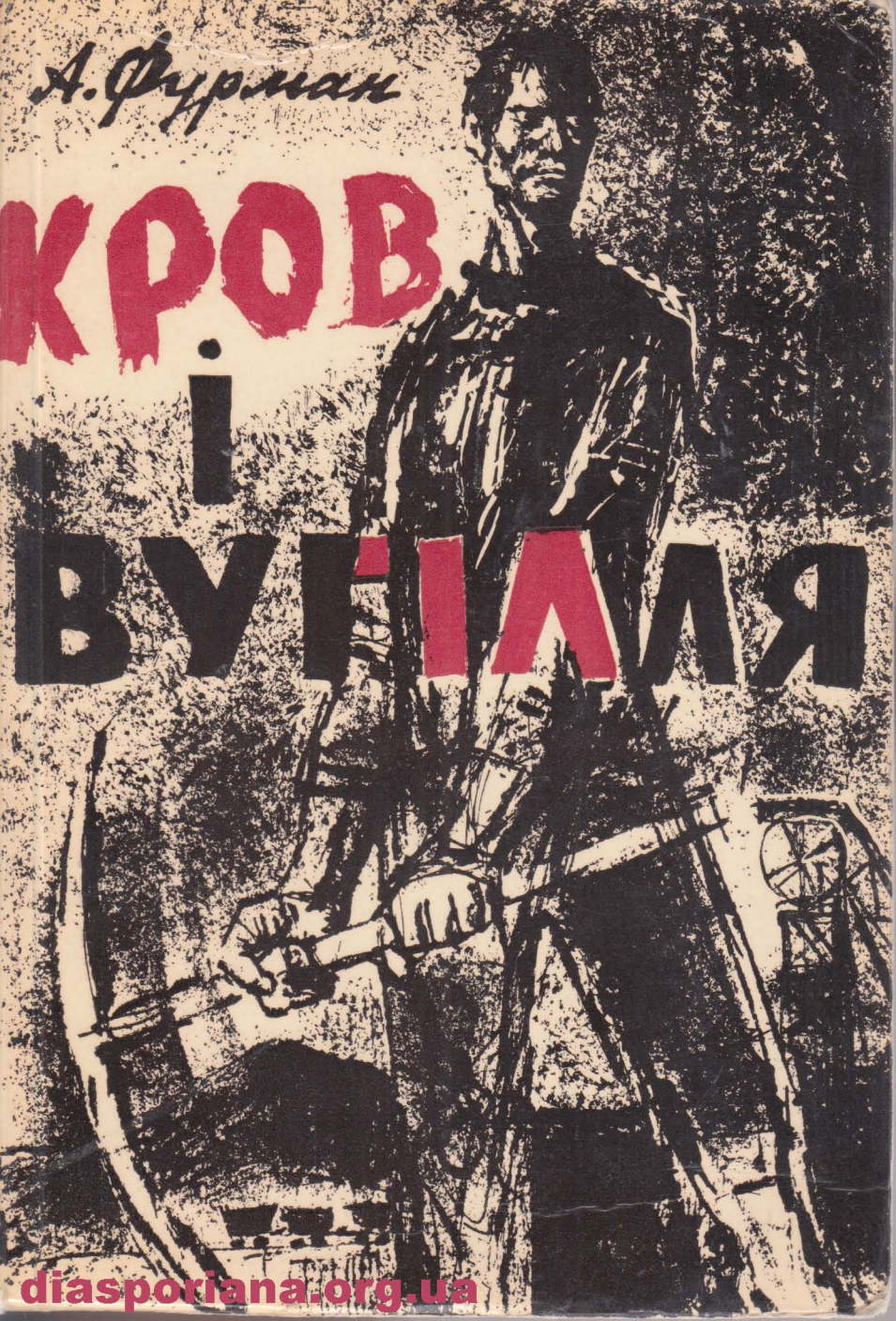

А. Фурман

КРОВ

і

ВУГІЛЛЯ

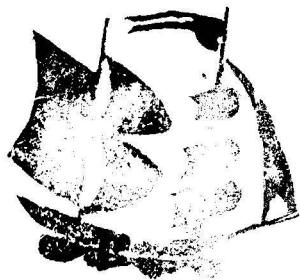

Handwritten signature or mark

Артур Фурман

Кров і вугілля

Роман - Хроніка

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

Мюнхен 1961

Обкладинка роботи
Артиста маляра Бориса Крюкова

Всі права застережені
Copyright by „Ukrainian Publisher's“
München 8, Zeppelinstr. 67

Printed in Germany

Herstellung: Druckgenossenschaft «CICERO» e.G.m.b.H.,
München 8, Zeppelinstr. 67

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Випускаючи у світ роман-хроніку Артура Фурмана п. н. «Кров і вугілля», Українське Видавництво в Мюнхені бажає поставити за-служений тривалий пам'ятник тим жертвам московського терору, які загинули в советських концтраційних таборах у важкій, незакінченій ще, боротьбі за волю і незалежність українського та інших поневолених Москвою народів.

Концентраційні табори в Советському Союзі завжди були невід'ємною частиною московсько-большевицької системи і режиму, продовженням, розбудовою і загостренням давньої царської політики заслання. Вони стали універсальним «ліком» на всі недомагання большевицької внутрішньої політики — національної, суспільної та економічної.

Тож не дивно, що багатомільйонові лави каторжників склалися в основному з борців за волю своїх поневолених народів, тих, які активно чи бодай пасивно поборювали пляни нової московської імперії — понад-національної (московської) держави, «безкласового» суспільства і неіснуючого «советського народу». Не дивно, також, що переважний відсоток каторжників становили українці — зненавиджені

«буржуазні націоналісти», «петлюрівці», «куркулі» і бандерівці — члени ОУН, УПА та всі, хто їм допомагав або з ними солідаризувався.

Але заслання мільйонів найкращих синів і доньок українського народу у нелюдські табори «неісходимого Сибіру» не зламали бойового духу каторжників і не припинили визвольної боротьби. Вони тільки поширили цю боротьбу на нові простори, створили нові фронти в запіллі ворога і привели до одвертих кривавих повстань, окуплених величезними жертвами і задокументованих незламною волею продовжувати боротьбу та вірою в остаточну перемогу.

Ця боротьба, страждання і жертви нескорених каторжників стали предметом і провідним мотивом роману-хроніки Артура Фурмана. У цьому незвичайно цікаво написаному творі немає нічого вигаданого, нічого перебільшеного. «Кров і вугілля» — це реальний, не підфарбований образ життя і відносин у советських концентраційних таборах, хроніка особисто пережитих і спостережаних подій боротьби, душею якої були українці, а яку організували, вели і очолювали бандерівці — загартовані бійці з лав ОУН і УПА.

Автор книжки «Кров і вугілля» — німець, довголітній в'язень большевицьких концентраційних таборів. Його свідчення про героїзм українців в описаних подіях тим цінніші, що вони об'єктивні, сперті на спільні пережиття і спільні жертви.

СЛОВО ВІД АВТОРА

Буває часто, що я прокидаюся вночі з тривожного сну й мені вчуваються гудки шахт, що своїм гудінням змагаються з завиванням пурги. Або вчувається мені гавкіт нацькованих собак-людоловів, підсилений торохкотінням московських машинових пістолів. Деколи теж бринить в моїх ушах тужна козацька пісня, що її співали ще за часів Хмельницького й Мазепи. Так само часто прислухаюся я в темряві ночі до бадьорих ритмів пісень чи маршів Української Повстанської Армії... Так, мені дуже часто сниться Воркута. Бо Воркута стала мою долею.

Чи справді все це тільки сон і чи належить Воркута до минувшини? Якщо б так було, я ніколи не міг би написати цієї книжки. Воркута — це живуча, кривава, бунтарсько-непокірنا теперішність. Воркута — не лише місто, вугільний басейн, велетенська колонія не-вільників. Воркута є щось далеко, далеко більше. Воркута є, так би мовити по-військовому, важливим відтинком фронту, бастионом на довгому фронті, що переходить не лише через Советський Союз, а й через увесь світ, через серця і мозки мільйонів людей. На цьому фронті відбувається найважливіша війна, що її будь-коли знала історія. Війна в темряві підпілля, яку відблиску вогню палаючих сіл і міст. Війна проти найбільш варварської колоніальної імперії усіх часів, ведена в ім'я найсвятішого, що посідає людство, — в ім'я волі, батьківщини, в ім'я Христа!

Я — німець. І я горджуся цим. Хоч сьогодні є чимало достатніх причин, щоб не надто пишатися цим походженням. З сумної пам'яті гітлерівським режимом в'яже мене дуже мало. Мені було всього 14 років, коли зник «тисячолітній райх». Під час другої світової війни я не був на фронті, до 1945 року не носив зброї. Вояком став я щойно 1945 року. Бо тоді в моїй Батьківщині загніздилися червоні гуни, бо частину мого Рідного Краю окупував смертельний його ворог, плюндрував її і тероризував. З любови до Німеччини я, молоденький гімназист, став вояком національно-революційного підпілля в східнонімецькій провінції Мекленбург.

Через кілька днів після вибуху корейської війни мене арештовано разом з іншими друзями, по кількомісячних чекістських катуваннях засуджено військовим судом на кару смерти, але потім «помилувано», замінено смерть на два рази по 25 років примусової праці в концентраційних таборах. Та це не припинило моєї боротьби і я не перестав бути вояком. Насправді ця боротьба розпочалася щойно тоді, і то так, що про те мені і в сні не марилось. Я прибув до Воркути й став членом великої, могутньої, ще сьогодні активної, протимосковської революційної Армії, армії каторжників. Протягом п'яти жахливих, а разом і чудесних незабутніх років, я боровся в лавах цієї Армії у Воркуті, Інті, Сухобезводному. П'ять років героїчної боротьби проти майже непереможного ворога, який тремтів при кожному нашому наступі.

Мої німецькі приятелі постійно мене питають, чому я живу в дружбі саме з українськими націоналістами? Причина моєї дружби з ними — це не тільки людські почування і не тільки спільні терпіння і змагання протягом п'яťох років. Ні, моя глибока дружба з українськими націоналістами полягає ще і в тому, що

я глибоко переконаний про слушність їхньої боротьби та про остаточну перемогу їхньої справи.

Що націоналізм одного дня затріюмфує над московсько-большевицьким варварством, переможе в Україні, Балтиці, на Кавказі, в Польщі, Східній Німеччині і Мадярщині, як теж в інших уярмлених країнах, — це не тільки віра, ані сподівання, але впевненість, яку зміцнюють щогодини й щодня події по цей і по той бік залізної заслони. Націоналізм — це ідея нашої доби. Цю ідею не можна зупинити чи взагалі усунути зі світу, навіть збройним насильством. Ідея націоналізму непереможна, вона є суттю і динамікою нашого століття й вона опанує мільйони людей, які в її ім'я борються, терплять і перемагають!

В усьому світі видно відступ варварства колоніалізму. Народи, що ще вчора волочили невільничі ланцюги, прокинулися впродовж однієї ночі й вийшли на барикади національної революції. Завтра вже не буде колоній ані в Африці, ні в Азії, ані в Південній Америці. Пробойовий наступ націоналізму не знає кордонів, його не спиняє навіть залізна заслона. А те, що стосується до західноєвропейських колоніальних потуг, це стосується теж до найгідкішої колоніальної імперії усіх часів: до імперії Москви. Імперії Хрущова загрожує революція. Цього не можуть прислонити ані ракети, ані «спутніки», ані «гігантські досягнення соціалізму». Зовнішня мілітарна сила стоїть у разючій протилежності до внутрішнього безсилля. Агресії і погрози війною, що ними повсякчас послуговується Хрущов, подиктовані внутрішнім слабосиллям. Московський гігант хворий. Національні революції, немов смертельна язва, підточують його організм. Свідомість падіння робить Хрущова безсильним. Війна, як засіб для придушення революційного руху, — це стара царська так-

тика. Але вона не врятувала царів, не врятує і Хрущова. Чи буде третя світова війна, чи ні — «ІІІ-й Рим» приречений на загибель.

Деколи можна зустрітися з поглядом, що КА — Каторжанська Армія — не існує більше, вона зникла разом з ліквідацією частини концентраційних таборів. Це цілком помилковий погляд. Хоч тисячі старих каторжників не живуть більше за дротами й вартівничими вежами концентраційних таборів, але вони ніяк не змінилися. Дійсність підсоветського життя не дозволяє на перехід з лав борців до прошарку боязливих міських обивателів. Життя поцейбіч колючих дротів подеколи куди важче, принизливіше й жорстокіше, ніж поза дротами. Увесь Советський Союз — це велетенський табір. І хоч зовнішня структура колишньої КА змінилася, але ідея, що надихала каторжників, — живе. І всюди, де вояки КА зустрічаються з запроторенцями й «комсомольцями», висланими на Сибір через можливості їхнього бунту, — всюди там творяться нові кадри КА, ідея революції знову спалахує в серцях, овіяна славою минувшина знову оживає, боротьба для знищення Москви активізується.

Розв'язання деякої кількості концентраційних таборів не тільки не послабило дії КА, а навпаки — збільшило її. Створене раніше таборовим режимом відокремлення зникло, фронти поширилися і поглибилися, набір вояків до КА серед широких мас населення, що досі було неактивне, пожвавився. КА зростає з дня на день. І вона завдає удари, де тільки трапляється відповідна нагода. Повстання в Темір-Тау було справою старих каторжників-вояків, запроторених разом з українською і білоруською молоддю на цілини й будови казахстанської магнітки.

Каторжанська Армія — це переважно українська

армія. Її кадри й провід рекрутуються з колишніх во-
яків УПА і членів ОУН, які в 1945 році не виемігру-
вали на Захід, але залишилися на рідних землях у
боротьбі, поки їх не спіймав ворог. Визвольна боротьба
продовжувалася, одначе, і в концентраційних таборах.
Під час усіх таборових повстань 1953 до 1955 рр. ке-
рівні становища в КА мали члени ОУН і упівці. Без
них не було б ніяких повстань. На їхній рахунок треба
записати славу, але теж і найбільші жертви. Так за-
лишилося і досі.

Ця книжка не є ніяким мистецьким» твором. Вона й
не повинна бути такою. Користуватись словом, як
зброєю, а не лише як естетичним засобом, в цьому я
добачав своє завдання. Я нічого не вигадував, а тіль-
ки звітував про те, що я сам бачив, переживав або
почув. Для того, щоб не пошкодити друзям, які ще,
може, живуть, я змінював прізвища деяких з них
і їхні головніші особисті обставини. З цього приводу,
і тільки з цього, я назвав книжку романом-хронікою.

Те, що почалося у Воркуті, ще не закінчилося. Тому
й ця книжка є ще недописаним щоденником КА; що-
денником передусім тих членів ОУН і вояків УПА, які
борються за залізною заслоною; щоденником революції,
фінал якої переживатимемо всі.

Ця книжка повинна бути одночасно обвинуваченням,
пересторогою і зобов'язанням. Обвинуваченням і пере-
сторогою для ворога, зобов'язанням для нас усіх. Я
гордий з того, що брав участь серед українських на-
ціоналістів-революціонерів у боротьбі КА. То ж ця
книжка є теж виявом гордості!

Прошу Бога, щоб дозволив мені якнайшвидше знову
повернутися на колишні бойові поля. Але не мирним
туристом, чи гостем, тільки вояком великої Армії сво-

боди, що постане в вирішний день Революції, від Воркути по Баку, від Будапешту по Сахалін. Цей день уже близький.

А поки він ще не прийшов, буду боротися словом. Бо й Слово, як сказано, є зброєю, коли воно пливе зі серця. І ми переможемо!

Артур Фурман

Груднева ніч 1951-го року. На залізничній лінії Берестя-Смоленськ-Вязьма важко змагається з хурделицею льокомотив поїзду, сопучи й видихаючи їдкий дим і пару. Цей поїзд, за винятком останнього вагона, звичайний вантажний транспортовець. В нього стара назва — «столипінський», і він везе людський вантаж, розташований в окремих комірках.

У комірці число 9 лежить на долівці сімнадцять в'язнів, різних національностей, різних рас. Селяни й робітники, вояки й партизани; мадяри, туркмени, німці, корейці, греки, французи... Між ними один українець. Та хто зна, якої він нації? Адже ж він завжди мовчить!

Люди, котрі їдуть у дев'ятій комірці «столипінського» вагона — справжня міжнародня бригада мучених і зраджених; об'єднані нації поза залізними ґратами. Мовчки дивляться вони перед себе погаслим поглядом, по їхніх худих обличчях стікає липкий піт. У комірці смердить брудними онучами, кров'ю, гнилою рибою... Вузька в'язниця потонула в темряві, лише в коридорі вагона, де постійно вартує озброєний вояк, горить карбідова лампа. Монотонно скриплять колеса...

Три дні тому у вагоні панував цілком інший настрій. Лунали жваві розмови, по-братерсько-

му пайовано між собою останній шматок хліба, серця в'язнів розкривалися в сердечній щирості, довіряючи собі взаємно свої турботи, надії і мрії.

— Звуть мене Франеком, я був при Армії Крайовій на мазурському терені...

— А я називаюся Тібор, я з мадярських селян. Росіяни і банда Ракоші пограбували у нас землю і господарство. Врешті забрали й моїх синів. Власність — це злодійство, — сказали мені ці грабіжники. Тож я однієї ночі підпалив партійний будинок, потім подався до прокурора і сказав йому в вічі: «Це я спалив вас, Тібор Барток, мадярський селянин!»

— А ти хто?

— Моя? Моя туркмен, Бабаєв. Разом з німецькими вояками я воював проти московських загарбників. Але навіщо? Німці теж не були хорошими людьми. Коли ж скінчилася війна, я перейшов до американців і сказав: Моя — туркмен, не москаль. А вони що зробили? «Ти воював з Гітлером проти нашого приятеля доброго, старого Джо, ти не наш». І видали мене чекістам. Кісмет — доля...

Так розважали свій душевний біль люди з дев'ятої комірки «століпінського» вагона. Тільки один з них сидів мовчки, не розкриваючи перед товаришами недолі своєї душі. Лише під час щоденної перевірки він кидав крізь зуби: «Островський, Юрій Осипович, двадцять років каторги». Більше ніхто не знав про нього.

— Українець, — зневажливо ствердив поляк Франек.

— Є-ех, обыкновенный хахол! — сказав еди-

ний у комірці москаль і плюнув на стіну.

— Може навіть бандерівець? — запитав поляк.

— Лишіть його в спокою, до лиха! — розсердився Тібор Барток.

Островський лежав на нарах, обернений обличчям до стіни. Лежав, немов мертвий, але він не спав. Почувши розмову про себе, він затиснув кулаки й рвучко повернувся до тих, хто розмовляв. Його бліде, вузьке обличчя скривилося в якомусь страшному болю, а очі під високим чолом палахкотіли дивним полум'ям, що нагонило страх. Всі замовкли.

Островський жив немов на добровільному засланні. Що було причиною цього, чому він не хотів мати ніяких приятелів? Адже ж вірний друг у полоні чи в'язниці вартісніший за цілу пайку хліба. В'язень без приятеля — це мертва людина.

— Води, начальнику! — прохрипів раптом один із в'язнів. — Води...

Вартовий на коридорі навіть не ворухнувся.

— Води, — попросив другий, — лише краплинку води, ми ж спрагнені...

У тихих, благальних словах вчувалася велика ненависть. Під час такої подорожі, що часто триває цілі тижні, спрага є найлютішим ворогом в'язнів. У мізках постійно кружляє одна-єдина думка: води!

Три дні тому, у Барановичах, їм кинено харчів на дорогу: шматок солоної риби і окраєць хліба. Заки поїзд рушив у дорогу, видано теж воду: відро на один вагон, на десять комірок, на 157 в'язнів.

Всі в'язні збилися купкою біля зовнішньої стіни вагона, де морозний вітер під час їзди покрив льодом залізні прутки. Люди, замкнені в комірці, притискають свої розгарячковані обличчя до зимних дощок, злизують язиками льодову наморозь. Серед стиску один з них зомлів і впав на долівку. Інші не мають сил, щоб його звести на ноги.

Проходять довгі години, поки поїзд затримується на одній станції десь між Оршою і Вязьмою. «Може собаки дадуть нам врешті води»? — сподівається кожний з нещасних в'язнів. Але вартові навіть не рухаються зі свого місця. Терпець в'язнів уривається. Ідеться про життя! Той, що вчора ввечері зомлів, маляр, не прокинувся більше зі свого зомління. Солодкий запах трупа занечищує повітря.

— Води! — зривається нагло чийсь тривожний, ще несміливий голос.

Вартовий зникає. Його відхід стає сигналом для інших в'язнів. Вони набираються сміливості і викрикують хором. Незабаром гуде в цілому вагоні. В'язні тарабаняють кулаками, головами, ногами об стіни й ґрати. З сто п'ятдесят шість захриплих горлянок вириваються дикий крик і прокльони, серед яких пробивається постійно один звук: води!

Всі вартові поспішно покинули своє купе і з відбезпеченими машиновими пістолями оточують вагон. Вони бояться бунту, бо в'язні в такому стані здатні до всього.

А бушування непокірних змагається. Воно схоже на жакливий крутіж лютого реву, який можна чути лише в різнях худоби, домах для

божевільних і в'язницях. Це стоголовий звір, який реве з-поза залізних ґрат, в голосі якого немає нічого людського, нічого зрозумілого. А все таки це люди.

2

На побічних рейках стоїть військовий транспорт. Це вояки панцерного з'єднання, які поверталися з зимових маневрів, а може їдуть на корейський фронт, де вже протягом півроку лютує війна. З димарів товарних вагонів, в яких мешкають вояки, пнуться в мрячне ранкове небо тонкі струмочки диму. Вояки варять чай. Коли в'язні почали кричати, вояки вихилили свої голови з-поза дверей, опісля, немов з наказу, вистрибули з вагонів і побігли до «століпінського» вагона.

— Води, води, чекісти! — гуло безупинно з заґратованої клітки.

На обличчях танкістів появилися жах, огида, ненависть. Вони густими лавами оточили «століпінську» в'язницю на колесах, жваво нараджуючись, що діяти. Полк танкістів проти двадцятки вартових вояків, які перелякано притиснулися до стіни вагона й нервово розмахують своїми машинними пістолями.

Подзьобаний віспою, кремезний, немов тур, сержант, на грудях якого рябіють численні медалі й відзначення, стає речником своїх товаришів-танкістів. Він шорстко і з погрозою звертається до командира конвою.

— Чому не даєте людям води? Що це за базар

у вас, га? Вони ж гинуть з спраги. Чуєш ти, таку твою... Чи мо' ти вже оглух?

— Тобі зась до того, не твоє діло і ти не командуєш цим вагоном, зрозумів? Пішов геть! — насмішливо відповідає комендант варти.

— Ах ти ж шмаркачу, ти молокососе, ти пастиху, ти мені погрожуєш, так? — ледве стримує свою лють сержант і раптом вибухає голосним сміхом. — Чуєте, танкісти! Цей ляйтенантичок лякає нас. Він хоче нам наказувати, щоб ми пили свій чай, під час коли в цьому вагоні люди гинуть від спраги. Добрий тобі соціалізм!

Ледве сержант вимовив ці слова, як здіймається дикий крик. Сміх, вигуки, затиснені кулаки, підсунені під самий ніс вартових, збентежили молодого командира конвою. Правдоподібно, що в'язні здогадалися, в чому справа, бо вони голосно кричать тепер одним хором:

— Поможіть нам, братіки! Протягом чотирьох днів ми не дістаємо води. Гинемо! Серед нас є вже трупи. Тут і жінки з нами. Не вірте чекістам! Ми невинні, їй-бо! Бийте собак, просимо вас, допоможіть нам!

Одну хвилину танкісти стоять мовчки, зморожені жахом. Але за мить лють надриває їм горлянки:

— Давай води!

— Жінок вони позамикали!

— Треба собак побити на місці!

— Вбивці, паразити!

— Давай води, а то тут вам каюк!

— Спокійно, товариші! — могутній голос сержанта перемагає гамір і вояки втихають.

— Даси людям води, чи ні? — питає сержант керівника варти.

— Ні.

— Чому ні?

— Вони мусять бути покарані. Це фашисти, бандити, вороги народу . . .

— Чорт з тобою! Це люди, чи ні? Відповідай!

Командир вартових відвертає свої очі від сержанта, хоче закурити, але його рука так сильно дрижить, що сірник гасне.

— Чи це люди, чи ні? Питаю тебе востаннє . . .

Хоч голос у сержанта тихий і стриманий, але його чують навіть у найдалших лавах танкістів.

Тиша аж дзвенить у вухах. Тиша перед грізною бурею.

— Ти, свине, — щідить крізь зуби сержант і плює перед командиром конвою.

Ненависть і гнів вояків вибухають наново з ще більшою силою.

— Та що з ним воловодитись довго? Забити собаку і кришка! Ану, хлопці, ламайте двері вагона!

Танкісти натискають на вартових, відкидають їх під колеса вагона й добиваються до дверей.

— Давай назад! — кричить дико командир вартових.

Але танкісти не слухають його. Ось вони вже на платформі, вже беруться за двері, голосно сміючись і вигукуючи.

Раптом лунає постріл, потім другий. Це стріляє молодий командир конвою, на щастя для себе і своїх вояків, лише в повітря. Танкісти застигають у безруху, немов статуї. Як? Чекісти

відважуються стріляти? Направду, їх треба порубати на шматки!

Постріли привертають увагу кількох старшин з танкової частини, які досі мовчки й з певним задоволенням здалека придивлялися інцидентові, і вони примушені, хоч нерадо, встрянути в справу. Вони помалу йдуть до сержанта і цей, виструнчившись, звітує своєму полковникові. Полковник слухає мовчки, опісля наказує танкістам відступити від вагона на віддаль двадцяти кроків, і підступає до командира вартових, який дрижить усім тілом, обтираючи собі піт з чола. Командир стає наструнко і незугарно лепече якісь слова, що повинні бути оправданням. Полковник не відповідає на його вояцьке поздоровлення. З неприхованим презирством дивиться він згори на чекіста і наказує голосно, щоб чули його всі вояки:

— Зараз дайте в'язням води, бо в протилежному випадку я не ручуся за цілість вашої особи, зрозуміли?

Не чекаючи відповіді командира конвою, полковник відходить зі своїми старшинами до офіцерського вагона.

Не минає хвилина, коли дзвенять замки «століпінського» вагона й чекісти викликають окремих в'язнів, щоб несли воду з недалекого станційного будинку. За кожним з них іде один чекіст. В'язні п'яніють від свіжого повітря, хитаються на ногах від непосильного для них тягару — відер з водою, але їхні очі сяють. Чекісти підганяють їх до поспіху, та в'язні ідуть помалу, щоб не вронити ні краплини дорогоцінного напою.

Вздовж дороги до станції уставилися танкісти й закидають в'язнів, що несуть воду, запитами, не спускаючи з ока чекістів:

— Ти звідкіля? За що тебе замкнули? Куди везуть вас?

В'язні крадькома відповідають і усміхаються щасливо. Вони мають союзників! Не зважаючи на крик чекістів, танкісти обдаровують в'язнів махоркою, хлібом, яблуками і цукром.

3

Останнім у ряді водоносів іде Островський. Він єдиний з комірки число 9 мав ще силу звестися на ноги. Перед тим, ніж вийти з вагону, Островський витягнув з свого вузлика приношену, але чистеньку старшинську шапку й натяг її на голову. Через те його зачепив перед станційним будинком дзъобатий сержант:

— Ти звідкіля? Та ти ж наш!..

— Еге ж! Старший лейтенант Островський з десятої панцерної дивізії другого Балтицького фронту...

— А звідкіля ти сюди попав?

— Просто з Німеччини, з Саксонії.

— Скільки тобі дали?

— Двадцять каторги...

— Ох, і свинство ж... — сержант ступив крок ближче і прошепотів:

— А завіщо?

— Зрада батьківщини. Мій відділ стояв на чеському кордоні. Я відмовився дати наказ стріляти до страйкуючих гірників з копалень урану. Це все.

— Це й добре, до біса! — сержант кивнув головою у бік чекіста, що стояв позаду. — А все таки ти повинен був стріляти — але в протилежному напрямі, назад!

Тому, що чекіст, який ждав разом з Островським на чергу по воду, не міг чути, про що його в'язень розмовляє з сержантом, він намагався відштовхнути танкіста. Але сержант заревів до нього:

— Не торкайся мене, якщо тобі життя миле!

Переляканий чекіст подався назад. Сержант швидко й непомітно всунув Островському у кишеню пачку махорки.

— Більше нічого не маю, вибачай. Я такий самий бідолаха, як ти. А скажи-но, ти не руський?

— Ні, я українець, з Горлівки на Донбасі.

— Дивись, так ми земляки! — зрадів сержант.

— Я з Костянтинівки.

— Швидше, швидше! — гукнув вартовий.

— Ми боролися на фальшивому фронті, товаришу! — шепнув поспішно сержант до Островського, немов би він тільки й ждав тієї хвилини, щоб скинути з свого серця важкий тягар. — У фальшивій армії ми проливали нашу українську кров, за фальшиву справу вели війну, земляче . . .

— Це я вже давно знаю, — відповів Островський, відсапуючи з утоми. — Але чи не прийшло це пізнання надто пізно?

— Ні! . . . Цілком не пізно. Ще прийде година відплати.

— Чим? Порожніми руками?

— Наші руки не порожні, земляче! Дивись

туди, ось поїзд з танками! Кому вони належать? Нам! Все наше: гармати, літаки, кружляки. Одного дня ми поговоримо з ними, з тими чекістами!

Цівка машинового пістоля штовхнула Островського в спину.

— Швидше, швидше!

— Не журись, земляче, ще побачимося!

Це були останні слова, які Островський почув від сержанта танкового з'єднання. Чобіт вартового ударив Островського в спину і той влетів у «столипінський» вагон.

*

В дорозі Островський постійно пригадує слова віспуватого, прикрашеного медалями, сержанта танкістів з Костянтинівки. Куди вони їдуть? На китайський кордон, до Мадярщини, Польщі чи в Східню Німеччину? «Прийде ще день», сказав він на прощання, і «ми ще зустрінемося . . . »

«Де ж ми зустрінемося? — думає Островський. — В копальнях Воркути, в рудниках міді Джемгаскану, у вапняних таборах Нової Землі чи в сибірській тайзі? А, може, під шибеницею, під стінкою в якомусь МГБ-івському підвалі? Ех, коли б я знав, де його зустріну! А, може таки, там, на полі відплатного бою, в наших українських степах під якимось курганом чи в Донбасі, поміж фабриками і шахтами, які ми збудували, але які не належать нам і за які ми мусимо ще раз іти у війну проти всіх ворогів? Та коли б тільки цей день прийшов!»

В'язні у комірці число 9 томляться кошмарними, важкими снами. Але Островський не спить. Він думає про майбутнє, що жде його — непевне, мрячне і чорне. Боротьба . . . «На цей раз мушу стати на відповідному боці, цього разу мушу боронити слушної справи!»

Поїзд мчить крізь темну московську ніч. Островський довідався в останньому перехідному таборі, що їх везуть до Воркути. «Яка жахлива назва!» — думає він. Воркута випльовує вугілля, а п'є людську кров, як казали йому довголітні мешканці табору. Кров і вугілля — це Воркута.

4

Сімнадцятого дня подорожі поїзд затримується недалеко Кірова. Вночі, серед снігової заметілі, відкрито комірці «столипінського» вагона і випущено в'язнів по воду. Між ними є й Островський. Його погляд шугає по обрії.

Безмежна даль, з безконечною стяжкою реїок, що тягнеться на північ, ген аж до Льодового моря. Кіров розташований поміж Воркутою і Москвою, поза всяким цивілізованим життям. В світлі блимаючої бензинової лампи тріпоче за вітром червона ганчірка прапора на станційному будинку. За станцією — дощана загорожа з вартівничими вежами. Десь, отже, цілком близько є пересильний табір. Повітря пронизують голосні гудки поїздів, що тонуть в реві завірюхи й чорної, як смола, ночі. Ці гудки локомотивів — це оспівані в піснях дзвоники мос-

ковської «тройки» — поїздів з в'язнями, що йдуть і йдуть на північ у снігову пустелю...

Перед самим від'їздом поїзду вартові впихають до переповненого вагона нових в'язнів; комірка число 9 отримує трьох. Літній уже українець Марко і два біловолосі німці прибули з центральної Азії, з ославлених копалень міді Джезгаскану, промучившись у них роками, тільки наймолодший з них, блідий, тонкий як тичка, берлінець є справжнім новаком. Півроку тому його арештовано в Східній Німеччині, засуджено до кари смерти, вивезено в Москву й тут у Бутирці «уласкавлено» на 25 років примусової праці.

Поїзд рушає зі станції і кризь його стогін та важкі подмухи пари зринає в сніжну метелицю пісня про «Тиху ніч, святу ніч». Це в'язні-німці пригадали собі, що в їхній батьківщині є Свят-Вечір. Різдво 1951 року. Але ледве пролунали перші слова найкращої різдвяної пісні, коли лайка вартового покрила їх чорною плахтою:

— Мовчати, прокляті фріци! Нікс музика! Будете співати, підете до карцеру. У Воркуті влаштуєте музику разом з ведмедями! Там немає заборони співати, бо там є комуністичний рай!

У вагоні стихло. Молодий берлінець з комірки число 9 не співав разом з своїми співтоваришами. Він випив свою порцію води зараз тільки, коли його загнали до вагону, з'їв цілого соленого оселедця і тепер страждає з спраги. З нестерпної муки він підлазить під ґрати дверей і благає вартового:

— Начальнику, дай води, тільки чарочку водиці . . .

Вартовий кидає в нього, немов шматками дерева, ламані німецькі слова:

— Нікс вассер, заборонено!

— Тільки трішки води, начальнику, великий начальнику! . . .

— Розумієш, що я сказав? — кричить вартовий. — Іди спати! Нікс шпрехен! Гітлер капут, Германія капут і ти незабаром будеш капут. Навіщо, отже, тобі води?

Вартовий гордовито обертається і відходить. До молодого берлінця раптом простягається худа, жилава рука з горням води. Заразом м'який, теплий голос, який ніяк не підходить до суворого обличчя Марка, промовляє німецькою мовою:

— Хочеш води, товаришу. Пий, але помаленьку!

— Дякую, але це ж ваша вода . . .

— Бери й не питай нічого. Так каже стародавній таборовий закон. Спрага — великий ворог, але коли один друг має воду, то всі її мають, — з усмішкою повчає Марко.

Молодий берлінець бореться сам з собою: у горлі пече вогнем, але ще не затрачене почуття приятельства каже йому відмовитися від дорогоцінного подарунка. Та жадоба перемагає. Берлінець прикладає горня до уст і з розкішню чує, як бажана волога освіжує горлянку.

— Ще раз дякую вам, — говорить він схвильовано й сідає біля Марка. — Це властиво моя вина, бо я не повинен був їсти оселедця і пити свою порцію води.

— Ще всього навчишся, друже, — потішає його Марко. — І не говори мені «ви». Кажи «ти», це теж таборовий закон. В таборі немає ніяких клас. Всі в'язні є братами, за винятком зрадників. З цими не можна навіть говорити, їх треба вбивати. Як тебе звати? Я називаюся Михайло Марко, а звичайно кличуть мене Мішою.

— А я називаюся Карло. Карло Коннер.

— Затям собі, Карле, ще й інший таборовий закон: ніколи про ніщо не проси, а тільки домагайся! Чекісти бояться, коли в'язні говорять до них не як в'язні, але як пани.

Марко простягається вигідніше на долівці вагона й з-під напівпримкнених повік гостро дивиться в стелю.

— Скажи-но, Карле, є у вас, в Східній Німеччині партизанська армія?

— Чи є партизани в Німеччині? Так, були...

— Коли? Розкажуй, але тишком!

— Це було зараз після війни. Голод, страх і злидні панували тоді серед нас, німців. Людей натомила боротьба і вони кинули її. Тільки деяка частина молоді, огорнена фанатичним духом боротьби, не здавалася. Ця молодь була ще замолода для фронтової війни, але достатньо дозріла, щоб умерти. Вона й створила перший оборонний вал проти заливу Східньої Німеччини большевицькими ордами. Скрізь запалало полум'я підпільної партизанської боротьби. Головно в лісистих і болотистих районах над рікою Одрою і над Східнім морем...

— Ти був теж з ними, Карле?

— Так... Наприкінці війни я був при загальному ополченню, згодом я утік з моїми товари-

шами в лісі східної Мекленбургії і тут ми створили справжній партизанський відділ, озброєний скорострілами та гранатометами. Зброї було доволі. Нашим командиром став молоденький лейтенант спадунів. Вночі ми заходили до селянських хат, з яких повтікали господарі, і забирали харчі. Ми нападали на московські колони постачання і летовища...

Марко уважно слухає розповіді молодого берлінця. На його обличчі, однак, немає і сліду якихнебудь почувань. Інші в'язні з комірки число 9: біловолосий німець, Островський і мадярський селянин теж пильно прислухаються до слів новака.

— А яку ідею ви мали, за що ви боролися? — питає раптом Марко.

Молодий берлінець ніяковіє. Він намислюється добру хвилину, опісля відповідає, заікуючись:

— Ми були партизанами і вояками, а не політиками чи професійними революціонерами. Ідеологією не можна зірвати жадного залізничного шляху. Мета нашої боротьби була цілком проста: знищити і прогнати большевицького окупанта і його німецьких слуг. Ми хотіли визволити Східню Німеччину — це було все. В наших лавах не було ніяких нацистів... Разом з нами були жінки, молоді дівчата німецьких утікачів...

— То ви були своєрідними молододемократами? — усміхається Марко.

— Ні, ми не були ніякими демократами! — гостро заперече берлінець.

— Ви були фашистами! — кричить з кута комірки москаль.

— Не знаю, чи ми були фашистами. Бо що ж, властиво, таке «фашист». Назва, якою большевики намагаються дискримінувати своїх противників. Зрештою, якщо фашизмом є любов до своєї батьківщини і свого народу, то в такому випадку ми всі були фашистами...

— То й я є фашистом, — говорить насмішливо Марко.

— Я теж, — погоджується сивоволосий німець.

— Та й я, — киває головою маляр Барток.

Островський розкриває уста, щоб сказати своє слово, але в останню хвилину перемагає себе й мовкне.

— Кожний немосковський націоналіст, кожний немосковський патріот в очах большевиків є фашистом, — стверджує Марко. — Не мусимо через те хвилюватися.

5

— Ми всі боролися з безмежної любови до своєї батьківщини, — говорить далі берлінець, — з безмежної ненависти до московського большевизму, міжнародньої плітократії і мафії. Ми не просили у ворога ласки і не давали йому пардону. Ми ж знали, що нас жде: вивіз на Сибір або смерть. Ми боролися теж, щоб змити ганьбу з німецького народу, який без спротиву піддався невірній долі і не мислив уже про спротив. Ми соромилися цього, тому й боролися, Мішо...

— Але чому ж, до чорта, ви не перемогли?
— дивується маляр. — У вас же була зброя,
була любов до батьківщини, ви мали молодих
воjakів, чого ще вам бракувало?

— Чому ми програли? Бо в нас не було союз-
ників. Ми не мали центрального командування.
Ми, німці, не вміємо вести на довшу мету пар-
тизанської війни. Наша сила лежить у дисци-
пліні, в послуху, в організованості маси . . .

— Це наслідки пруської гупої слухняности,
— насміхається Франек.

— Наші партизанські відділи були порозки-
дані, акції продовжувано відповідно до льокаль-
них вимог, у нас не було координованих дій . . .

— І вам бракувало політичної програми, яка б
промовила до серця поневоленого народу й пір-
вала його до боротьби, — встряв Марко. — Яка ж
користь із зброї, сильної ідеї, коли її засту-
пають самі борці, а не ті, за яких ці борці ви-
ставляють на небезпеку своє життя? Між бор-
цями і широкими масами населення не може
бути ніякої, навіть найменшої, прірви. Ідея му-
сить жити скрізь. Це я кажу з власного досвіду,
Карле!

— На жаль, твоя правда, Мішо, — погоджу-
ється берлінець. — В очах багатьох німців ми
були тільки наемниками, розбишаками і зако-
лотниками. Згодом нам забракло зброї, ліси про-
чісували систематично большевицькі війська.
Але найголовнішою причиною нашої програної
було географічне положення. На довший протяг
часу ліси Північної Німеччини не могли давати
певного захисту. Німеччина не має таких борів
і нетрів, які є, наприклад, у Галичині, в Карпа-

тах і над Балтицьким морем. Наші ліси були для нас не союзником, а ворогом.

Поляк Франек не може стримати свого негодування:

— Говорила-їхала! — каже він піднесеним голосом. — Заливаєш, браце, аж мокро! Люди вирішують, а не географічне розташування! Так є, коли ми, поляки, повстали у вересні 1944 року проти німців, то чи ми мали у Варшаві нетрі й бори? Ми проливали свою кров на вулицях, в будинках і каналах міста. Ви, німці, ніби хоробрі вояки, вмієте маршувати й нападати зненацька, але вмирати ніяк не потрапите! Це вміє лише ми, поляки! . .

Карло Коннер біліє з сорому й зніяковіння. Він хоче відповісти напасникові, але голос у нього зламлюється і сльози гніву виступають в очах. В комірці западає гнітюча мовчанка. Поляк розірвав своїми словами вузли солідарності в'язнів. Тишу перериває Марко. Він підводиться і стискає руку Коннерові:

— Ти, Карле, не соромся! Якщо б усі німці так боролися, як ти і твої друзі, то я певний, що москалі не стояли б сьогодні над Лабою.

Опісля він звертається до Франека. В його голосі бренть гострий, як лезо ножа, тон:

— Можеш мені, Франеку, сказати, чому ви, поляки, за шість довгих післявоєнних років безприкладного поневолення і приниження Польщі москвинами не зірвалися ані разу до повстання? Чому ви потайки співаєте патріотичні пісні, замість того, щоб як у 1944 році вийти на барикади? Та ж москалі — ваші найгірші вороги! . . Чому ж мовчиш? А може ти скажеш, чому ви

зробили повстання щойно в 1944 році, а не раніше, наприклад, тоді, коли жида у варшавському гетто розпочали розпучливу боротьбу на життя і смерть? Чому ж ви не допомогли їм? Бо ви крадькома раділи з того, що жидів знищено! Мовчиш? То я дам тобі відповідь: ви лише тоді хоробрі, коли йдеться про вашу власну шкуру! У ваших серцях ніколи не було й не буде почуття солідарності й братолюбія, бо ви є страшенно самолюбний народ, зарозумілий, шовіністично настроєний, народ без любови до ближніх!

Франек затиснув уста і мовчить. Марко спокійно прикурює скручену цигарку і після кількох глибоких затягів диму передає її своєму сусідові — полякові Франекові.

— Покури, — каже він лагідно. — Не зважаючи ні на що, ми всі мусимо тримати один фронт — поляки, німці, українці. Один фронт, Франеку, ти розумієш?

Франек курить мовчки, його рука з цигаркою дрижить знервовано.

— Ну, і що далі — питає Марко берлінця.

— Далі прийшов гіркий кінець. Коли не стало набоїв, багато партизанів пішло за Лабу на захід, інші заховалися по містах. Але найбільшу частину з нас большевики схопили й без процесу заслали до концентраційних таборів, побудованих ще за Гітлера. В цих концтаборах загинули в 1946-47 роках майже всі...

— А ти?

— Мене вислало МВД до табору в Кечендорфі, близько зональних кордонів. До границі волі було ледве кілька кілометрів, але смерть була

ще ближче... Тричі на рік большевики виморювали голодом майже всіх мешканців табору. У Кечендорфі вигинув цвіт східнонімецького народу. І ніхто за ними навіть не заплакав. Скинено їхні трупи в спільну могилу, без хреста й молитви...

— Але ти врятувався? Ти витримав? — питає цікаво маляр.

— Так. Коли табір розв'язано через пошесть тифу, з таборової брами вийшли тільки кілька десятків людських істот. Між ними був і я, сімнадцятирічний юнак...

— І тоді ти напхав своє черево й став вірним народнім демократом Ульбріхта? — відзивається їдко москаль.

— Ні, я вступив до соціал-демократичної партії і почав творити студентські й учнівські клітини спротиву, продовжуючи свою боротьбу.

— Яким чином? — цікавиться Марко.

— З допомогою листівок, плякатів, агітації. Це була єдина наша зброя проти большевизму. Шматок паперу з словом «воля» — більш нічого...

6

Панує глуха мовчанка. Розповідь молодого німця схвилювала в'язнів з комірки число 9 «столипінського» вагона. Вони в полоні його слів, заслухані у власні голоси в своїй душі, в розповідь про свою власну колишню боротьбу, яку вони вели в Мадярщині, Польщі, Україні, Кореї, Латвії, кожний на свій лад, але кожний проти того самого ворога.

Врешті відзивається Марко:

— Погано з нашою справою, Карле. Листівки й плякати ніяк не допомагають. Це тільки папір. Але чи ти знаєш, що таке динаміт? Динаміт — це сила! Москва з насильства народилася, через насильство вона й здохне. Я знаю це, бо мій народ бореться вже дві з половиною сотні років, дві з половиною сотні... Він боровся шаблями й ратищами, воював бомбами й маніфестаціями, а сьогодні він воює скорострілами й динамітом, аж поки Москва, це забороло большевизму, не зникне назавжди!

Молодий берлінець знову сидить навпочіпки на найвищих нарах, заглядає крізь щілини в стіні вагона і бачить тільки сніг. Сніг і сніг, безмежна снігова пустеля, білий мертвий сніг — Росія... Немов нерухома біла паполома, зіткана мертв'яками і призначена для мертвих.

Тепер Карло Коннер знає теж, про віщо йому постійно вистукують залізничні рейки, нашіптує мертва пустиня, нечутний голос Марка: «Зброї, зброї, зброї... Гармат, скорострілів, танків, замість проклямацій і декларацій, ви, демократи в парламентах! Зброї! Зброї треба для Воркути!..»

Наближається четверта ніч після від'їзду з Кірова. Вартовий у коридорі куняє, киваючись у такт стукоту коліс. В'язні тихенько наспівують.

— Українці родяться серед пісень і вмирають серед них, — говорить Марко до берлінця. — Наші пісні — це виспівані сльози...

Щось немов тиха молитва, овіяна ніжним шумом степових висохлих трав, або далеким глу-

хим гулом сніговії, вривається в душу молодого німця.

«Дивний народ, ці українці, — думає він. — Незабаром я буду з ними у Воркуті. Рік, два, може десять, а може й протягом усього життя... Буду носити на плечах номер, лежатиму серед брудних, худих тіл своїх товаришів праці в якомусь таборі над берегами Воркути, поміж Льодовим морем і Уралом... без усякої надії... приречений на вічне забуття...»

На коридорі жевріє вогник цигарки, з кабіни вартових виривається гамір і пискливі звуки гармонії. Українці в комірці число 9 співають тужливу пісню.

— Яку це пісню співають твої земляки, Мішо? — питає молодий берлінець.

— Це стародавня козацька пісня. Гарна, але сумна. Ти чув щось про Мазепу? Ні! Колись був великий бій під Полтавою. Шведи й козаки боролися з військом московського царя Петра, а Мазепа був гетьманом. Пісня, яку чуєш, розказує про цього Мазепу... Глупа ніч. В степу сплять побиті козаки. Дніпро стогне, плаче Дніпро... Степом їде самотній Мазепа. Він втратив військо, втратив козаків, батьківщину... І тоді прийшла темна ніч для мого народу — кайдани, шибениці, Сибір... Чи ти знаєш, Карле, що Петербург збудовано на кістках українських козаків?

— А чи ви, українці, виграли колинебудь бій? — питає німець.

— Можна програти багато боїв, Карле, це ще не лихо. Але останній бій, вирішний не вільно ніколи програти!.. Не можна теж втратити ба-

жання відплати. Ніколи! З нами Бог, а тому Україна не загине. Колись вона підніметься з крові, сліз, боротьби, заслання, як Христос з-поміж мертвих . . .

Марко мовкне. Його худе, покрите шрамами обличчя стягається в сувору маску, сталєво-сині очі стають гострі, колючі . . . Вартовий на коридорі лається в бік співаків, закликаючи їх до спокою. Але в'язні не звертають на нього уваги. Крізь густий дим цигарок, немов через мряку, Карло бачить імлісті зариси постаті Міші Марка, його приятеля, опікуна, його товариша боротьби. Коннер так задивився на нього, що не чує, як вогонь цигарки припікає йому уста. Ще довго опісля, потонувши вже у півсон, Карлові здається, що він чує голоси українців:

«Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій . . . »

7

Важкий, гнітючий сон наліг на людей у ко-мірці число 9; він мучить їх, вириває ім з грудей стогони, оклики болю, уривки просяклої мукою розмови. Тільки двох в'язнів не сплять. Це Михайло Марко й Островський Юрій. Двоє людей з того самого народу, але здається, що їх досі ділив цілий світ. Колишній заслужений, нагороджений медалями, червоноармійський старшина розкриває своє серце перед загартованим, багатим на життєвий досвід, українським націо-

налістом-революціонером. Нарешті він, Островський, знайшов людину, яка терпеливо слухає його слова, розуміє його.

— Я з Донбасу, — говорить шепотом Островський, немов сповідається з якоїсь великої тайни, — з звичайної шахтарської сім'ї. Скільки пригадую, вже мій дід був шахтарем. Йому було під сімдесятку, він був геть чисто сивий, з мозолистими й тремтячими руками, але він не кидав праці. Любив шахту, хоч був її невірником. І однієї ночі, коли якраз наступали денікінці, він залишився назавжди під землею, присипаний... Мій батько теж любив свою важку, чорну професію. Коли ж прийшли червоні й сказали: «Земля селянам, заводи робітникам», то мій батько погодився з ними. «Ці говорять правду! Я теж буду за правду боротися!» І він пішов на війну, боровся з Корніловим, з Денікіном, воював проти Петлюри й Пілсудського.

Нас було вдома семеро дітей, самі сини. Після революції настали для нас важкі часи. Однієї ночі, це було якраз взимку 1929-го року, коли я вмирав з голоду й холоду — вугілля ми не могли дістати, хоч воно було недалеко від нас! — я пробрався до ліжка матері, щоб завітати. Тоді побачив я, що вона стоїть на колінах перед образом Пречистої і молиться. Це побачив я перший раз, бо звичайно образ був удень накритий хустиною, щоб ніхто його не бачив... Батько з кожним днем хмурнішав, замикався в собі...

А одного дня він зірвав усі свої ордени й медалі, що висіли на його порваній блузці кіннотника, і кинув їх у піч. З того часу він не ходив

на зібрання старих ветеранів. Коли ж у місті відбувалися мітинги, він ховався у стайні в солому. Батько заборонив мені теж вступати в комсомол, мовляв, я ще замалий для того, мені ще треба вчитися. Одного дня він сказав мені:

«Тобі, синку, треба йти в університет, учитися, щоб ти був мудрий, мудріший за твого батька... Щоб ти пізнав світ і міг відрізнити правду від обману... Ти повинен жити краще, ти, і колись твої діти, як Бог схоче...»

Це вперше я почув від нього слово: — Бог. Насправді ж батько хотів послати мене в вищу школу тільки тому, щоб уберегти мене від праці в шахті...

По суворих, тонких устах Михайла Марка сковзулася тінь легкої насмішки.

— Опісля вибухла війна, — продовжує далі Островський, не побачивши насмішливої гримаси свого слухача. — Мої старші брати полягли на фронті, інші пішли на Сибір. Мабуть, там вони й погинули з голоду, бо досі немає про них ніякої вісточки. Маму забрали німці на працю, а батько був якраз у шахті, коли її зірвало НКВД перед своєю утечею. Сам я заповз у руїни рідного міста й промишляв опісля старцюванням та злодійством. Коли ж повернулися червоні, мене забрали в армію. Так добрів я аж до Берліну, де й дістав підвищення до старшого лейтенанта. Та повернутися до рідних місць мені було невільно. Треба було залишитися при війську, що зайняло Німеччину. В 1950 році мій відділ стаціонував на чесько-сакському кордоні. Ми оберігали копальні в Ауге, де добували уран для першої атомної бомби Сталіна... Під час

страйку шахтарів мені наказано стріляти по них. Але я не послухався, повернувся з своїми танками до казарм, і тут мене зразу арештовано. Після нелюдських мук мене засуджено до кари смерті. Але за мої «заслуги у вітчизняній війні» смерть замінено на двадцять років каторги... Тепер, як бачиш, Мішо, сиджу з тобою у «столипінському» й їду до Воркути...

Голос Юрія Островського раптово ламається, в його темних очах спалахує вогонь душевно натомленої людини. Островський нервово затагується димом недокурка, аж тріщать корінці махорки. Шкіра на його затиснених костистих п'ястуках натягається до білого. Груді Юрія хвилюються, немов він підносить великий тягар. Він з досадою випльовує недокурок і нахиляє своє обличчя до Марка.

— Світ, в обороні якого я воював протягом трьох страшних років, завалився. Тепер я людина без дому, без батьківщини, без партії, віри й сім'ї. За що я борюся і для кого? Комунізм — це обман, але де є правда? Росіяни не є моїми братами, але де мої брати? Українці? Чому ж вони не допомагають мені, де вони заховалися? Мій батько був українцем, Петлюра теж був українцем. Але ж бо й Руденко й Тимошенко є українцями — тож хіба є дві України? Котра Україна є Україною правди і свободи? Моя відмова в 1950 році виконати наказ у Східній Німеччині не була впливом якихось ідеологічних спонук, взагалі вона не мала конкретних причин. Це був якийсь внутрішній голос, можливо те, що називають сумлінням. Цей голос казав мені не стріляти до робітників...

— Чи й сьогодні ти так само думаєш, як тоді?
— перериває його пристрасну мову Марко. —
Чи й досі ти ще не знаєш, до кого ти належиш?

— Ні, Мішо. Сьогодні я знаю, куди належу.
З цими думками я пішов у довгу дорогу неволі,
з думками, які зродилися у в'язниці в Карльс-
горсті. З того часу, коли я говорив з українсь-
ким сержантом танкістів, я знаю, що знайшов
правду. Ще прийде день відплати, сказав він...

— Цілком певно прийде цей день, — пого-
джується Марко.

Друзі довго мовчать. Кожний з них зайнятий
своїми думками. Перед їхніми очима виринають
образи пройденого, забуті молитви, боротьба,
надії і сумніви, життєві роздоріжжя...

— А як проходило твоє життя, Мішо? На
яких фронтах ти побував? — питає згодом
Островський.

В його голосі вчувається нетерпляча цікавість.

По суворому обличчі Марка блукає тепла,
глузлива усмішка. Але тільки на одну мить.
Усмішка зникає так само раптово, як появилася,
й обличчя знову кам'яніє в рисах маски. Очі
Марка звертаються кудись у стелю вагона й
тільки ворухнуться вузькі, гостро різьблені уста:

— Про моє життя немає що говорити. Моя
приватна минувшина не стоїть на порядку дня.
Український націоналіст-революціонер не має
свого приватного життя, приватної долі. Доля
всієї організації є його долею. Він є невідомий.
Він живе для руху і через нього. Своє життя,
якщо це можна назвати життям, я провів у під-
піллі, в'язничних камерах і концентраційних
таборах Польщі, Німеччини і Московії... Але

не думай, що моє життя є чимось надзвичайним, вийнятковим, ні, таким є життя звичайного українця, який бореться за волю свого народу, більш нічого...

Островський не зводить погляду з обличчя Марка.

— Організація Українських Націоналістів, — повторює він замислено. — Так, я вже десь чув про неї.

— А про Українську Повстанську Армію теж чув?

— Чував.

— Про Українську Головну Визвольну Раду?

— І про неї...

— Про Чупринку, Бандеру, Стецька, про митрополита Андрія Шептицького, про полковника Коновальця.

— Далєбі, я чув ці всі прізвища, — запевняє жваво Островський і тре долонею своє чоло. — Всі вони були українцями.

— Так, всі вони є українцями з різних про-шарків нашого народу, з усіх частин нашої батьківщини. В кожному випадку, вони всі були українцями! Живі чи мертві, але всі незабутні й ще за життя безсмертні...

Марко випростовує свою високу постать, скручує цигарку й говорить з легкою насмішкою, немов батько до сина:

— Який з тебе дивний українець, Юрію! Так багато знаєш про героїв твого народу й три роки служив ти в червоній армії як старшина! Але скажи-но, звідкіля ти про них знаєш?

— Це дуже дивна історія... Взимку 1944 року, коли ми проходили через Литву, до нас при-

бився один капітан, нібито з розбитого відділу. Тоді ми мали великі втрати в людях, тож раділи кожному воякові. Капітана призначено до мого відділу. Наш політрук був п'яничка й ганявся за бабами та якимись уявними німецькими шпигунами, то й не було коли заглядати до нас, з чого ми раділи... А МВД-исти, які, звичайно, пильно приглядаються до кожного розбитка, що відбився від свого відділу, не мали змоги бути в нас, бо ми дуже швидко просувалися вперед. Так, отже, наш «капітан» пробув з нами кілька тижнів. Виявилось згодом, що це не був ніякий капітан червоної армії, але старшина УПА, справжній бандерівець. Про це ми довідалися щойно тоді, коли він зник без сліду, на мазурських болотах, а з ним гурт вояків і сержантів. Добрі були хлопці, завзяті... Отож від нього я довідався про Україну, про Бандеру, Чупринку та інших... Був він добрий хлопчина, товариш, яких мало, до того ж прекрасний агітатор... Ех, коли б і я був тоді утік з ним...

Островський з люттю стукає кулаком об покриту памороззю стіну вагона.

— А все ж таки, Міша, я дурний, нічого не знаю. Розкажи мені про Україну, про все, все...

Довго й допитливо, немов би стояв перед вирішною пробою свого життя, Марко вдивляється в Юрія, пронизуючи його своїми очима до дна душі.

— Тож слухай про боротьбу твого народу. І затам собі кожне слово!

Під одноманітний стукіт вагонних коліс оповідає обвирений і загартований у терпіннях, злиднях, підпільному житті та неволі бандері-

вєць Михайло Марко про велич і вину, боротьбу і злидні, про перемоги і упадок безсмертного українського народу . . .

— На цих шістьох епохах концентрується рокова історія українського народу, Юрію. На цих шістьох національних геніях духа й чину — на Володимирі Святому, Богданові Хмельницькому, Іванові Мазепі, Тарасові Шевченкові, Симоні Петлюрі й Степанові Бандері — ще й сьогодні наша уярмлена, але нескорена нація буде серед найважчих умов своє світле майбутнє, приготує для прийдешніх поколінь тривкі підстави для волі, незалежності, миру й справедливости. Понад тисячорічна історія українського народу виразно показує всьому світові, що, не зважаючи на безперервну боротьбу, Україна постійно перебуває на шляху державного відродження. Правда, москалям пощастило поневолити українську націю, але не вдалося поставити її на коліна . . .

9

Втомлені до півсмерти, голодні, промерзлі стоять в решті в'язні перед брамою головного перехідного табору — «главпересілка» — Воркути. Проминув якраз 43-ий день з того часу, коли вони виїхали у «століпінському» вагоні з Берестя Литовського.

— А тепер, тримайся, Юрію, — говорить до Островського Михайло Марко. — Тут тобі буде не з медом. Звичайно, пересілка є передсінком до пекла, якщо не самим пеклом . . .

Островський зводить очі на небо й не знає, чи

моторошна, неземна краса полярного світла на ньому, чи кусливий, нелюдський мороз вичавлюють з його очей сльози... Стадо великих, з закривавленими очима собак-людоловів зчиняє несамовитий рейвах. А поміж ними снують чекісти, лютіші за собак. Дарма, що термометр виказує 39 ступенів понижче зера, вони наказують в'язням роздягатися догола. Починається «шмон», зненавиджена, дошкульна процедура обшуку одяжі й в'язнів. Новий наказ і лави брудних, голих людських тіл присідають навпочіпки, сплітаючи посинілі з холоду руки понад гладко стриженими головами. Хто не витримує муки й падає в сніг, того підводить матюк і важкий удар ногою в поясицю.

Чекісти не щадять часу й обшук продовжується у безконечність. В стоптаний сніг падають рештки досі захищеної «приватної власности» — мосяжні персні, фотознімки рідних, шматки протертих і порваних листів...

З боку лунає нелюдський жіночий крик і молодий берлінець з жахом бачить, що не пошановано навіть жіночого сорому — всі жінки-в'язні мусять теж роздягатися і ставати на коліна в снігу. Вартові кружляють довкола них, немов гідкі стерв'ятники, й безсоромно насолоджуються виглядом принижених жінок... В країні рівних прав для чоловіків і жінок, жіноча гідність належить до «буржуазних, реакційних передсудів».

У головних перехідних таборах панують банди «блатних» і «сук». Обидві вони не працюють, живучи коштом політичних в'язнів. В той час, коли «блатні» живуть з крадіжок, розби-

ваючи таборові склади й харчові магазини, «суки» промишляють виключно зрадою, як шпигуни й провокатори таборового начальства й чекістів. Між цими бандами людських покидьків, що їх створив комуністичний режим, триває постійна, запекла боротьба, без ніякого миру, без союзу, хіба з деякими передишками, щоб вилізтися з завданих ран, поки знову не прийде до кривавої масакри.

Перед брамою пересильного табору Воркути приймають новоприбулих в'язнів самі «блатні». Їхні противники «суки», програвши тиждень тому бій з ними, позамикались зі страху у своїх бараках, не зважаючись вийти з них навіть у супроводі НКВД-истів. Бо ж у «блатних» життя чекіста не варте ні однієї копійки, так само як мізерне життя якогось «суки» . . .

Поза брамою стоять «старі» в'язні, ті, що провели роки, а може й все своє життя в перехідних і карних таборах, тюрмах і на каторзі. Вони з якоюсь немов іронічною усмішкою на своїх похмурих обличчях приглядаються до новаків. Перед брамою ціла стіна «блатних». Кремезні, понурі хлопці, з невідлучним недокурком махорки у скривлених устах, стоять мовчки, оцінюючи холодними, гострими очима здобичу, яка прийшла до табору й яка напевно попаде їм до рук. Бо на сумлінні цих «соціально близьких» комуністам людей нашаровуються протягом усього їхнього життя вбивства, грабунки, крадіж, вломи . . . Панують «блатні» головно в перехідних таборах. Тут їхнє слово є законом, їхнє рішення означає життя або смерть. Хто не реагує швидко на нього, мусить вмерти. Рука на

горлянці, чи ніж у черево загрожують навіть високим НКВД-івським старшинам, якщо вони тиняються по таборі.

«Кого треба більше боятися, — думає Островський, — розбійників в уніформі, чи тих, у кого груди розмальовані наколюванням? Чи «блатні» є нашими союзниками, чи ворогами?»

Відповідь на це питання дістає Островський в ту саму хвилину, коли він переходить через браму до табору. В'язень, якого вкинуто до комірки число 9 «столипінського» вагона в Кірові, не хоче йти в браму й дико борониться руками й ногами. Але важкий чобіт вартового кидає його просто під ноги «блатних». В цю хвилину над лежачим нахилиється високий «блатний», в руках якого блищить довгий, гострий ніж. В морозному повітрі блискавкою миготить сталь і ніж кілька разів вгрузає в трепетливе живе тіло в'язня. Це діється так швидко, що Островському здається, ніби він марить. «Блатні» вже зникли поза бараками табору, як би їх взагалі не було, конвойні вояки тільки дурнувато усміхаються, а старшина клене, на чому світ, не думаючи переслідувати душолюбів. На збитому сотнями людських ніг снігу залишається, як нерухома ганчірка, скривавлене, зім'яте тіло в'язня.

Кілька годин пізніше Островський довідується про причину самосуду. Зарізаний, що його привезено з Караганди, був відомим московським «сукою» і шпигуном МВД. На своєму сумлінні мав він десятки застрілених політичних в'язнів. Коли ж його розкрито в Караганді, що він співпрацює з чекістами, начальство виріши-

ло перекинути цінного робітника до Воркути. Але вістка про це дійшла до «блатних» швидше, ніж рятунок шпигуна. Зрадника зустріла його доля.

— «Блатні» є деколи нашими мимовільними союзниками, Юрію, — пояснює Марко, коли друзі сидять у бараку й попивають «справжній грузинський чай». — Я знаю їх. Засадничо вони теж борються з чекістським терором, як ми. Мають навіть свої закони чести й дух спільноти, чого могли б деколи повчитися від них політичні в'язні. Серед їхніх лав знайдеш, брате, людей інтелігентних, навіть мистців і колишніх старшин. Треба тільки вміти з'єднати собі їхне довір'я. Це ж не вроджені анархісти, такими їх зробила большевицька система...

*

Того ж дня входять Марко, Островський і старий німецький соціал-демократ з спільної подорожі до Воркути в призначений їм барак. В бараці розташувалася велика група політичних в'язнів, призначених на вивіз до страхітливих копалень вапна в Халмерю, кінцевій зупинці Воркутської залізниці.

Гамір десятків людських голосів, дим махорчаних цигарок і важке повітря стоять у бараці, коли друзі повертаються до нього ввечері. Групка в'язнів оточила якогось чоловіка, який жваво жестикулюючи руками, доводить про щось з запалом. Друзі приєднуються до слухачів. Це говорить «американський граф» — старшина Андерсової армії, поляк Пулаский. За постійне

вихвалювання, мовляв, він споріднений з графом Пуласким, що воював за незалежність Америки на боці генерала Вашингтона, в'язні прозвали його «американським графом».

— Без допомоги Англії й Америки немає що й думати про визволення, — говорить Пулаский, театральнo підіймаючи руки вгору. — У якусь внутрішню революцію я не вірю. Бо ж сьогоднішня ситуація не є схожою на ту, що була в лютому 1917-го року. Про це вам, мої панове, не треба забувати! Лише Америка й Англія...

— Отже, ви думаете, що нас може врятувати тільки нова війна? — втручається раптом у розмову новоприбулий німецький соціал-демократ, який пильно прислухувався до висновків поляка.

Пулаский звисока дивився на старого в'язня, який задав йому це питання.

— Так, я вкалькульовую третю світову війну. Не з середини, але з-зовні треба проколоти чиряк, що розрісся в Кремлі. Адже ж, мої панове, що нам допомагає те, що нас є мільйони, що в нас є відвага, ненависть, бажання волі, коли ми не маємо зброї, не маємо з чим починати революції? Все це звичайна утопія, таборова романтика! Я ненавиджу війну, мої панове, але нам треба навчитися сміливо глянути цій війні в вічі. Москва розуміє тільки питання війни, тотальної війни з усіма її наслідками. А до проведення такої радикальної курації є готові тільки Америка й Англія. Цим панам з Лондону й Вашингтону відкрили очі Греція, Персія, Польща й Корея. Правда, демократи програли чима-

ло боїв, згадати б лише Тобрук і Дюнкерк, але останній бій вони напевно виграють! Тому лише збройна інтервенція Заходу відчинить нам брами таборів. Коли над Кремлем замають зоряні американські прапори, тоді виб'є нам година волі, мої панове!.. Але що ви розумієтеся на Заході, — сміється Пулаский в очі німцеві, який спонукав його виголосити цю справжню промову. — Ви є звичайний соці, пацифіст, інтернаціоналіст... Ваш народ завинив у тому нещасті, яке спало на наші країни. Бо ж серед німецького народу народилилися Маркс, Енгельс, Лібкнехт, Гітлер, Франк і Кох...

— Але народив німецький народ також Лесінга, Гете, Моцарта, Канта тах само, як ваш народ, пане Пулаский, дав не лише Шопена й Міцкевича чи Словацького, але й масового вбивцю Держинського, Менжинського, Охаба й Рокоссовського, правда? — спокійним тоном відповідає старий німець, сива голова якого світить у пільмі бараку, немов коло місяця. — І якщо ви ще цікаві, пане Пулаский, то я в першу чергу є німець, а потім — демократ. Я просидів за часів Гітлера в різних концентраційних таборах, але протягом сімнадцяти років свого ув'язнення в них, я не бачив там ніяких графів, ані демократів вашого зразка. Ці демократи не борються, вони емігрують... А щодо інтервенції і третьої світової війни, то ваш рахунок неправильний, пане Пулаский! Я краще за вас знаю Захід, і я переконаний, що панове демократи з Лондону й Вашингтону не думають про будь-яке встрявання в справи, що їх не заторкують. В ім'я чого вони будуть інтервеніювати? Задля тридцят

мільйонів большевицьких невільників у конц-
таборах? Ви ніколи не діждетесь, пане Пула-
ський, того дня, в якому американець загинув би
за українця, чи англієць за киргиза! Лише тоді,
коли йдеться про власну голову, про демокра-
тичну шкіру, тоді вони будуть інтервеніювати,
тільки тоді! Тільки тоді, коли загроженими є
нафтові поля, ринки збуту, зиски, колонії, —
тоді демократи стають войовничими. Чи ви, па-
не Пулаский, замислювалися вже над тим, як
то сталося, що демократи з Лондону й Вашин-
гтону побраталися в ім'я рятування Заходу з
найгіршим ворогом цього Заходу — Сталіном?
Чи ж може бути союз свободи з неволею? . . .

Мовчанка аж дзвенить в бараці й тільки сиві
дими та темні сутінки примарами снуються нав-
коло людських постатей, що з притаєним від-
дихом слухають нечуваних досі слів. А старий
німець чеканить кожне слово спокійно, без хви-
лювання, напоює його гіркотою своїх довгоріч-
них досвідів і таємних розмишлювань на шля-
ху терпінь своєї й чужих націй.

— На Заході щось несується, а може вже дав-
но зіпсувалося . . . Живемо на Сході й на Заході
у відгуманізованому світі, в якому з запалом
торгується ідеалами, братерством, солідарністю
та людяністю, як якимись акціями. Хто дає за
них найвищу ціну, купує їх. А ми, тридцять
мільйонів невільників у московській імперії, що
ми можемо дати? Ми не маємо ніяких пакетів
акцій, лише нашу кров, вона ж не високо но-
тується на курсі бірж Заходу . . .

— До чорта, він каже правду! — погоджуєть-
ся з промовцем якийсь в'язень.

Пулаский ніяковіє і хвиля темного гніву проходить по його обличчі.

— І ще одно словечко, пане Пулаский, — говорить німець. — Ви назвали мене пацифістом, але я ним не є. Якщо потреба покличе мене, я теж візьму рушницю і буду боротися, але не в ваших лавах, графе!

Блідий Пулаский нервово закурює і, махнувши рукою, відходить. «Сподівається, йолоп, що англійці зроблять його генерал-губернатором у Західній Україні!» — чує він слова, що наздоганяють його на порозі бараку. Сміх штовхає Пулаского за двері, як сильний удар.

Островський жде, поки не уляжеться загальний гамір і тоді кидається до слухачів.

— До якого біса нам потрібні такі розмови про інтервенцію, зиски, соціал-демократію? — кричить він, розмахуючи руками. — Треба діяти, а не оповідати казки про сірого бичка. На повістці дня стоїть питання, як дістати до рук зброю. Не філософічними міркуваннями знищимо дротяні загорожі й вартівничі вежі МВД. Скажіть краще, які гарнізони стоять у Воркуті, яка їхня сила, скільки танків, гармат...

Михайло Марко підходить до Островського і силою шарпає його за руку.

— Пішли, Юрію, — наказує він спокійно, але рішуче.

Марко примушує знервованого й розбурханого Островського сісти на стілець.

— Успокийся, Юрію, — каже він, — ще все знатимеш. А в цей спосіб далеко не заїдемо.

В голосі Марка немає ніякого докору, навпа-

ки, старий націоналіст-революціонер радіє з запалу й самовідданости молодого земляка.

— Зразу пізнати, що ти вояк, — посміхається Марко до Островського. — Ти мислиш і дієш, як вояк. Гаразд, воно не погано, але це не вистачає для Воркути . . . Ти мусиш перевиховати себе на революційного вояка, або на військового революціонера, розумієш? Мусиш збагнути, що революційну боротьбу ведеться не лише зброєю, скорострілами або танками, але теж з допомогою духа, сердець і душ людських. Революційна боротьба багато складніша, як тобі здається. Завжди мусиш собі усвідомлювати, Юрію, що маємо діло не з мертвими речами, але з живими людьми! Якщо з'єднаєш для своєї справи людей, люди знайдуть шлях здобути зброю, а не навпаки. А як є з душами 300 тисяч політичних в'язнів у Воркуті? Про це ти сам чув уже сьогодні вранці у нашому бараці. — Зле Юрію, цілком погано. Триста тисяч людей — це ж добрих 45-50 полків, себто понад 15 дивізій. Багато, правда? Твоє вояцьке серце радіє, але що ти почнеш з цими дивізіями, коли їх огорнув песимізм, резигнація і зрада? Ти ж сам добре про це знаєш, Юрію . . . Можеш уже вивішувати білий прапор, поки боротьба взагалі почалася. Тому й треба нам спершу виполоти навіть найменші корінці песимізму, зневіри й егоїзму серед цих людей, а щойно тоді думати про наступ. А до цього треба багато праці, багато терпеливості, розважливості, відваги, второпности й багато жертви. Повір мені, брате . . .

— Твоя правда, Мішо. Я в цих справах ще дуже зелений, просто дилетант. Але присяга-

юся тобі, що вчитимусь від вас, їй-бо, вчитимусь всього не для себе, але для справи, віриш?

— Гарзд, Юрію, я цього й сподівався.

І обидва земляки подають собі руки.

Опісля Михайло Марко іде до групи в'язнів, призначених на транспорт до Халмерю, і довго з ними розмовляє. Деяким з них дає шепотом таємні вказівки:

«Там є наші, бандерівці. Зголосіться у Саші Романовського... Це мій добрий знайомий. Передайте йому від мене палкий привіт і скажіть...»

10

Оргія, яку влаштували в бараці Карла Коннера «блатні», виганяє молодого берлінця на двір. Але лютий мороз заганяє його незабаром знову до бараку.

«Блатні» розбили таборовий магазин, забрали з нього горілку, сало, цигарки й тепер влаштовують бенкет. По кімнаті снують задушливі сиві дими махорки, лунають дикі вигуки й п'яний регіт жінок, що їх «блатні» запросили на гулянку. Карло здригається, заглушений й отуманений огидним видовищем. До нього підходить, хитаючись на ногах, високий «блатний»:

— Капут, камераде? — питає він ламаною німецькою мовою. — Ти випий, це «грузинський» чай, хороший чай!

Карло без надуми, немов загипнотизований, бере з рук розбишаки склянку й п'є. Гострий, пекучий, як вогонь, напій спалює йому горлянку й душить її, немов петля. Через кілька хви-

лин отрута алькоголю одурманює його і Карло з трудом волочеться до своєї лежанки.

Коли він прокидається з важкого отупіння, в кімнаті бараку панує тиша, переривана тільки стогонами й час від часу диким скрикуванням п'яних чоловіків і жінок. Долівка засипана побитими пляшками, брудна й мокра. Поміж тим брудом лежать, немов побиті на полі бою, півмертві від танців і випитої горілки тіла «блатних».

Над Карлом нахилиється спітніле, викривлене обличчя «блатної».

— Ти, фріце, посунься трохи й дай мені місце на лежанці, — говорить вона до Карла.

Молодий берлінець з жахом хоче відсунути-ся від огидної, брудної постаті, від якої відгонить перегаром горілки й часником, але чує, що не має сили. «Блатна» штовхає його під стіну й розлягається біля нього.

— Іди геть, ти проклятуца бабо! — кричить до неї Карло, але його голос схожий радше на тихе шепотіння. — Забирайся до сто чортів...

Та п'яна жінка регоче.

— Ти хороший, фріце, обійми мене...

*

Наступного дня «новаків» знову зганяють до головного перехідного табору. Але не всі вони вирушають в тому самому напрямі. Їх розділюють. Карло Коннер і сивоволосий німецький соціал-демократ ідуть на північ, Юрія Островського женуть у табір, що розташований на східньому березі ріки. Він знову самотній.

Ледве колона в'язнів залишила табір, як в ньому вибухає запекла війна між «блатними» і «суками». Кілька бараків огортає полум'я і серед дикого реву нападаючих, «суки» тікають під охорону рушниць чекістів, що якраз появилися густими лавами. Але несподівано лунають салви машинових крісів і автоматів, змітаючи на цей раз усіх: напасників і нападених. За колоною, що помалу зникає в сніговій далечині, біжать несамопитий крик і зойки знищуваних у таборі людей.

11

Першим етапом на страсному шляху Юрія Островського є воркутська шахта число 8, найбільш ославлена, найстарша й найнебезпечніша шахта в цілій Воркуті. Склад гірників у ній творить багнюка «советського суспільства»: злодії, фальшивники, людодіди, члени ославленої московської організації розбійників «Чорна кішка». Серед цього людського шумовиння мусить жити, працювати й мріяти Юрій Островський.

Тому, що Островський не є ніяким убивцею, але політичним в'язнем його призначають до карної бригади, яка протягом двадцяти годин мусить працювати на найгіршому відтинку шахти, розбудовувати новий забій. Тут постійно загрожують робітникам небезпеки: підступні прориви води, завалення стін і газу.

Островського втомлює незвична праця, голод виснажує всі сили. Але найгірше мучить його відсутність приятеля, якому він міг би звирити

свої мислі, прагнення і мрії. Бо ж тим, з котрими він мусить жити разом в одному бараці, він не довіряє. Між ними він ніяк не знаходить приятеля чи союзника своїх плянів. Він живе серед звірят у людському тілі, в пеклі, де не палає вогонь.

До того ж приєднується духовна мука, безперервне питання, коли закінчиться неволя, свідомість свого змарнованого, втраченого для його народу, життя.

Томлений цим усім, Островський вирішує тікати. Але поки прийшов день утечі, в шахті скоїлося лихо. Вода вдерлася до нового забою, затоплюючи майже всю бригаду робітників. Островського вирятовано в останню хвилину. Поранений іде він у таборову лікарню, щоб уже за кілька днів дістатися до карцеру за саботаж. Так вирішив всесильний таборовий пан життя і смерті — начальник оперативної частини.

Після виходу з карцеру. Островського призначають до бригади робітників, завданням яких є відгортати сніг з залізничних рейок, праці, що забиває людей серед постійних бур, голоду й знущань у відкритій тундрі. Знову карна бригада, ще гірше — бригада смерті.

Розпука приводить Юрія до одчайдушного кроку: він тікає однієї ночі, забравши з собою лише кілька крайців хліба та мішечок цукру. Тікає, свідомий того, що далеко не втече. Островський тікає вздовж залізничної лінії на південь, крізь пургу й темряву вічної полярної ночі, туди, де на обрії видніють далекі ліси, захисток перед страхіттями тундри. Але Юрій не думає про те, чи його жде затишний ліс і поря-

тунок, чи доведеться загинути серед білої снігової пустелі. Сама втеча є його метою, не намагання знайти захист. Свідомість того, що він зламав всесильні закони Воркути, яка нікого не випускає з свого царства, дає Юрієві силу.

Але сторожі собаки-вовкодави, що їх пустили на слід утікача МВД-исти, швидко здоганяють Островського. Вояки волочать його немов пораненого звіра, назад до табору й важко карають. Хоч в'язень не може втриматися на ногах, він мусить півголий пройти поміж двома лавами співтоваришів неволі, що складаються з найгірших убивць: «сук» і московських злочинців. Всі вони озброєні дрючками, батогами, залізними жердинами і без милосердя б'ють по голих Юрієвих плечах.

— Убийте мене, бийте до кінця, чекістське насіння! — кричить Островський, що волочеться з трудом крізь подвійну лаву смерти. — Але й на вас прийде день!..

Після покарання Островський відсиджує ще кару піврічного карцеру. Опісля його відсилають у табір, що розташований в найдальшому кінці Воркути. В цьому таборі працюють лише політичні. В'язні називають шахту, в якій працюють таборовики, «Кронштадтською». Вона розташована над самою рікою, на піщаному березі, як Петербург, і, як Петербург, збудована на кістках українських вояків — з УПА та Дивізії «Галичина».

*

День першого травня 1951 року у Воркуті. Керівник «Кронштадтської» шахти, Іван Івано-

вич Хвостов запросив на «маленьке приватне свято приятелів» всі найвидатніші особистості з управління шахти. Запрошення пішло теж до високих старшин МВД з таборового начальства, до апаратників з тресту, а навіть до членів ви-конкому в районі, очевидно, разом з їхніми секретарками. «Маленьке приватне свято» відбувається у просторому, вибагливо влаштованому помешканні Хвостова, в першому районі. Перший район — це наймодерніша й найбагатша дільниця в цілій Воркуті.

Свято у повному розпалі, тому горілка, вино й шампанське ллюються струмками в горла веселих гостей. Серед голосних криків, навіть прокльонів і злісного ричання, чути деколи поцілунки. Нетерплячі гості відсувають врешті столи, запрошують «дам» до танців. Грамофон і радіоголосник змагаються між собою, хто з них сильніше й голосніше заричить. Поміж танцюючими парами снують дими з цигарок й окутують довгими смугами блискучі канделябри, що звисають під стелею.

Комусь забажалось свіжого повітря й він широко відчинив вікно, штовхаючи при тому дорогоцінну вазу на перський килим долівки. Крізь вікно весело тікають звуки грамофону й радіо та біжать в тривожну ніч аж до злидених бараків в'язнів. «Хай живе перше травня, свято працюючих!»

Жінки з блискучими надміру очима скидають з своїх плечей теплі накидки, розстібають блузки, оголюють плечі. Сміх і радощі б'ють високою хвилею об стіни кімнати Хвостова.

— Товарищу Хвостов, — кличуть господаря знетерпеливлені голоси, — покладіть нову пластинку!

Гості приєднуються до цих окремих голосів і гудуть одним хором:

— Дайте нову пластинку!

— Тихше, тихше там, до чорта! Слухайте! Тамара Івановна деклямуватиме Пушкіна! Тихо-о-о!

І Тамара Івановна, за професією секретарка першого голови виконкому, у вільних хвилинах його любка, починає деклямувати твір Пушкіна. В одній руці у неї шматок білого хліба з кав'ярром, у другій склянка вогнистого румунського вина. Вона деклямує і деклямує, не бажаючи перестати; вино з її склянки ллється тоненьким струмочком на килим, хліб з руки давно зник у чийсь устах, але Тамара не вгаває...

— Гурра-а!

— Кінчайте вже!

— Тамаро Івановно, вам конечно треба до «Мосфільму», їй-бо...

— Ідіть під три чорти, тихше, танцювати хочемо...

— Не реви, Тмарочко...

Сміх, крики, гнівні вигуки не можуть, одначе, загасити поетичного запалу Тамари Івановни. Вона затихає щойно тоді, коли чиясь рука штовхає її просто на коліна сусіда від стола, МВД-івського старшини. Цей зразу замикає її в своїх обіймах. Тамара пищить, дряпає руки зухвальця, кусає його..

— Козачка, давайте козачка!

— Ні, ні, краще гопака, ех ти...

— Якого тобі гопака, чорт, що ж ми Петлюрівські кадети, чи як? Товариші, поступила пропозиція на справжній американський танець, хто проти?

— Іване Івановичу, чи немає вже нічого солодкого?

Іван Іванович прожогом кидається до кухні, під радісні вигуки своїх гостей, і повертається незабаром, уже босоніж, з чималою пляшкою.

— Але ж, товарищу Хвостов, ви ж прецінь знаєте, що лікар заборонив мені пити горілку! Моє здоров'я надірване працею, турботами, обов'язками... До того ж горілку п'ють тільки колгоспники... Я п'ю кримське вино, знаєте. Слово чести, я не люблю хохлів, але їхнє винце — це справжні ласощі...

Іван Іванович знову іде до кухні й шукає вина.

— Товариші, в кого з вас є ще цигарки?

✱

Ірина Петровна, жінка керівника шахти й господаря свята Хвостова, вигідно розсілася у напівлежачій поставі на м'якій софі, схожа на кішку, й знудьговано грається своїми персями на пальцях. Її темне, хвилясте волосся звите в грубу косу, що вінком лягла навколо голови. Ірина ще молода, обличчя свіже, очі з полиском. Вона оцінює поглядом гостей, головно чоловіків.

Ось невеликий, круглощокий шеф гарнізонової кантини Семен Антонович Чугунов, капітан МВД. Він є постійним гостем таких свят. Пережив чимало важких часів у Воркуті, працюючи

тут з 1943 року, подолав чимало хворіб. Одна з них звалася — голод, і на неї Чугунов хворіє досі. Насправді, це ніяка фізична хвороба, радше душевний порок. Чугунов просто боїться, що йому доведеться вмерти з голоду. Хоч капітан МВД у Воркуті може купити собі все, чого душі заманеться, навіть кращий і дешевший товар, ніж у Москві, Чугунов постійно відчуває, що йому чогось не вистачає. Він заробляє більше, ніж трьох добрих інженерів або тридцять бригадирів-в'язнів, а все таки він шахрує і торгує, немов галицький жидок, годує себе, як гуску на заріз, і його розмови з іншими обертаються завжди навколо їжі та кантини... Його покинула вже четверта жінка. «Це збожеволіла людина, — сказала вона після втечі, — він боїться вмерти з голоду, цей йолоп!»

Чугунов не п'є, не курить, в нього тільки одна пристрасть: їсти. А тому, що добре наїстись — це стародавня московська притаманність, то Чугунові ніхто не дивується. Ірина Петровна з цікавістю приглядається до його налитого, блідого, немов напухлого, обличчя, спостерігаючи, з якою нетерпеливістю Чугунов жде, поки подадуть наступну страву. Він найрадше сам побіг би до кухні, або розносив би страви, якщо б мав до цього відвагу. Але капітан Чугунов боягуз. Жалюгідний боягуз.

У Семена Антоновича Чугунова крім їжі, є ще інша пристрасть, якій він завдячує добру посаду — у 1951 році став він у найбільшому, найважливішому й найнебезпечнішому таборі Воркути режимним старшиною. В'язні називають його «кровопивцею», бо Чугунов іде по трупах,

власноручно замучуючи людей. Партієць Чугунов — це потвора, яка найкраще годується жирною кукурдзяною кашою, попиваючи кров непокірних в'язнів.

Начальник табору при «Кронштадтській» шахті, полковник Федір Миколаєвич Воронін стоїть вже з годинку при вікні й замислено глядить на дорогу. Він бокує від людей і Ірина здивована, що він прийшов на їхнє свято. Його гладко виголена велика голова й напухле, в плямах, обличчя пристарюють його. Партійні товариші полковника і старшини уважають його гидким диваком, збоченцем. А в'язні дали йому порекло: «щурячий покруч», бо ж його мати була мабуть, лотиською жидівкою, а батько московським попом, який боровся на боці большевиків, що, одначе, і так не врятувало його від кулі в потилицю. Дехто подейкує, що Воронін сам власноручно застрілив свого батька.

Ірина Петровна мимоволі здригається, згадуючи ці слова.

А все таки єдиний Воронін перевищує духово ціле товариство, що зібралось у домі Хвостова. Мовчазний, хитрий, цинічний, безсумнівний, він панує над табором подвійною методою — добродушними, ласкавими обіцянками й жорстоким терором. Завжди в бездоганно пошитій уніформі, Воронін любить добрі парфуми й гарну білизну. Його обличчя міняється так часто, як часто наступає зміна в «генеральній лінії» партії — приятелі стають ворогами, а вчорашні вороги — друзями. Воронін клене, але стримано й вишукано. Він ніколи не повищує до крику

свого голосу, але його мовчанка навіває безмежний страх.

Медалі на грудях Вороніна тихо бреньять у такт його важкого віддиху. Труднощі у віддихуванні пояснює Воронін давньою раною — під Харковом його прострілив фашистський кулемет. Але Ірина знає справжню причину. Груді Вороніна пробила влітку 1941 року куля з нагана, коли він, ще як молодший лейтенант НКВД, виконуючи доручення генерального секретаря білоруської КП у Мінську, пізнішого шефа центрального штабу партизанів у Білорусі, Пономаренка, забрався потайки у виллю одного генерала, шукаючи слідів «ворога народу».

Та Воронін вилизався з ран і взагалі він пережив чимало того, що іншому давно вже скрутило б карк. Він служив багатьом панам і пережив їх усіх: Рикова, Ягоду, Єжова... На таких, як Воронін, тримається московська імперія — ці люди не мають власної думки, вони тільки слухняно виконують чужу волю. Людьми його породи — воронінами, «щурячими байстрюками», Москва опанувала одну шосту частину земної кулі.

*

Ірина Петровна знудьговано водить очима по веселому товаристві і її погляд зупиняється на її чоловікові.

«Чому, власне, я вийшла заміж за цього московського мужика, цього п'яницю, грубого неотесаного колгоспника? — дивується вона. —

Тому, що він є упривілейованим, має гарне помешкання, авто, має владу і його бояться всі? Тож і я напевно є такою свинею, як він... Таких безрог багато в Советському Союзі, дарма, в якій вони уніформі — військовій, чекістській, міліціонерській, байдуже, де вони сидять: у шахтах, партійних комітетах, фабриках, міністерствах, колгоспах чи заводах. Всі вони однакові, ліплені з одного тіста. Їхньою девізою є: «Слухати й бити!»

Цьому гаслові повинується і Хвостов. Він чистить чоботи своїм наставникам і плює в обличчя своїм підлеглим. Він пиячить, робить борги, але виконує державний плян. Через глупоту, слухняність і жорстокість пощастило Хвостову доскочити до рангі майора, стати паном життя і смерті 7 тисяч в'язнів, керівником найвидатнішої шахти в цілому комбінаті. Паном над 7 тисячами «буржуїв», бандерівців, ворогів народу...

Ірина Петровна згадує той день, коли вона перший раз побачила свого теперішнього чоловіка. Золоті медалі блищали на його грудях, в золотих зубах яснів золотий мундштук. Серед сірого, переляканого натовпу робітників шахти, в якій Ірина Петровна була тоді звичайною, непомітною телефоністкою, що заробляла ледве 300 мізерних рублів на місяць, Хвостов з своєю потугою новопризначеного керівника видавався уосібненням всіх благ, про які так мріяла маленька телефоністка. Він без жалю казав розстріляти в тундрі тих, які, на його думку, спричинили пониження видобутку вугілля, страхом підігнав інших і незабаром «батьків-

щина не забула про нього». Хвостов став видатною людиною, яка милостиво глянула на бідну телефоністку, лестощами й блиском своїх достатків приманила її до себе.

«Ох, як я його ненавиджу, як глибоко ненавиджу цю п'яну, огидну свиню!» — шепоче до себе Ірина Петровна й знесилено замикає очі.

Понад її головою пливають хмари диму цигарок, чути пахощі парфуми, людського поту.

«Яка я нещаслива... Ненавиджу й себе саму за свою слабкість, за жадобу... І як же я могла вийти за такого?... Як я низько впала... Чи не краще було б мені сидіти в телефонічній кімнатці, умирати з голоду, але мати чисте сумління і чисті, без крові, руки?... Ні, я не витримаю довше! Але й вороття назад немає, в мене не вистачає сил вилізти з цього болота, в якому тоне моє тіло й душа... Я — добровільна повія, жінка злочинця... Ох, коли б лише прийшов такий день, в якому я могла б кинути йому в вічі слова: Ти вбивця, злочинець, твої товариші злочинці! Я ненавиджу тебе! Але цей день ніколи не прийде...»

З очей вродливої «кулацької» доньки, колишньої телефоністки на запроторенні у Воркуті, Ірини Петровни Хвостової непомітно течуть великі, гарячі сльози. Її серце рветься з болю і безнадійної туги, бо вона не знає, що вимріяний нею день відплати такий близький...

Велетенська московська імперія, що простягнулася від Сахаліну по Лабу, яка підкорила шосту частину світу й поневолила третину людства, стоїть на порозі революції 30 мільйо-

нів невільників, що потрясуть її підвалинами, прискішуючи час цілковитого упадку.

Але про це не знає Ірина Петровна, тому вона плаче й безпорадно затискає свої маленькі, білі кулачки...

12

«Ні, якщо б у Воркуті були лише такі, як мій чоловік, — думає Ірина Петровна, — Чугунов, Воронін, я б не витримала довго. Краще вже смерть, ніж таке гидке життя! Але є ще й інші...»

Єдиний гість, який не є п'яний, який не танцює і не горлає з дикої утіхи, це — молодий, може тридцятирічний туркмен. Він перший раз гостює у домі Хвостова, але Ірина Петровна багато дечого чула про нього. Він наймогутніша людина серед усіх людей з таборової адміністрації, сильніший за Вороніна й Чугунова, бо хоч у ранзі старшого лейтенанта, молодий туркмен є начальником оперативної частини. Він керує всіма шпигунами, переводить чистки, арештування і просліджує акти саботажів. Він має право накладати, за своєю уподобою, кари терміном до шести місяців часу, може вислати в'язнів до центральної в'язниці й пропонувати судові кари смерті... Бо ж кожний «опер» — це неначе маленький Берія, якого всі у таборі лякаються.

З оповідань свого чоловіка Ірина довідалася, що Гасанбей Хаджінов, молодий туркмен, недавно прибув до Воркути. Практично, оперативна частина при «Кронштадтській» шахті є

першим шаблем кар'єри нового «опера». Кажуть, що він походить з бідної родини, його батько є неписьменним. Пороху на фронті Хаджінов і не нюхав, кінчаючи спеціальні школи МВД і старшинську академію.

Від своїх добрих приятельок, які ще й сьогодні працюють у шахті й мають добрі зв'язки з в'язнями, довідалася Ірина Петровна про те, що Хаджінов — це вийняток серед чекістів. Безперечно, він стовідсотковий комуніст, виріс у комсомолі, але в нього немає тієї чисто московської мішанини зарозумілості, расової вищості, низьких інстинктів і егоїзму. Воронін, Чугунов, Хвостов — це злочинці в уніформі, ноторичні кати, дії яких легалізує держава, партія, нагороджуючи за злочинність. Вони є насамперед москалями і садистами, а щойно опісля комуністами.

«Молодий Хаджінов не їхнього хову птиця. Він не почуватся невільниким, веде спокійне життя, не пиячить і не водиться з повіями. Протягом свого тримісячного перебування у таборі шахти він ще не вдарив ні одного в'язня, не посадив нікого до карцеру... Направду, це дуже комічний чекіст, цей туркмен... Хібащо він ще покаже свої зуби!»

«Можливо, причиною його дивної поведінки є те, що він ще надто молодий, недосвідчений, просто комсомольський жовтодзуб, який не засмакував крові, — думає Ірина Петровна, з цікавістю приглядаючись до смаглявого обличчя начальника оперативної частини. — А може тому, що він не є руським? Я дізнаюся

про це, мушу дізнатися, бо він подобається мені, цей молодик . . .»

В кімнаті накурено, що й дихнути важко. Хоч проминуло вже п'ять годин, коли почалася гостина, гості все ще не перестають їсти. Вони викрикують, п'ють, танцюють і знову сідають до стола, щоб підкріпитися, або забігають до кухні, де тягають безпосередньо з казанів. Між кріслами лежать порожні пляшки. Духота приневолила жінок пороздягатися майже до сорочок . . . Скупаний у поті Хвостов кинувся на канапу й розмовляє з Хаджіновим, що сів біля нього. Туркмен побренькує на розстроєній гітарі. Він погано почувається, хоч не пив ні краплини вина, ані горілки.

«До чорта, — сердиться він у душі, — до лилого чорта, навіщо я сюди прийшов? Цей Хвостов танцював, як блазень, а ще вважає себе за добре виховану людину з соціалістичного товариства! . . . Лакей, який подас своїм лінивим, розпеченим гостям кав'яр та чарки з вином . . . До чорта з ним! . . .»

Хаджінов важко дихас, почувавши, як кров стукотить йому у висках і на чолі виступають перлини поту. Йому ніяково і він не знає, як вийти з такої ситуації. Він єдиний серед цього товариства без уніформи, на ньому голубі штани до кінної їзди, низькі червоні чоботи, жовта шовкова сорочка під чистою «литовкою».

— Що ж, товаришу Хаджінов, чого ви такі сумні? — белькоче ледве повертаючи язик, Хвостов. — Чому не вип'єте чарочки, не потанцюєте? Чи не до вподоби вам наші товаришки? Не маю я смаку?

— Ні, ні, смак у вас чудесний, товаришу Хвостов, — заперечує Хаджінов своїм повним, соковитим голосом, не дивлячись на Хвостова.

Хвостов такий п'яний, що він не чує в голосі «опера» насмішливого тону.

— Ех, що за чудесні бабочки зібралися тут у мене, — радіє Хвостов. — Але мені здається, що ви не думаєте про них, а про щось інше, вгадав?

— Так, відгадали.

— Про службу? Табір? Оперативну частину?

— Так, про оперативну частину.

— Ох, і дурак ви, голубчику, їй-право!

Хвостов безцеремонно плює на килим, крекче і говорить повчальним тоном:

— Рано починаєте свою кар'єру, товарищу Хаджінов, дуже рано... Коли ти п'єш горілку й обнімаєш жінок, то не смієш думати про працю, табір і весь цей гній! Комуністи є теж тільки людьми, ясно? Табір тобі не втече, але горілки швидко забракне й жінки підуть геть...

Хвостов смаковито потягає з пляшки й знову плює.

— Ви ще недовго у Воркуті, товаришу... Вам ще треба багато навчитися, бо дуже важко тут звикнути, диявольськи важко... Але ми витримаємо на тих постах, де нас поставила партія, витримаємо до останньої краплини крові, до чорта! Ох, і смачна ж... Я хочу дати вам добру пораду, товаришу... Пильуйте за бандерівцями! Ой, пильуйте їх, бо ця банда найнебезпечніша в цілій Воркуті. Ця банда...

— Але чому? Я не розумію вас, товаришу Хвостов, — перериває його мову Хаджінов. —

Що це ви говорите? Якщо ж добре поінформований, то контингент робітників у нашій шахті на 87 відсотків складається з українців, може й більше, багато бригад — це самі українці. А те, що кожний українець є бандерівцем, це я вже теж запримітив. Але люди працюють спокійно, плян виконують. Чого ж більше від них вимагати? Якраз ці бандерівці є найкращими робітниками, вони не відмовляються від праці у шахті, не крадуть, не нападають на жінок, не хуліганять. Вони працьовиті, культурні, дисципліновані, словом, справжні стахановці! Чи не вони то перевиконали плян видобутку вугілля у квітні на сто шістдесят процентів? Внутрішній шахтовий транспорт, машиністи та інші дали все, що потрібне. Чи не правда, товарищу Хвостов? А хто є керівником транспорту? Гудзко, українець, до того бандерівець, бо ж він лише шість місяців тому прибув з лісу. А його бригадири? Хоменко, Масюк, Гуріїв: всі три каторжани, українці, бандерівці! А машиністи, стрілочники, механіки, вибійники? Майже всі вони бандерівці! І ця банда, як ви кажете, перевиконала плян...

— Що це таке, — сердиться п'яний Хвостов, — всі бандерівці, куди не плюнь, всюди бандерівці? Бандерівці на кожному кроці. Де їх, власне, немає? Еге ж, вони слухняні, не промишляють бандитизмом, не хуліганять, працюють, рвуть вугілля зубами, я сам бачив, так і рвуть зубами, як звірі!.. Але вони є спокійні, проклятущо спокійні, не здається вам? А що з того вийде?

Хвостов перестає кричати, йому забракло

повітря і він відсапується, широко розкривши рота. На обличчі туркмена Хвостов спостерігає дивну, безпорадну зняковілість. Тим часом до них приєднується Чугунов, що вигідно розсідається на канапі. Тихим, але переконливим голосом, прищмокуючи постійно, він говорить до шефа оперативної частини:

— Наш шановний товариш Хвостов говорить правду... Так, на жаль, є. Бандерівська банда схожа на червону редьку: зверху червона, а всередині — біла... Ні, ще гірше! Це дикий бур'ян, який над землею цвіте невинними квітами, можеш спокійно зірвати їх, вони не поколять тебе, але під землею діється щось страшне... Розгалужена мережа перехресних сполучень, конспірацій, гнізд і клітин розростається дуже широко. Вирвеш один корінець, цілком певно залишиться в землі якась його частинка й вона росте так швидко, що ніколи не можна знищити того підземного пірію. Ця банда живе в темряві і...

— Але ж, до дідька, вони працюють! Вони не бунтують і не вбивають — нетерпеливо перериває його Хаджінов.

Туркмен хвилюється, на його чолі проявляється глибока доземна зморшка. Та Хвостов тільки киває вперто головою і чухається по волохатих грудях.

— Все це тільки обман, тільки тонка тактика, — говорить він. — Цим мене не підведеш! Їхня поведінка — це тільки тонкий, добре продуманий плян бандерівських братіків, більш нічого! Вони хочуть нас обманути, приспати нашу сторожкість, щоб не пошкодити своїй під-

ривній роботі. Це спритні хлопці, кажу тобі! Я б розгубився з радощів, коли б вони зважилися нарешті виставити ріжки, влаштувати якийсь невеличкий страйк або заколот. Тоді я міг би схопити їх за живе й знищити врешті цю банду, але так...

Хвостов безрадно розводить руками, опісля з важким зітханням бере пляшку й тягне з неї довгий ковток. Після того він безцеремонно плює просто під ноги Хаджінова.

— Ех, коли б так я мав у своїх руках оперативну частину, я б показав їм, де раки зимують. Винищив би усе погане насіння до ноги й то якнайшвидше, щоб і духу їхнього не було, — кричить люто Хвостов. — У мене є свої люди, які мені про все звітують, тому ніхто мене не підведе! Кожний українець — це бандерівець, а кожний бандерівець є нашим смертельним ворогом!.. Немає ріжниць, чи він спокійний, чи працює і виконує плян, немає ріжниць, чи він є каторжаном, чи амнестованим... О, я знаю їх, до біса!

— Буде кілька місяців тому, — говорить Чуґунов тихим голосом, немов би боявся, що хтось підслухує, — так півроку тому, як ми мали в таборі п'ять активних бандерівських клітин, з того дві в бригадах копальняного транспорту. Ці братики докладно знали про все, що ми говорили, значиться, їхні агенти пролізли аж у нашу залю нарад... Так, п'ять клітин, а про інших, як лотищі, німці, литовці й поляки, я вже не кажу, бо вони не такі небезпечні. І це було недавно. Ваш попередник, товаришу Хаджінов, наш шановний товариш Шаблін не

боявся інформувати нас про це. Було б добре з вашого боку, коли б і ви так робили, бо ж усі ми сидимо в одному човні... Вам треба довідатися... — Чугунов нахилиється до вуха Хаджінова, — довідатися про те, що бандерівці тепер плянують... Чи в них на думці втеча, страйк, чи який проклятуций саботаж? Хто верховодить серед них, хто ними керує, хто їм допомагає?..

Від вікна обзивається голос:

— Зверніть свою спеціальну увагу на такого Островського... Він прибув до нас з останнім етапом, вже два рази сидів в ізоляторі. Це дезертир, колишній старшина червоної армії, який був з своїм відділом у Німецькій Демократичній Республіці... Не спускайте його з очей, товаришу старший лейтенанте, то й не пожалуйте цього...

Цю заввагу кидає, ніби нехотя, керівник табору, Воронін. Він мовчки й неспостережливо слідкував за розмовою весь час, стоячи неперушно біля вікна. Після цих слів він знову замовк, знудьговано дивлячись у вікно, покурюючи цигарку, що стриміла в його тонких, безкровних устах.

Хаджінов кидає йому короткий, гострий погляд.

— З вашого наказу, товаришу полковнику!
— відповідає він сухо, по-військовому.

*

Ірина Петровна не може відвести очей від туркмена. Вона уважно слухала розмови, не

зводячи очей з начальника оперативної частини. Його кучеряве, чорне, як крило ворона, з синюватим відблиском, волосся, його вродливе обличчя, нап'ята на його вилицях, немов м'який шовк, засмалена сонцем, бронзова шкіра, вогнисті очі полонять молоду жінку своїм таємним чаром.

Врешті вона зістрибує з канапи й накладає на патефон свою улюблену пластинку — увертюру до опери «Майстерзінгер». На щоках Ірини появляються невеликі червоні плями і вона знову звертає свій гарячий, пожадливіший погляд на туркмена. Серед хвилюючої, повної життя музики Вагнера, що сповняє кімнату, Ірина Петровна відчуває чар, який спливає на неї від чужої, дикої вроди чужинця.

— Скажіть, Ірино Петровна, — шепоче за нею Кузьміна, товстенька, яскраво намальована, тридцятирічна жінка в глибоко викроєній, старомодній сукні, — це правда, що оповідають про старшого лейтенента Хаджінова, що в нього немає ніякої приятельки і він взагалі з жінками не водиться?..

— Правдоподібно, — відповідає сухо Ірина Петровна, дивлячись на дешевенькі перстні на коротких, м'ясистих пальцях Кузьміни.

В цю хвилину перед очима Ірини виринають сильні, плекані руки туркмена...

— Чи це не хвилююче? Чи не дивовижне? Такий гарний мужчина, а глупий, як дитина!..

— Можливо...

— Ох, яка розкіш, Ірино Петровна, — не вгаває Кузьміна, — познайомте його зі мною.

Влаштуйте так, щоб я могла стати його приятелькою, його опікункою... Добре?

По напудрованому обличчі Кузьміної струмочками стікає піт й Ірина Петровна з огидою відвертається від неї.

— Моя дорога Кузьміна, ви на правду посвятилися б? — не втримується від насмішки Петровна. — Як шляхетно з вашого боку! Але й важкий тягар ви узяли б на себе, допомогти самотньому чоловікові...

— Але ж очевидно! А як ви думали? Ох, якщо йдеться про інших, то мені вистачить кивнути пальцем і всі вони лежать у моїх ніг... Ви ж знаєте, моя дорога, що Воркута робить з культурних людей диких звірят...

— Так, так, я знаю...

— В мене здавна було гаряче бажання посвятитися для добра самотнього, молодого чоловіка, в якого немає ні батьківщини, ні приятелів, віддати йому все, що в мене найдорожче, щоб тільки він знову відчув, охоту до життя... Отож, чесне слово, Ірино Петровна, чи схочете ви допомогти цьому юнакові знайти своє щастя?

— Очевидно, моя дорога Кузьміна, — говорить Ірина Петровна, стримуючи непереможне бажання плюнути приятельці в спітніле обличчя.

Кузьміна зривається, перекидається через плечі Ірини й очима пожирає туркмена.

— Ох, ти маленький, самотній мій монгольчику, — говорить вона упівголоса, — ти мій хворий соколику!..

— Опам'ятайтеся, Кузьміна! — шепоче до

неї злісно Ірина Петровна. — Та ж ви відштовхнете його від себе таким криком...

Вона сердито штовхає підхмелену Кузьмину на стілець. Єлисавета Олексіївна Кузьміна, член партії, агентка МВД, голова районного комітету профспілок і депутат до городського совета, витирає піт з чола й масивних грудей, важко зітхає, не перестаючи хвилюватись і, врешті, заспокоює себе цигаркою.

Ірина Петровна не може стримати свого сміху. «Ти хочеш йому допомогти? — думає вона. — Віддати себе в жертву йому? Ох, ти безсоромна брехунко! Ти огидна повіє, пролетарко... Задушити б тебе треба... Як я ненавиджу тебе, ненавиджу всіх вас разом, ідіть під сто чортів!..»

Раптом з сусідньої кімнати роздаються сильні звуки фортепіяна й пияцький захриплий голос Чугунова, який затягнув пісню... Цей голос немов рятує Ірину Петровну з найгіршої небезпеки...

Орґія в домі Хвостова доходить до своїх вершин. Наближається другий день травня 1951-го року.

13

Того ж дня увечері сходяться у невеликій кімнаті на горіщі одного напіврозваленого бараку кілька чоловіків і жінок. Це «вільнонаймані», робітники з копальні, члени таємної організації руху спротиву, яка діє поза дротами табору «Кронштадтська».

Місце в якому зустрілися підпільники, це III-ій район, старе місто Воркута. Це той самий район, що його дуже поспішно побудовано відразу ж після вибуху війни й оголошено в 1943 році містом, наймолодшим містом 25-річної советської імперії. Сьогодні, тринадцять років пізніше, заснування цього міста вже належить до спогадів, бо свідків його постання давно нема. Творці цього міста давно мертві. Ніхто не знає, де лежать їхні кості, ні один з них не діждався тієї хвилини, коли 8-го травня 1945 року загули через радіо сурми большевицької перемоги.

Будівничі Воркути вмерли в забутті, тисячі кілометрів поза стрілецькими ровами воюючих на фронті вояків, вмерли непомітно з голоду, зимна, туги за рідними, з божевілля, вмерли на цингу, туберкульозу, тиф, загинули від пострілів у потилицю, батогів і ударів... Їх скинено в ями, або їх роздерли на атоми вибухи підземних газів, вони згоріли живцем серед пластів вугілля, чи їх поховала серед заметілі пурга... Багато з них вмерло, наклавши на себе руку, бо смерть була їхньою єдиною приятелькою... На могилах цих мерців немає ні хрестів, ні пам'ятників, їх не складено до жадних мавзолеїв, куди приходять тисячі людей, щоб віддати їм пошану. Бо це були «вороги народу», яким припала честь заснувати місто Воркуту в далекому білому пеклі полярної ночі, і збудувати велетенський вугільний басейн, який на день 1-го

травня 1951 року зайняв п'яте місце серед копальень Советського Союзу...

Протягом довгих тисячоліть єдиними мешканцями білої пустелі були кочові самоїди. Вони не змінювали природи, тільки природа зробила їх своїми невільниками. Біла пустеля диктувала їм свої закони й дозволяла на скупої прожиток.

Щойно цивілізовані люди зважилися виступити проти цієї природи, накинути їй свою волю і вирвати, зграбувати у неї її скарби: вугілля і нафту. Природу переможено. Але вона люто й по-диявольськи помстилася за те, що людина посміла зневолити її. Бо поневолила її не вільна людина, преобраз Бога, духовий велетень. Знасилював природу невільник, безправний, підлеглий системі насильства в'язень першої в світі «держави робітників і селян».

Заснування 1941 року Воркути було дивовижно цікавим явищем, бо ж це творчий експеримент природніх сил поневолених і уярмлених людських мас, зігнаних до підарктичних районів з Середньої і Східньої Європи. Між ними були старшини й вояки переможеної польської армії, українські борці за волю з Організації Українських Націоналістів Степана Бандери, соціал-демократи, жиди з усіх закутків Східньої Європи й Центральної Азії, німецькі селяни з-над Волги, з усіма своїми родинами, «троцькісти», опортуністи, суджені за різні «ухили», позбавлені своїх високих посад та урядів, які дістали у Воркуті останню можливість «виявити свою вірність любимій партії». На колишні ловецькі простори самоїдів поплив

непроглядний потік засланців, каторжників і військовополонених. Цивілізація і поступ прийшли до самоїдів не тільки на поїздах, автах і літаках. Соціалізм zalив їхню країну безперервними товаровими поїздами для худоби, в яких дзвеніли кайданами в'язні, обгородив їхні землі колючими дротами, обклав вежами вартових чекістів, скорострілами, прожекторами, обплів нагайками й ланцюгами...

Вугільний басейн Воркути схожий на овал, у південному кінці якого розташувався III-ий район. Відмежований від тундри на півдні мурами цегельні, замкнений на заході річковою долиною, відгороджений на півночі залізничними рейками, а на сході колією південної станції шахти число 40, — цей район скидається на справжнє гетто. Самітній людині небезпечно попадати у вузькі, криві вулички цього району, а прогулянка ними вночі означає певну смерть. Бо III-ий район — це суміш крутих, брудних вуличок і подвір'їв, відкритих каналів та лятрин. Немощені вулиці й кілька майданів неосвітлені й тут панує вічний морок.

В III-ому районі не знайдете нічого такого, що було б подібне до людських будинків. Тут є тільки напівпрогнилі й розвалені бараки та землянки без вікон, кривобокі колиби й халабуди, стіни яких зроблені з глини й дощок зі скринь, а вікна позатикані ганчірками й старими газетами. III-ій район — це образ справжніх найчорніших злиднів, безмежної, тоскної мелянхолії, обгорнутий з усіх боків отруйними димами, що здіймаються з гарячих гір викиненого вугільного шлаку.

Хто тут, властиво, живе?

В III-му районі живе 14 тисяч людей!.. Вулиці цього району схожі на сито, крізь сітку якого осипається на дно болота злиднів, безнадійности, пороків і злочинів сумішка населення, складена з багатьох рас, націй і клас... Так, увесь район є одним велетенським болотом, повним заборонених, а все таки існуючих, шиночків, сховищ до газардної гри, халабудок фальшивників і спекулянтів. Бо зовнішній вигляд цього району обманює невтаємниченого: поза наличкою чорних злиднів пульсує життя, зацькованого, але таємничо мінливого життя. Шинки і халабуди завжди переповнені, а коли надворі лютеє пурга, в землянках і норах III-го району раує злочинне тепло.

III-ій район — це гніздо пошести, смердюче кубло бандитизму, як каже шеф міліції у Воркуті. А його мешканці — це «цветние» (кольорові) мішанці.

«Кольоровими мішанцями» є орди босоногих, обдертих циганських жінок і їхніх дітей. Вони живуть з старцювання, грабунків та крадіжок. Діти чорноволосих жінок мають ясні кучері, бо ж їхні батьки — це невідомі шахтарі з різних народів і рас.

«Кольоровими мішанцями» є колишні гірники, які втратили під час праці руки чи ноги і які, опущені Богом і людьми, в'януть разом з своїми жінками й дітьми в норах III-го району.

Врешті «кольоровими мішанцями» є сотні хворих на туберкульозу, гіпохондрики, божевільні, пранцюваті, які помалу гниють живцем. Дуже мала їх кількість має сяку-таку працю,

бо їхні прізвища не стоять на списках міських робітничих резерв. Тому ці найбільші злидарі мусять жити з того, що риються у купах відпадків у кращих районах міста, де живуть бригадири, офіцери, чиновники й «знатні» люди.

Є, одначе, ще й інший рід «кольорових», яких можна зустріти головно в шинках і інших закапелках. Це найчистіш-ї раси, найрафінованіші члени злочинного світу: злодії, вломники, убивці, шпигуни, пачкарі, торгівці з чорного ринку, врешті тисячі повій. Бо ж не є ніякою таємницею, що кожна третя жінка у Воркуті мусить заробляти на свій прожиток проституцією.

Є між цими злочинцями «чесні» й «безчесні», «бородаті» й «жовтодзюбі», докладно поділені, порізнені зі собою на смерть, групи. В той час, коли «чесні» живуть у суворо організованих, замкнених бандах і коряться неписаним, але твердим законам свого товариства, яке карає найменшу провину карою смерти, й ділять поміж себе здобичу за «пракомуністичною» засадою — по рівній пайці для кожного члена, «безчесні» блукають нарізно, кожний зокрема, бо на їхніх чолах темніє нестерта пляма донощитва.

Врешті, є ще цілком інша порода «кольорових», яка живе в III-му районі. Це найнебезпечніші з усіх люди, хоч вони не вбивають, не крадуть, не жебрають і не спекулюють.

Це підпільники.

Більша частина з них живе насправді в селищах для гірників, вздовж вугільних насипів,

але вони відбувають свої таємні зібрання у III-му районі. Тут вони почувають себе безпечними перед всякого роду донощиками й міліційними наскоками. Темрява й злидні вже здавна були найкращими союзниками підпільників. В закапелках, серед злиднів, а не в розкішних палатах родяться найбільші революціонери.

Про все це знають докладно: міліція: міськсовет, обком і місцева МВД-истська централа, бо ж майже кожний «безчесний» стоїть на їхніх послугах. Тому не раз несподівано появляються в III-му районі важко озброєні загони міліції, прочісують шинки й кімнати для ігор, закапелки й нори розпусти. Завжди при тому приходиться до бійки й арештувань, але майже ніколи немає серед арештованих тих, які працюють нелегально в підпіллі. Бо неписаним, але залізним законом «чесних» є теж вчасно перестерегти підпільників і допомогти їм у непомітній утечі.

Одначе, для чекістів не залишається ніяка інша можливість, як тільки в норах III-го району накрити нелегальників, котрі відбувають тут свої сходини, переховують таємні друкарні й радіоапарати. Бо ж поза цим районом, на своїх місцях праці підпільники ведуть нормальне прикладне життя. Вони працюють, виконують плян, підписують «державну позику», ходять на мітинги, ніколи не проговорюються з своєю думкою, словом — живуть так, як живуть тисячі, мільйони інших, похилених у важкому ярмі, підсоветських громадян у Воркуті, Києві, Ризі, Ташкенті...

Ні, їх ніяк не можна схопити, поки вони не вийдуть з підпілля до відкритого виступу проти советської влади. Але тоді немає ніякого підпілля, тоді лютує повстання на вулицях Воркути і в'язні з 30 вугільних шахт зміцнюють хребет «революційним заколотникам».

І ще одно знають товариші з обкому й міському, про що знають і в'язні: політичні, які заховалися у III-му районі, це самі бандерівці.

14

Вони є всі: Марія Руснак і Шандор Імредь, Анна Кравзе, навіть Григорій Турбай. Бракує тільки одного — Івана Держицького.

Іван Держицький є в «Кронштадтській» майстром від зривів вугілля вибуховими речовинами, заступником доглядача магазину з цими речовинами, він має ключі від складу з набоями та є уповноважений видавати цей матеріал до шахт. Факт, що не лише дві третини гірників у «Кронштадтській» шахті є бандерівцями, але й те, що українець Іван Держицький, який завідує вибуховими речовинами, є заприсяженим членом нелегального революційного фронту, робить зустріч підпільної клітини ввечері першого травня 1951 року дуже вимовною. Наймолодша й наймодерніша шахта у Воркуті перебуває в руках бандерівців і їхніх союзників.

І, як на лихо, на сходинах бракує саме Івана Держицького!

Друзі ждуть його вже з добру годину. Вони курять мовчки, задивлені перед себе в стіни

кімнатки. Півсліпувато блимає закіпчений нафтовий каганець.

— Добра в нього дисципліна! — перериває врешті мовчанку Марія Руснак, яка за звичкою сидить біля дверей.

В таборі звать її «гуцулкою». Двох її братів забили в боях 1939 року малярські загарбники Карпатської України, батька повісили в 1944 році на телефонічному стовпі чеські комуністичні банди. Марії тоді йшов 14-ий рік життя. Незабаром гітлерівці вивезли її до фабрики на роботу, звідкіля звільнили її американські війська. Вийшовши на волю, Марія з запалом кидається у вир організаційної праці в одному з таборів ДП, але попадає в руки американської поліції, яка передає її большевицьким «союзникам». Засуджена за «співпрацю з німцями», мандрує Марія у Воркуту, де карається в концентраційних таборах протягом 5 років. У 1950 році вона виходить «на волю», але без права повернутися до рідного села.

«Марічка-гуцулка» — кличуть її в'язні, і коли гірники з третього забою біжать після скінчення шихти до вінди, вони співають весело, аж гора відлунює їхніми міцними голосами:

«Ой, гуцулко, гуцулко, гуцулко,
Позич мені люстерко, люстерко...»

Тоді кожний знає, що співають про Марічку, водія льокомотиву в третьому забої.

Для багатьох гірників Марія Руснак була загадкою, бо, не зважаючи на всі жахливі муки, що їх вона зазнала на протязі своїх молоденьких літ, чорноока, тендітна Марія завжди

була весела й жвава. Вона постійно співала й жартувала.

Але тільки небагатьох Маріїних друзів з «Кронштадтської» знало, що ховається за веселими жартами Марії, який вулькан пристрасного, фанатичного бажання боротьби палає у душі дівчини. Її веселість була тільки наличкою, маскою, за якою ховалася справжня Маріїна душа. Марія не здала боротьби за ту ідею, за яку наклали головами її батьки і брати. Вона була з їхнього роду, їхньої крові, була й залишилася твердою, невгнутою бандерівкою. Марічка-гуцулка була в дійсності замкнена в собі, мовчалива й недовірлива. Бо ж якраз ці притаманності були їй потрібні у Воркуті, щоб не впасти жертвою тічні донощиків і провокаторів.

Після того, як Марія вийшла з концентраційного табору, провід підпільної клітини ОУН у «Кронштадтській» шахті доручив їй працю серед вільнонайманих гірників, щоб створити там нелегальні ланки. Марія прийняла доручення без жадних вагань.

Але легше було дати доручення і прийняти його, ніж виконати. Бо хоч у «Кронштадтській» працювало більше, ніж дві сотні вільних робітників, головно амнестованих, засланців та інших «підозрілих елементів», серед них не можна було знайти відповідних людей. Всі вони мали нелегальщини по «самі вуха», як говорили вони, боялися і не хотіли ще раз встромляти свої голови в петлю шибениці. Не можна було їх за це ганити, бо вони ж втратили охоту до боротьби й поміщанились. А з тими, які у віль-

ний від праці час волочилися по III-му районі, пропивали чи програвали в карти зароблені гроші, не можна було навіть говорити. Між цими двома сотнями вільних робітників було теж кілька донощиків і найгіршим лихом було те, що ніхто їх не знав. А одно нерозважливе слово в фальшиве вухо могло знищити всю підпільну організацію.

Тому їй не треба дивуватися, що Марія Руснак після шестимісячної наполегливої праці в цьому напрямі могла створити ледве одну клітину, яка складалася з 5 осіб. Четверо з них прибули сьогодні на сходи: вона сама, молодий мадяр Шандор Імредь, далі Анна Кравзе, літня вже лотишка, колишній член республіканської народної міліції «Айзаргс», врешті Григорій Турбай, Марійчин земляк, трохи відлюдок, мовчазливий і морочливий чоловік.

Третій українець, Іван Держицький, не прийшов. Схвильована Марія закурює вже четверту цигарку. В ній нуртує неспокій, передчуття чогось найгіршого, і вона з найбільшою напругою волі опановує страх, щоб не виявити його перед своїми друзями, не заразити їх ним, не дати злого прикладу... Адже ж вона створила цю клітину, проводить нею, вона запалила їх до боротьби!..

Марія прикушує зубами уста, аж до посмаку крові. «Все буде гаразд, — переконає вона себе саму, — Івана ось-ось не видно, він прийде й тоді зможемо починати...»

В кімнатці панує гнітюча мовчанка. Але раптово зривається Шандор, давши волю своїм нервам.

— Дисципліна! Дисципліна! — глумиться він Марійними словами, затискаючи перед нею кулаки. — Так, гарна в нас дисципліна, правда? І це вся твоя революційна мудрість, Марічко. На кого ми, властиво, чекаємо? Хто тут наказує, ти чи Держицький?

Настрій зразу міняється.

— До дідька з Держицьким, обійдемося без нього, — добавляє Анна Кравзе.

— Геть з ним! — кричить знову маляр.

— Так далі не може бути! — кидає тверде слово Турбай.

Він довго мовчить, але коли треба говорити, то Турбай не лізе за словом у кишеню.

— Мусимо врешті знати правду. Чи Держицький наша людина, чи ні? Кінець з крутійством. Ми не потребуємо випадкових відвідувачів, але хлопців цупких, як залізні гаки — як схоплять, то щоб тримали міцно...

— Суща правда, хочемо знати все, бо ж важимо своїми головами. Досить того, щоб ходити, як кіт довкола гарячої каші, — притакує лотишка.

— Чи я ж в тому винна, що Держицький не приходить? — спокійно відзивається Марія. — Але я кажу вам: він прийде! Клянусь Богом, що йому можна довіряти. Будьте тільки розсудливі й заховуйтеся дисципліновано. Ваш крик можна здалека почути...

Друзі успокоюються. Врешті відзивається тихим голосом молодий маляр:

— Слухай добре, Марічко. Ти кажеш: дисципліна. Гаразд, ми теж за дисципліну, всі, неправда?

— Так, всі, — погоджується Анна.

— Без дисципліни нічого не зробимо. Ми не є жадними анархістами, але вояками революції. Дисципліна — це бетон під нашими ногами. Як вояки підпілля, ми послухаємо кожного наказу нашого центрального керівництва без усякого вагання, без спротиву, без дискусії. Але, слухай тепер добре, Марічко, вся дисципліна є чорта варта, якщо вона призначена тільки для частини з нас. Провід мусить бути так само здисциплінований, як низове членство. Все інше є свинством або . . . зрадою. Очевидно, що наказ є наказом. Але мусить бути взаємне довір'я. А тепер питаю тебе: як є справа з дисципліною Держицького? З його словом, яке він нам дав? Сама знаєш, що він зламав його й то не перший раз сьогодні!

Очі Шандора Імредя горять сумним, понурим вогнем і тільки зім'ята цигарка поміж білими зубами надає йому повсякденного, звичайного, трохи може вульгарного вигляду.

— Напружена атмосфера! — кидає насмішливо Турбай.

Імредь відкашлюється, спльовує і нервово тарабанить пальцями по верхняку стола.

— Іван Держицький відцурався нас, це факт. Він соромиться з нами говорити, шкодує, що дав нам слово, може, й тремтить за свою теплу посаду. Держицький втратив контакт з широкими масами друзів і з дійсністю, замість того він заглядає до шинків. Але вина не лежить на його боці. Як ми думаємо переконати його, коли ми самі не здаємо собі справи з нашої підпільної праці! Отже?

Піт тече струмками по збілілому обличчі Імредя. Присутні в кімнатці сидять мовчки, вп'яливши в нього зір. Молодий маляр говорить тихо, з гіркістю в голосі:

— Ми сходимося на свої конспіративні зібрання, п'ємо чай і обговорюємо ситуацію. Вона є деколи песимістична, деколи підбадьорює нас, і на цьому кінчається. Часом ми ще читаємо таємні звіти з західніх українських земель, чи з Балтики, хоч не знаємо, чи вони правдиві, й говоримо про безперервну боротьбу наших народів. При цьому ми вважаємо себе самих дуже великими героями й важливими людьми, бо все це робимо серед великої конспірації. А повернувшись додому, ми спокійно лягаємо спати на свій барліг і мислимо: ой, коли б інші знали про те, що я знаю, о-хо-хо! Чи не є так, га?.. Всі наші надії ми покладаємо на можливість міжнародного напруження, щоб його чорти взяли! Бо кожного дня бачимо довкола нас весь бруд, чуємо безнастанні брехні, але відкрито виступати проти цього боїмося. В нас є тільки одна турбота: щоб не розконспіруватися, борони Боже! А що, властиво, є з боротьбою? Що ми робимо для прискішення революції?

Різким рухом руки Імредь кидає на стіл свій недокурок цигарки. Чорні, гарні очі молодого маляра палають притаєним полум'ям, віддзеркалюючи в собі все те, що бушує в душі цієї людини: мішанку болю, презирства до себе й інших, гордощі, обвинувачення й самобичування. Юнак, здається, горить негасимим полум'ям.

— Ну, перестань уже, Шандоре, — заспокоює його Марія і в її голосі чути знеохочення. — Скажи краще, що нам діяти?

— Я й сам хотів би це знати, — погоджується маляр і знову звертається до керівниці ланки. — Коли ми зійшлися були перший раз, то ти, Марічко, запевнила нас, що ми не будемо займатися лише вишколом, агітацією та пропагандою, але візьмемося за більше діло, якого ще у Воркуті досі не було... А найголовніше, що ми здобудемо зброю! Це ти нам обіцяла, Маріє! І що з того вийшло? Що?..

Імредь знову починає жакливо кашляти й плювати слиною.

— Ну, гаразд, але перестань плювати, а то душу виплюєш з себе! — сердиться лотишка Анна.

Всі присутні вичікуючо дивляться на Марію і вона повинна щось їм відповісти, але Марія мовчить, вчуваючи, як дрижать у неї уста. Що ж вона може їм сказати? Імредь знову сів на свого улюбленого коника: зброї: І що з ним зробиш? Він невгамовний, запальний, як новак, погорджує розсудливістю. Це справжній фанатик, а не розважливий революціонер.

В цю хвилину відкриваються двері й входить довгожданий Держицький. Від нього не одгонить алькоголем, ні, він тільки втомлений до краю і виснажений працею. Держицький приходить просто з шахти і в нього не було навіть часу добре помитися, на його віях і в бороді ще видно вугільний пил. Він бурмоче щось під но-

сом, немов би виправдується, говорить про карну шихту й каменем паде на стілець, де зразу ж і засинає.

Друзі навіть не рухаються, щоб не розбудити його. Вони безмежно раді, що він таки прийшов, і що їхні підозріння виявилися неправдивими. Правда, Держицький є трохи смішним диваком, але він не є ніяким донощиком, ніяким зрадником.

Врешті Марія може спокійно відітхнути й почати своє звітування. Вона говорить про останні рішення керівництва національно-революційного визвольного фронту в «Кронштадтській». При цьому вона без перерви дивиться на Шандора. В кімнаті панує тиша, тільки час від часу зашкварчить махорковий корінець у цигарці. Присутні курять, що в кімнаті світу Божого не видно й мала нафтова лямпочка аж схлипує від димів. На столі купи недокурків.

Властиво, Марія не сказала нічого незвичайного, нічого сенсаційного. Вона подала тільки загальний огляд проробленої праці підпільних груп у Воркуті, а головню на шахті «Кронштадтська», насвітлила настрої серед гірників. Вона згадала теж про кількість продукції в останні місяці, прирівняла цифри з минулорічними в той час, коротко: Марія, не проминула нічого, що могло б бути важливим для її слухачів. Вона говорила спокійно й без жадного патосу.

Марія змалювала неприслонену нічим правду, не прикрашуючи її яскравими барвами місцевого патріотизму, ані свідомо не притемнюючи. Це був сухий, діловий балаєнс стану у

Воркуті, баянс неухильної поразки режиму, підсумки постійного зростання підпільної праці на шахтах і в таборах, звіт про повільне, але певне поширення революційних настроїв поміж 300.000 в'язнів, як також баянс втоми, дефетизму, зневіри й упадку серед вільного немосковського населення Воркути. Кожний з присутніх знав, що Марія одверто виклала всі карти на стіл.

Головною точкою Маріїно звіт у була вимога зміцнити завербування людей з прошарків вільного населення в лави підпільної організації.

— Фактом є, — говорить Марія врівноваженим голосом, — що стратегія визвольної боротьби не починається революцією, як це дехто з нас думає, але словом, агітацією... Революція є завершенням. Ми повинні врешті зрозуміти, що наша підпільна боротьба тут, у Воркуті, тільки тоді призведе до революції, коли одночасно будуть мобілізовані всі підпільні сили в інших поневолених Москвою районах і країнах, навіть серед червоної армії. Але що ми зробимо, коли така ситуація заіснує щойно за п'ять чи десять років? Що треба нам робити, якщо чекісти, підтримані тисячами агентів і провокаторів у Воркуті, схочуть розпочати завтра чи післязавтра генеральний наступ на підпільників? Цю можливість ми мусимо на всякий випадок брати до пильної уваги... Тому, як бачите, на відповідальних місцях у Воркуті, в місті, на шахтах, в таборах, комбінатах мусять сидіти наші друзі, законспіровані члени підпілля, які змогли б за одним поступуванням

перешкодити теророві. Отож, наше найважливіше тепер завдання — вербувати людей. Але успішне проведення нашого протиудару вимагає того, щоб наші приятелі займали ключеві позиції, якщо вони ще не мають їх в своїх руках. Тому нам треба йти в професійні спілки, поміж комсомольців. Ми обов'язково мусимо обсадити командні технічні місця на шахтах своїми друзями, бо шахти — це серце Воркути. Хто має в своїх руках шахти, той володіє Воркутою!

Друзі мовчки слухають розповідь Марії, погоджуються з нею, кидаючи деколи свої репліки. Навіть Шандор заспокоївся, завдає питання, просить про в'яснення. Марія рада, що він трохи успокоївся, бо вона турбується ним. Турбується теж, що він так часто курить.

Тільки Григорій Турбай не сказав ні слова. Він сидить мовчки коло стола, гризе кінчик своєї цигарки й дбайливо пильнує, щоб не стрясти попелу на стіл, немов би не було нічого важливішого в світі, як те, щоб розхитаний столик був чистий.

Ніхто не знає, що ховається в душі старого Турбая. Він уже сивоволосий, із зморшками на руках і на шиї, і здається, його здоров'я підірване неабияк. Але все це не може зрадити справжнього віку людини. У Воркуті є чимало таких, які мають сиве волосся та обличчя в зморшках і борознах, що їх виорали приховані внутрішні хвороби, але цим людям не більше за тридцять років...

Турбай здається всім диваком і самотником, тому й дивно, що він пристав до підпільної

ланки. Але, якщо б Марія та інші його друзі знали, що діялося цього вечора в душі Турбая та які пляни він снує, вони б жахнулися.

Була вже північ і сирени шахт скликали своїм гудінням нічну зміну гірників. Підпільники почали розходитися. Марія і Шандор Імредь мали спільну дорогу аж до «Комсомольської станції». Тут вони мусіли розійтися. Марія мешкала недалеко в гуртожитку, Шандор в селищі гірників поза рікою.

Вони зупинилися. Під час дороги вони не промовили до себе ні словечка. Марія звела на нього свої очі. Шандор виглядає мізерно, але в його очах ще палає фанатичний вогонь. Його обличчя, позначене вродою, силою волі й духа. Скільки йому років? Довкола уст зарисувалися дві глибокі морщини, але вони свідчать про життя, повне болю, а не виявляють віку.

Однак, Марія, знає, що він ще юнак, понад двадцятку. Але смерть вже витиснула на його обличчі свій знак; блискучість його очей, волога блідина шкіри говорять про те, що туберкульоза підточує молодий організм. Шандор Імредь має за собою п'ять років важкої праці в жахливих копальнях міді у Джесгаскані. Можливо, що перед ним тільки кілька місяців життя.

— Хочеш, проведу тебе, Шандоре? — питає тихим голосом Марія, — тобі дорога не близька, до того ж небезпечна.

— Ні, піду сам.

Це слова його прощання. Він навіть не подав

їй руки, не глянув на неї. Марія прислонює очі шалем, соромлячись своїх слів.

— Ти гордий, невихований хлопче! — шепоче вона сумно.

16

Вже три тижні працює Островський на «Кронштадтській». Він несподівано швидко знову набрав сил і здоров'я після своєї втечі й довгих мук у карцері. А все це завдяки тому, що він перебуває серед іншого людського оточення. Островський повернувся до своїх земляків-українців, до Михайла Марка. Тільки рани в його душі ще не загоїлися. Дарма, що Марко й інші друзі з кола українських націоналістів-революціонерів прихильно ставляться до Островського, він ще не може позбутися своєї неспіливості й недовір'я. Але Марко знає, що треба тільки легкого поштовху й та шкаралюща, яка покрила душу Островського, трісне й з-під неї знову запалає полум'я колишнього бойового запалу.

Завдяки старанням Марка, який тішився серед українських гірників майже набожною пошаною, Островський дістав працю, як стрілочник і разом як телефоніст в одній перевозовій бригаді. Праця не була надто виснажлива фізично, вимагала, однак, найвищої нервової напруги. Островському подобалося його заняття, що примушувало до думання й вимагало почуття відповідальності. Незабаром він здобув собі серед своїх співтоваришів бригади українців, велику любов.

Хоч календар показує місяць травень, в тундрі панує ще люта зима. Островський стоїть під час своєї нічної зміни біля вікна в комбінаті й, продмухавши на замерзлому вікні маленький отвір, дивиться в даль, спостерігаючи, як мерехтять у світлі нічних ламп білий, іскристий сніг.

Поміж комбінатом і високими вежами шахти ворухнуться в сяйві примарних смуг яркого світла зігнені тіні. Магазили, баки й шахти виглядають, немов велетенські, давно вимерлі, потвори. В криваво-червоному сяйві великої зірки безперервно крутиться колесо вінди. А оподалік, на березі Воркути, мерехтять світла на дротяних огорожах таборів. Холодне, мертвецько бліде світло цих вогнів розливається широкою хвилею, що губиться десь у тундрі, ген аж над Карійським морем.

Ніч спокійна, не лютує буря, не падає сніг. Здається, що сама природа замерзла. Островський чує, як поза його спиною проходять холодні мурашки, хоч його тіло сперте об теплі рури, якими проходить гаряча пара. В таку ніч Воркута — найсумніше на світі місце.

Чиясь рука лягає раптом на плечі Островського й втомлений голос говорить:

— Ходи до бюро, Юрію, будемо обговорювати справу продукції. Так наказав Хвостов.

Островський відвертається, і бачить перед собою бригадира Масюка. Вони спільно йдуть до керівництва шахтою.

В бюрі зішлись всі керівники транспортних бригад, машиністи, стрілочники і монтажники. Немає тільки шефа транспорту Гудзка, який

подався до другої шахти. Їх зібрав Хвостов на обговорення ситуації у виконанні пляну. Коли Островський входить до кімнати, Хвостов якраз починає відчитувати порядок нарад. Цей порядок має десять точок, до огиди відомих слухачам. Бо ж порядок нарад є послідовною частинкою самого большевицького режиму й він не змінюється на всяких засіданнях, байдуже, де вони проходять: у Москві, Воркуті, Баку, Сталінграді чи Києві. Кожна нарада починається обговорюванням недоліків, їх причин, як неробство, пияцтво, нещасливі випадки, захворюння й саботажі, опісля переходиться на потребу суворішої контролі й закінчується спонтанним вигуком про зобов'язання підвищити норми продукції, дати країні більше сталі, більше збіжжя, більше товщів, більше вугілля.

Промовляє Хвостов. Жара в кімнаті просто нестерпна й подразнений Островський скидає свою ватянку. Він розхристує сорочку й витирає потічки поту, що пливуть по його оголених грудях. Прижмуривши одно око, Островський сердито прислухається до монотонного булькотіння голосу Хвостова. «Вічно ті самі нісенітниці, ті самі ідіотизми», — думає він.

... Гірники, ситуація не найкраща... п'ять тисяч тонн нижче пляну — це велике свинство... не сміємо терпіти поміж нами жадних симулянтів, саботажників, провокаторів... батьківщина дивиться на нас... міжнародне становище відоме, імперіялістичні палії війни знову готують агресію, ворог не спить, тому нам треба якнайбільше вугілля... Ворог стоїть не лише на наших кордонах, він стоїть нам за плечи-

ма... знищити його, запевнити мирну працю... Вугілля, вугілля, вугілля... мусимо бути пильні, праця — це справа доблести і чести... історичні рішення вісімнадцятого з'їзду комуністичної партії наказують... виконати й перевиконати плян... Вугілля, вугілля, вугілля... дігнати й перегнати капіталістичні країни... Масло, сало й ковбаса — це гарні речі, але видобуток вугілля перш за все... Вугілля — це хліб індустрії, як сказав наш великий Ленін... Гірники, спершу вугілля, опісля сало... вугілля батьківщині... Давайте, позмагаємося на честь... роковин великого жовтня... Підвищити видобуток на цілих двадцять п'ять відсотків... Таку твою, вугілля давай, чуєте... Соціалізму ніхто не переможе, тож вперед до світлих висот комунізму... Вугілля, люди, вугілля!..»

З уст Хвостова бризкають краплини слини й слова про вугілля, більший видобуток вугілля, вугілля для країни течуть бурливим брудним потоком. Зібрані гірники слухають їх знудьговано, мовчки, думаючи свою думу. Втомлено присіли вони почіпки на долівці, бо немає хоч якихось стільців.

Раптово знадвору лунає останній сигнал, що кличе гірників до праці.

— Все ясно? Запитань немає? — кричить запінений Хвостов.

— Шефе, а де ті бетонові пороги, що ти їх обіцяв нам місяць тому? — питає Масюк.

Гидке обличчя Хвостова кривиться в якусь невиразну посмішку:

— Будуть, будуть, Масюче!

— Мої робітники з третього забою негайно

потребують нових газових масок, — кричить Гурієв. — Не беру жадної відповідальности, до чорта, якщо не дістанемо масок! Зараз кидаю до собачої мами мій пост, коли не дістану потрібних речей. Кількість метану в третьому забої є більша, ніж в інших. Мої люди сидять на бочці з порохом, яка може зірватися в повітря кожної хвилини...

Знизуючи плечима, Хвостов огризається:

— А я що, до біса, чародій? Звідкіля я вичарую тобі маски, Гурієв? Маски будуть єге ж, будуть теж...

Хвостов відбивається, як змагун, перед гірниками, що засипають його своїми конечними вимогами. Він сміється їм у вічі, не зважаючи на жажливі прокльони й лайки, якими вони його обкидають. Хай тільки вони посердяться й викинуть те, що їм лежить на серці, тим смирніші й тихіші будуть вони після праці своєї зміни, коли прийде до обрахунку видобутого вугілля! Вугілля можна добувати теж без бетонних порогів та газових масок: досі обходилися без них, і далі звикнуть без них! Нічого не станеться.

— А нова линва для вінди?

— Буде й линва.

— А мотовило для бремсбергу число два? Мої люди бунтуються, не хочуть бігати пішки.

— Нічого, буде й мотовило!

Збори для обговорення видобутку вугілля перетворюються у судовий трибунал. Хвостова оскаржують у злонаміреному вбивстві, бо без масок, мотовила, нової линви життя гірників є в небезпеці. Вони з'їжджають у шахту, не

сподіваючись повернутись «на гора». Бригадири ведуть завзяту, але безнадійну боротьбу за життя своїх людей. Але оскаржуваний Хвостов тільки сміється, як маленький всесильний бог, який не лякається жадних погроз.

— Ох, ти сталінська повіє! — сичить крізь зуби Островський.

Гірники з його оточення чують ці слова, але й вони так само думають, тому тільки кивають на знак згоди головами. Островський іде до дверей, щоб не слухати більше цієї безмежної гризні, коли нараз голосно деренчить дзвінок телефону. Хвостов морщиться гідко й клене усі небесні сили. Але телефон не перестав дзвонити. Примушений його настирливістю, Хвостов підносить слухавку.

— Галльо, — чути тривожний голос, — хто при телефоні?

— Я сам, до біса, майор Хвостов! Що сталося?

— Негайно в копальню! У третій забій провалася вода! Ясно?

Слухавка телефону випадає з руки Хвостова. Він стоїть якусь хвилину нерухомо, блідий, як мрець, немов уражений громом. Врешті, він здобувається на силу, щоб повторити:

— Прорив води в третьому забої... ріка... не розумію, що сталося... Як це, властиво, могло статися?..

Еге ж, як це могло статися? Робітники транспорту схвильовані цією вісткою до глибини душі. Те, чого вони завжди так лякалися, сталося: ріка Воркута, яка пливе понад третім забоем, пробилася до копальні й загрожує жит-

тю дев'ятсот гірникам. Дев'ять сотень людей! Як же це могло статися? Ніхто з присутніх не може дати вияснення. Це вияснення могла дати лише одна людина, що працювала в «Кронштадтській», — Григорій Турбай, вільний робітник у підземному ході третього забою. Але й він не дав би тепер жадної відповіді на гнітюче питання: яким чином вода дісталася до копальні, бо Турбай вже не живе.

В той час, коли керівник шахти агітував у своєму бюро робітників з транспорту, в третьому забої розігралася жахлива драма.

17

Коли поїзд сповільнив хід на закруті рейок, з буферів останнього порожнього вагона зістрибнула людська тінь. Стукіт залізних коліс на рейках почав помалу стихати й незабаром темрява проковтнула увесь поїзд. Настала тиша, переривана лише важким диханням людини.

Нараз серед темряви заблищало світло. Це таємнича людина, яка зістрибнула з вагона, засвітила свою гірничу лямпочку. Синювате полум'я лампи побігло вздовж стіни забою, перескочило через довгі стяжки рейок, нирнуло в густу стіну мряки. Невідомий обережно ступає по рейках, прямуючи на південь. Його ноги ступають певно, не ковзаючись, ані не спотикаючись на вологих порогах рейок. Таємнича людина знає свою дорогу й почувается серед темряви, як на соняшній леваді.

Людині на ім'я Григорій Турбай.

Після чотирьох сотень кроків Григорій затримується перед входом до нечинного бремсберга. Він влазить туди на всіх чотирьох. Зіпсуте, перемішане з запахом гнилого дерева повітря натомлює легені й Турбай важко дихає, спльовуючи чорною слиною. Біля бічного переходу, що звертає просто на південь, Турбай зупиняється і лягає на землю. Його серце важко працює, легені з трудом схоплюють повітря. На Турбая спливає велетенська втома. Відпочивши трохи, Турбай підводиться і силою примушує себе йти далі.

Раптово він зупиняється, побачивши у віддалі світло якоїсь лампи. Виждавши хвилину, Турбай рішуче йде до цього світла. Біля слабо горючої лампи лежить Турбайв товариш праці Борис Іванович Клімов. Він спить і Турбай безцеремонно штовхає його ногою під ребро.

— Ставай, Борисе!

Клімов зривається переляканий.

— Пізно вже? — Клімов дрижить від холоду й шукає свій гірничий шолом.

— Минула одинадцята.

— Халера, вже так пізно!

— Чи був тут хто? Бригадир?

— Левицький? Ні, не було, він теж десь хропе, аж люблю.

— А газомір?

— Не знаю. Я ж спав, розумієш?

— Ну, ну гаразд.

— То якого чорта питаєш? Ти ж ніколи не цікавився своїми кумплями.

Клімов рушає в дорогу, щоб вийти з забою.

— Ідеш зі мною, чи залишаєшся? — питає він Турбая.

— Ще залишуся. Треба ж підібрати знаряддя, ні? Не жди мене.

— Ну, добре. То бувай.

Клімов іде втомленими, важкими кроками, човгаючи ногами. Григорій Турбай довго дивиться йому вслід.

*

Важкий тягар гірничих знарядь, звалених на плечі Турбая, вириває з його грудей стогін. Турбай пнеться вгору стрімкого бремсберга. В правій руці він несе свердлильний варстат, а лівою тягне і сокиру. По обличчі Турбая стікає піт, капає йому на руки й вони стають липкі та ледве втримують вантаж. Бремсбергом вже давно ніхто не користується, дорогу замикають повалені стовпи, ноги ковзаються на несподіваних перешкодах. Метановий газ та гнилизна затрують і так уже зіпсоване повітря.

Але Турбай не зважає на перешкоди. Він осилює свою втому й не йде, а мало що не біжить. Ось він посковзнувся й упав. Але в ту ж саму мить він зривається на рівні ноги й іде далі. Нарешті перед ним виринає перехрестя з дощок.

Турбай замахається сокирою, рубає на шматки перехрестя з дощок, на яких виписано пересторогу: «Увага! Смерть!» Від досяг своєї мети й зорить згори вниз. Навколо панує тиша й мертва мовчанка. Турбай кидає свої знаряддя на землю і поспішає назад. Не проходить п'ять

хвилин, коли він повертається знову, волочачи за собою електропровід. Турбай ще раз зникає в темряві й незабаром приносить скриньку з динамітними набоями. Опісля він скидає з тіла сорочку, бере в руки сокиру й вибиває підпору на західній стороні.

«Тут вона мусить бути, — думає він, — ось тут!»

Тут кінчається копальня. Тут починається дика, незаймана гірська порода. Газ сичить з щілин поміж гірськими пластами, зі стелі капає на Турбаїв гірничий шолом брудна вода. Скельні відламки розбризкуються на всі боки, деколи з гуркотом відколеться більший шматок. Здається, що гора дихає важко разом з грудьми Турбая.

Сотні разів Турбай пильно розглядав мапу копальні, тому він знає її, немов власну кишеню, кожний прохід, кожний виступець у стінах, кожне джерельце води. Так, тут саме треба свердлити!

Для цієї хвилини він жив усе своє життя. Провів життя за ґратами й колючими дротами таборових огорож, під батогоми й ударами рушничних прикладів. Життя, що його втримувало при існуванні одно-єдине полум'яне бажання: вирівняти рахунок, відплатитися! Тепер саме прийшла година розрахунків.

Тепер? Адже ж його життя недавно змінилося. Дев'ять місяців тому Турбая амнестовано після п'ятнадцятирічного поневіряння, він не потребував уже спати на в'язничній лежанці, визирати крізь заґратовані вікна, добиватись до замкнених на колодки дверей. Але чи це мало

якесь значення? Він, Григорій Турбай залишився тим, ким він був п'ятнадцять років тому: невільником. Воркута — це велетенський концентраційний табір, увесь Советський Союз — це теж концтабір без меж, без границь.

Тому й треба було зробити обрахунок з ними. Гей, щоб на це сказали Марічка-гуцулка, Шандор Імредь та інші друзі, якщо б вони знали про його задум? Як це добре, що вони нічого не знають! А то довелось б старому Турбаєві наслухатися чимало і про дисципліну, й про анархістичний дух, і про терористичні навики. . . Очевидно, що всі вони, з підпільної групи, вжили б усіх сил, щоб тільки відвести його від задуманого пляну, перешкодити Турбаєві виконати його задушевне діло. Але ніхто й ніщо не може його переконати, що роками леліаний у душі його задум не є доцільний і справедливий, як Божий наказ! Тільки цим ділом, дарма, що на ньому є пляма тероризму, можна переконати закріпачені маси, потрясти ними й пірвати до великого зриву! Якщо б так у кожній шахті, в кожній фабриці знайшлася бодай одна така людина, як він, велика революція уярмлених не була б тільки невиразною мрією, неясною сподіванкою.

Свердло вгризається в скелю, немов дикий звір зубами в живе м'ясо. Мотор вибійного молотка стукотить у ритмі скоростріла. Богу дякувати, вже є готові чотири отвори, ще три. . . Камінний пил сліпить Турбаєві очі, але він не може примусити його перестати працювати.

Властиво, цієї праці вистачило б на трьох міцних чоловіків, але Турбай тільки усміхається

лукаво самими кутками уст і налягає грудьми на свердло. Мотор розпалюється, пече в руки, одна-че, Турбай не зважає на біль, він працює, немов стерявся з глузду. Серце стукотить разом з мотором і їхній стукіт зливається в один високий тон. Турбай припирає мотор животом і свердло входить помалу в камінь. Не вимикаючи струму, Турбай закидає мотор на плечі й подається з ним наперед, як вояк, що йде з багнетом на пробій. Ціле його тіло напружується струною і, здається, що воно перемінюється в механічний мотор, входить непомітно в скелясту гору.

Сила однієї людини проти цілої гори! Карлик проти велетня!

Турбай і не помічає, як до нього підкрадається якась тінь, поки на його скупане потім плече не лягає важка рука. Здається, що в Турбая вдарив грім. З його рук випадає мотор і сухо деренчить на землі, здригаючись, немов у корчах. Яскраве світло лямпи сліпить очі Турбая і він безсило падає на землю.

— Что ти делаеш, Турбай?

Голос Клімова, того самого, що його Турбай розбудив зі сну, хрипить якимось не по-людському. І як це так сталося, що Клімов повернувся? Адже ж минуло доброї півгодини, коли він покинув копальню! Чому він прийшов сюди?

— Что ти де-и-ла-еш?

В голосі й обличчі Клімова бринить погроза. Турбай мовчить, але його мізок працює гарячково.

«Зрадить! Видасть, іродів син, кінець усьому!»

Щось, немов розпалений до білого сталевий ніж, всвердлюється раптово в тіло Турбая. Він

скрегоче зубами з дикої, розпучливої люті й безсилля, силою стримує сльози, що набігають до очей, втискає в горло крик, який рветься наверх, з мукою замикає очі, щоб не бачити своєї жажливої поразки.

— Ставай, ти проклятуций бандерівцю!

Турбай помалу підводить голову й намагається проникнути очима смугу яскравого світла, за якою стоїть у тіні Клімов. Немає сумніву, що це він. Так, це Клімов, його товариш праці. Гидка, боязлива тварюка, московський балакун, який розплеще язиком усе, що бачив і знає. Та ж він відомий у бригаді шпигун, донощик. А українців ненавидить усією своєю нікчемною душею! Кожне його друге слово це — «наша советська власть», дарма, що ця «власть» замкнула його за брудні крадіжки на вісім років у концентраційному таборі.

Пекельна ненависть стискає горло Турбая і душить його, як невидна міцна рука. Але думка працює ясно, розважливо. Ось біля колін лежить Турбай «акумулятор» — важка гірнична лампа. Турбай помалу, але впевнено простягає до неї руку й охоплює її пальцями, як кігтями. Поза спиною проходять дрижаки, бо раптом здається, що коридором забою хтось надходить. Але це тільки уява розбурханих нервів і страх, що діло пропало. Турбай стає, постогнуючи, але не зводить своїх очей з шматка темряви, що чорніє поза колом лампового світла.

Клімов вибухає голосним, цинічним, як здається Турбаєві, сміхом. І в саму середину цього гидкого сміху Турбай з розмахом жбурляє свою лампу, стрибає, немов пружина, й б'є двома ку-

лаками в щось м'яке, хрипуче, що під ударами подається назад і зникає з-під рук, падаючи з глухим стукотом.

Турбай довго й докладно оглядає обличчя Клімова. Лямпа розторожила йому підборіддя, як гниле яблуко. Турбай бере голову противника поміж коліна й тисне її з усіх сил. Коли ж Клімов відкриває очі, або рознімає уста, щоб виплювати вибиті зуби, Турбай холоднокровно б'є по них кулаком, аж шкіра тріскає на його щиколотках.

Тільки один раз дозволяє він побитому зачерпнути повітря і виплювати свою їдь.

— Що я тобі зробив, Турбаю? .. Хочеш мене забити?

Клімов хоче звестися на ноги, рветься з рук напасника.

— Бий, бандерівцю, бий, таку твою... — сичить він ненависно. — Не бійсь, я не здохну, але ти мені заплатиш за це, ой, заплатиш... А-ах! ..

Удар кулака трапляє в самі уста й голос Клімова втихає. Турбай б'є несамовито, без опам'ятання, б'є серед глухої мовчанки, механічно, немов би виконував призначену працю. Його очі заплили кров'ю і звузилися до маленьких щілин.

Клімов ще раз здригається, харчить, як той, що душиться. Його голова звисає безсило на бік і Турбай пускає його. Він світить лямпою в закривавлену масу, що раніше була обличчям, і говорить перериваним з напруги голосом:

— Ти вже нікого не зрадиш, гидкий пронозо, не зрадиш! ..

Опісля він підносить нерухоме тіло вгору й кидає його вниз бремсберга, надслухуючи, як воно точиться по схилі й врешті досягає дна.

І знову мовчанка й тиша, оповита густою темрявою. З просвердлених отворів скапує льодова річна вода. Турбай хреститься розмашисто й починає перервану працю. Глухо гуде мотор, виверчуючи шостий отвір.

Турбай гарячково шарпає за вмикач, крутить ним, але мотор мовчить. Дим з пропаленого кавчуку й мідяних дротів їдко вдарає йому в очі. «Згорів мотор, — стверджує Турбай і додає: — й нічого дивного немає в тому, адже ж він пробив сім отворів протягом однієї години!» Турбай з пересердя кидає мотор у глибину шахти.

Турбай витирає піт з чола, що заливає йому очі, й кидає поглядом на свого ручного годинника. Боже ж мій, уже тридцять дві хвилини на дванадцятую! За тридцять хвилин прийде нічна зміна. Турбай сторожко надслухує, чи не почує глухого відгомону приходу гірників. Але навколо панує тиша, переривана голосним ломотом його власної крові, що бурхливо стукоче в жилах.

Турбай сполучив пістони з наболями й починає закладати динаміт у просвердлені в скелі отвори. Він розділює сорок набоїв на всі сім отворів, сподіваючись, що кам'яна стеля не витримає нищівної сили вибухового матеріялу й лусне. Якщо ж динаміт не вирве потрібного отвору для річкової води, то він принаймні послабить скельні нашарування і вода сама знайде собі шлях до шахти...

Григорій Турбай виконує свою працю швидко і впевнено, обраховуючи кожний свій рух, оминаючи зайву витрату часу. Ні, напевно пощастить. Не може бути ніякої недокладности. Протягом п'ятнадцяти років невільничого життя він вишколився на прекрасного запальника, спеціаліста в розсаджуванні динамітом скельної породи. Бригадири копалень забігали в нього ласки, інженери хвалили. Впродовж років його ім'я, як «активіста» пишалося на почесних таблицях. Зривати динамітними набоями кам'яні перешкоди стало суттю життя мовчазного, замкненого в собі Турбая.

І ніхто з його товаришів неволі й праці, жадна жива душа, навіть той, хто постійно працював з ним, Клімов, який лежить ось тепер на дні темної і вологої шахти, — ніколи й не підозрівав, чому, властиво, це небезпечне заняття полонило істоту Григорія Турбая. Він зумів обманути навіть своїх друзів з підпільної ланки.

Турбай пов'язав разом запальні шнури й глибоко відітхнув: ще дві-три хвилини. Ще залишається тільки дочепити шнури до запальної машини, підшукати для себе безпечне місце й...

У висках Турбая стукотить кров, немов у гарячці, заплили кров'ю очі докладно обшукують довкілля, щоб знайти відповідну криївку. Ось дещо нижче бремсберг звертає раптово на захід, там можна знайти безпечне місце, заховатися перед скельними обривками вибуху. Звідтіля можна теж швидко дістатися на головний прохід шахти і врятуватися перед водою. Дарма,

що вона швидко рине вперед, він уже зуміє підігнати свої ноги.

Турбай ще раз любовно дивиться на своє діло, ще раз обводить поглядом сіре скельне обштиття, в яке він заклав смертельні набої. За кілька хвилин скелі подадуться під сильнішою за них силою.

Турбай спокійно накладає на голову гірничий шолом, бере до рук машину до запалювання набоїв і обережно сходить вниз бремсберга, вважаючи, щоб не посковзнутися...

Раптово він зупиняється, немов прикипілий на місці. Крізь його тіло проходить гарячий струм, що паралізує груди. Турбай боїться навіть відітхнути, вирячивши свої очі з безмежної муки. Машина до запалювання здається йому розжареним до білого шматком заліза. Вперті в землю бремсберга ноги Турбая починають дрижати, як у пропасниці. Так проходять довгі, як сама вічність, жахливі миті...

Запальний шнур — закорткий!

Серед поспіху Турбай не завважив, що він запасся малою кількістю шнурів до запалювання. Якщо б він був висвердловив менше отворів для набоїв, запас його шнурів вистачив би на п'ять, шість метрів далше, бодай до того закруту, до мети, до місця, де можна б зберегти життя...

З глибини шахти, там, де пробігає головний хід, долітає глухий відгомін. Це стукотять на спаяннях рейок колеса порожніх вагонів, що їх тягне паротяг. Приїхала нова зміна робітників.

З похололих рук Турбая випала машина до запалювання шнурів. Він прокинувся з свого

омертвіння і сльози, немов горох, покотилися з його очей. В безмежній, жахливій безпорадності йому залишилися тільки сльози. Турбай реве дико, по-звірячому, викидаючи з своєї, змученої до краю, душі весь біль, що наростає роками й тепер досяг своїх вершин. Слова молитви мішаються з гидкими прокльонами, заплутуються у мереживо слини, яка стікає з Турбаєвих уст, і відгомоном відбиваються у мертвій шахті. Турбай товче в безсилій люті кулаками об холодне каміння, не чуючи, що кров бризкає йому в очі.

Але помалу лють і біль проходять, уступаючи місце холодному спокоюві й рішучості. Обличчя Турбая стягається в одну нерухому, тверду, як камінь, маску одчайдушности. Він стає на коліна, затискає між ними машину до запалювання шнурів, що ведуть до динамітових набоїв, і голосно проказує коротку молитву. «Отче наш, іже еси . . . » Турбай молиться палко, як колись у дитинстві, з вірою і внутрішнім переконанням. При кінцевому слові він затискає свої пальці на важелі машини і його останнє «амінь» тоне серед скаженого гуркоту й полум'яного пекла в чорній темряві, що нахлинає з усіх сторін . . .

18

Керівник транспорту «Кронштадтської» шахти Гудзко спокійно виїжджає з праці, не прочуваючи ніякого лиха, й збирається іти до лазні, щоб помитися, коли його раптово перестриває переляканий Хвостов:

— Дам'яне Степановичу! Соколе мій, голубчику, — стогне задиханий начальник, — сталося нещастя! Ви мусите зараз же з'їхати в шахту. Мусите рятувати...

Хвостов кричить і бідкається, немов стара баба, втрачаючи перед робітниками своє чекістське обличчя. Але йому не йде про шахту, про порятунок сотень людей, які вже, може, не живуть, його огортає звірячий страх на саму думку про те, що спаде його начальницька голова.

Гудзко сердито перериває його голосіння, викрикуючи голосно:

— Чи ви вже повідомили робітництво транспорту з першої зміни? В такій ситуації я можу працювати тільки з своїми людьми!

— Повідомив, голубчику, повідомив...

— Гарзд! — Гудзко вже спокійний, зрівноважений. — А як буде з повноваженнями? Хто відповідатиме за всі заходи?

Хвостов аж заїкується з несподіванки:

— Хто? Очевидно, що ви, Дам'яне Степановичу! Ви! Ви... Самозрозуміло, що я погоджуся з вашими розпорядженнями! Все, що ви накажете для рятунку шахти, буде моїм наказом! Від цієї хвилини ви є необмеженим паном на цій советській шахті...

Хвостов патетично розкладає руки і в його очах появляється святенницький, облудний вираз покори.

У Гудзка виринає бажання плоннути Хвостову в обличчя, але він стримує себе, задоволений з запевнення повноти своїх прав. У жажливій ситуації, що витворилась на шахті, не мають ніякого значення директиви й приписи безпеки.

Значення може мати тільки безмежний авторитет однієї людини, яка сама є гірником і до того ж . . . українцем.

Гудзко міцніше прив'язує свого шолома й відвертає очі від жалюгідного обличчя Хвостова, бо воно викликає в нього огиду.

— Гаразд. Я вже йду, а ви залишайтеся біля телефонічного апарату. — Гудзко раптово підвищує свій голос і гостро дивиться в очі зверхника. — В цьому випадку, коли я щонебудь буду потребувати, ви негайно пішлете його мені, ясно?

— Наказ!

— І подбайте про те, щоб на території шахти не появилися жадні відділи війська. Не хочу й бачити ніяких кулеметів на верхньому кінці шахти! Вони розбурхають людей до живого й через те подібна історія кінчається, звичайно, кривавою лазнею, за яку ви несете повну відповідальність . . . Отож, жадних провокацій і — руки геть від гірників, зрозуміли?

— Да, да, зрозумів . . . Хвостов вагається хвилину, але опісля він обіймає Гудзка і цілує його голосно в обидві щоки. — Бог з вами, Дам'яне Степановичу!

Українець різко виривається з непроханих обіймів і плює презирливо під ноги москаля. Опісля він зникає в темряві.

На поверхні шахти панує гробова тиша. Колесо підойми не рухається. Гудзко зразу помічає, що східній кіш перекинутий, а західній правдоподібно є внизу на третій шахті.

Моторовий вінди і його помічник сидять перемерзлі на скрині. Гудзко підходить до них.

— Як справа, Богдане? — питає він моторового.

— Погано, — відповідає Богдан. — Ті собаки там унизу побили Миколу до півсмерти. А може й змасакували його. Я вже гукав до нього, але він не обзивається.

Гудзко сердито клене, стискаючи кулаки.

— Ану, Богдане, скликай усіх працівників служби руху, що тут вештаються, але швидше! І щоб ніхто з них не забув узяти з собою ножа! Ми покажемо тим братікам унизу . . .

Минає кілька хвилин і перед Гудзком стоять ті, котрих закликав Богдан. Усі вони широкоплечі, міцні, як дубчаки, з суворими обличчями люди. Між ними є литовці, грузини, українці, кілька киргизів і ані одного москаля. Це в'язні, які мають спеціальні завдання в підпільному протимосковському русі на шахті «Кронштадтська». Ніхто з них не чекає пощади від ворога, але їй не милує його. Вони мовчки вишикувалися перед Гудзком, не питаючи нічого. Богдан їм розповів, про що йде, й вони спокійно ждуть наказу свого зверхника. Правда, він не є в'язнем, як вони, працює «вільнонайманим», але теж належить до них, бо є бандерівцем.

В руках згуртованих людей блискають гострі сокири. Гудзко переконаний, що в кожного з них є теж захований під ватянкою ніж чи стилет.

— Подай і мені! — наказує він Богданові.

Богдан нахиляється і швидким рухом витягає з-за халяви чобота довгий ніж. Гудзко проводить пальцем по його блискучому лезі й вдоволено киває головою до друзів:

— За мною, брати!

Чергою, один за одним в'язні сходять по драбині вниз шахти.

В клітці третьої шахти панує справжнє пекло. Гудзко вже здалека чує дикі голоси, просто рев товпи гірників, яка збилася на маленькому просторі поміж бетонними стінами й залізним рихтованням вінди, що вивозить людей. Гірники так стовпилися один біля одного, що не можуть податися ні вперед, ні назад. Одностайний дикий вигук: «На гора!» гогоче в клітці, немов полум'я вогню.

Одним стрибком Гудзко скаче на дах вінди, в якій збилися десятки гірників. Він зразу огортає поглядом ситуацію: сигнальні лямпки розбиті, вінда унерухомлена, машиніст, що керує нею, зник.

— Всі назад! — кричить Гудзко на повні груди, кидаючи в товпу наказ, немов важкий камінь.

Його друзі, котрих він привів із собою, теж уже пробілися на дах вінди.

Огорнена божевільним страхом, товпа гірників завмирає на одну мить з несподіванки. Очі всіх звертаються на Гудзку, який кидає накази:

— Всі назад у штольні! Зараз звільнити вінду! Уставитися чвірками й пустити наперед поранених та жінок!

Товпа не рухається. Спершу здавалося, що голос Гудзку опам'ятав її і вона застановляється, що діяти. Але нараз серед важкої мовчанки виривається, як свист батога, чийсь високий, різкий крик:

— Де Хвостов? Де той собачий син?

Цей крик знову розворушує нерухому масу тіл гірників. Рев і тупіт ногами міцнішають, в'язні тиснуть до переповненої вінди. «Вам, братики, здається, що в нещасті завинив Хвостов? — питає себе в душі Гудзко, — ні, це не він, ані ніхто з його наганячів. Але де спрочинник лиха? Хто це зробив? І як це, властиво, йому так повезло?»

Думки Гудзка вриваються, бо він усвідомлює собі, що десь там, у темних коридорах затопленої шахти, десятки нещасних гірників борються остатками сил з водою, намагаючись врятуватися у вищих переходах, тонуть, вмирають під обривами каміння та дерев'яних підпор. Тож треба їх рятувати, треба негайно пробити собі дорогу через цю товпу здурманілих від жаху людей, які не хочуть звільнити вінди, хоч вона пошкоджена їхнім диким нападом не рухається.

З товпи робітників гуде, як громове гоготіння, крик розпачу:

— Чому не дозволяють нам виїхати нагору? Хто дав такий наказ?

Жіноче ридання морозить Гудзкову душу.

— Дам'яне Степановичу, — просить одна з робітниць, — хоч ви змилосоудіться над нами й дайте, на Бога, наказ, щоб нас вивезено!

— Виїжджати!

— На гора!

Товпа знову рухається, попадає в якийсь крутіж, реве нелюдськими голосами, намагаючись знайти місце у вінді, де вже лежать покотом десятки інших співтоваришів неволі.

— Люди... що ви робите?.. Та куди преш-

ся... Ой, душиш мене, холеро... Повітря, повітря, скажені...

Голос нещасного, що його придушили інші робітники, тоне серед загального крику.

— Бийте того хохла! — пищить несамовитим голосом гірник, показуючи на Гудзку. — Бийте його, братішки, бо це права рука Хвостова, вони обидва одним миром намазані. Хвостов знав, кого посилати до нас, цього проклятуцього українця...

— Бийте чекістського лакея!

— Затовчіть його на смерть...

Підбурюючі оклики захоплюють товпу й вона чіпляється їх, немов шнурів, якими можна вилізти з цього пекла на денне світло, врятуватися перед холодною, брудною смертю, що десь там за ними хлюпоче своїми льодовими хвилями. Жах перед її обіймами каже гірникам забути про той час, коли вони гордилися цим самим українцем Гудзком, раділи, що мають його між собою, що можуть слухати його слів, знайти пораду й поміч... Адже ж завдяки своїй відповідальній посаді у шахті, завдяки своєму авторитетові Гудзко завжди зважувався кинути своє сміливе, щире слово просто в обличчя керівників шахти, допомогти сотням підземних невольників... Скільки разів він рятував не одного з них, визволяв з карцеру!... Усе це тепер забулося, замість Гудзку-приятеля стоїть перед ними найлютіший ворог, який не дозволяє їм врятувати життя, не пускає до вінди, єдиного шляху, що веде на поверхню землі. Тому треба його забити, усунути з дороги, щоб силою вибороти собі порятунок...

— Ану, хлопці, ввімкніть контакт і поїдемо вгору. Краще жити з зламанною ногою чи перебитим ребром, ніж потонути тут, до чортової матері, як сліпі мишенята...

— Поскидайте ж тих свиней, що там розсілися на даху вінди, геть з ними!

— А коли виїдемо з копальні, то заскочимо в гостину до нашого любого керівника шахти! Ми собі погугоримо з ним гарненько!..

Сміх, вигуки, піднесені вгору затиснені кулаки, гострі леза сокир понад головами розмалювали образ дантейського пекла, якого Гудзка й у сні кошмарному ніколи не бачив.

— Пускайте нас до наших жіно-о-к!..

— До дітей!..

Чиясь рука, озброєна сокирою, розбила лямпу, що звисала з стелі штольні, й серед темряви знявся звірячий рев. Яскраве світло Гудзкової гірничої лямпи примарно блукає по бурхливій масі людських постатей, що б'ються в істеричі, з вираченими з жаху очима. Ні, між ними немає ні одного з третьої шахти: ті змагаються з рікою. Ці ж, які тут вмирають з самого страху, не бачили навіть підступної води, яка вдерлася в копальню. Сором заливає рум'янцем обличчя Гудзка. Як по-героїчному вміють умирати гірники, — думає він, — коли їхня смерть має сенс, коли вона означає спротив чи революцію! Але загинути серед хвиль чорної води? Це безглуздя, що робить з цих нещасних гірників звірят, в яких жевріє тільки одна-єдина думка: вирватися з цього темного льоху, побачити ще сонце, відчутти подих вітру... Хоча б треба було оплатити ці ласки природи й життя трупами своїх

друзів, з якими вони ще так недавно ділились своїм останнім шматочком хліба, своїми сльозами, сподіванками і — цигарками...

Товпа збилася в один нерозривний сплет, її крик зіллявся в один нерозбірливий гул. Гудзко бачить, як серед людських тіл борсається диспетчер денної зміни, змосковщений лотиш, що вислуговується таборовій владі. «Коров'ячий писк» — називають його гірники. Лотиш підводить замазане грязюкою обличчя в бік Гудзка й кричить до нього, бризкаючи слиною з уст:

— Ти хоход, приклич сюди, до чорта рогатого, майора, хай він побачить, яке тут свинство й накаже відділові МГБ-істів прийти з скорострілами...

Сильний удар кулака в широко рознятий рот лотиша перериває його крик, на його голову падає з розмахом гірничя лампа й «Коров'ячий писк» зникає під ногами розлючених робітників.

— Рятуй нас, Дам'яне, рятуй, на милість Божу! Вода зараз затопить нас, рятуй нас, май милосердя...

Розпачливий жіночий крик з кутка штольні вириває Гудзка з його отупіння. Він обертається до своїх друзів, які прийшли з ним, і дивиться на них пронизливим поглядом. Вони розуміють цей погляд і мовчки добувають свою зброю. Опісля стрибають усі разом...

За короткий час у штольні панує порядок. Перелякані, ослаблені гірники не мають сил ставити опору напасникам, що б'ють без милосердя опірних. Товпа мовкне, слухняно усувається на боки, готова виконати кожний наказ.

— Важко поранені — до вінди, опісля жінки...

— зично кричить Гудзко й гірники поспішно виконують його наказ. — Здоровим ставати у чвірки... Трупів вивеземо останніми...

Гудзко стає перед довгим вужем людських постатей, які ждуть у лавах черги свого виїзду з штольні.

— Хто з вас служив у повстанських лавах, ставай праворуч!

Гудзко наморщує чоло, бо бачить, що в'язні немов остовпіли, не розуміючи його наказу.

— Колишні повстанці — виступити!

Півсотні людей стає, отягаючись на правий бік коридору. У деяких з них здивовані, в інших насмішливі гримаси.

— Хто українець, хай піднесе руку!

Підносяться майже всі руки.

— Хто з вас боровся в рядах УПА?

— Я... я... я... я теж... всі!

— Гаразд, — на обличчі Гудзка не дрижить ані один м'яз. Він суворо дивиться на тих, які зголосилися. — Слухайте, хлопці, добре! Керівництво шахти доручило мені акцію рятування zagrożених водою гірників. Я потребую помічників. Помічників з зимною кров'ю та кебетою, хлопців, які не лякаються за свою власну шкіру. Чи ми будемо мати щастя, не можу сказати, а чи ми вийдемо живі й здорові, про це знає хіба Бог, бо, можливо, вже ціла шахта пішла дідькові в зуби. Не сподівайтесь теж, що дістанете медалі й нагороди. Я беру тільки добровольців. А дисципліна буде залізна. Кожний мій наказ треба виконувати без спротиву. Вийдемо з шахти не швидше, як буде врятований останній гірник. Машини покинемо чор-

там на поталу. Наше гасло таке, як в армії Чупринки: один за всіх, всі за одного!

Дам'ян Гудзко говорить не як представник керівництва шахтою і не як керівник транспорту, а як українець, як брат таємної спільноти вояків Бандери і Чупринки. І як такого — його розуміють в'язні.

Добровільці — добра півсотня — мовчки стають у лави. До них приєднуються також кілька вірменів і калмиків. Серце Гудзка радіє з непогамовних гордоців, гордоців за самого себе. «Тільки треба уміти відповідно підійти до них і схопити, — думає він. — Українці завжди будуть українцями! Хвилину тому їхні обличчя палали бажанням убивства і боягузства і не багато бракувало, а вони були б роздерли його на шматки. Але тепер усі вони твердо вирішили вертатися у пекло».

Колона маршує в глибину шахти в той час, коли вінда везе останніх важко пораних. З ними йдуть також дві жінки. Гудзко маршує напереді свого відділу мовчки, зосереджений, швидко розглядаючись навколо. Чим далі вони посуваються, тим голосніше долітають до них дивні звуки з глибини третьої штольні, де бують брудні хвилі води. Колона прискіпує свій крок; дехто спотикається, але негайно підривається вгору і вирівнює лаву. Рятівники проходять чорним коридором, як примарні з'яви... У їхніх серцях знову гніздиться страх, але цього разу страх за друзів, за тих, кого в штольні застукала смерть. Вони бояться, щоб не прийти запізно.

Поza бічними рейками ч. 8 рятівники сходять

на гірський пласт. Ніде не видно людської душі; покинуті в неладі знаряддя праці вказують на те, що бригада гірників, які працювали тут, покинула своє місце праці в найбільшому переполосі. Колона людей посувається далі, пробираючись крізь звалища вугілля, з-поміж яких сичить зі стін штольні метановий газ. Піт заливає їхні очі.

І тоді побачили вони ріку.

Вода затопила вже штольню до половини її височини, вириваючи бурхливими хвилями штемплі, як соломинки. Гудіння водяних валів заглушує всі інші звуки — ломіт каміння, що сиплеться зі стін, звірячі крики людей, які безпорадно крутяться у воді. Багатьом пощастило втекти у горішні заглибини штольні і тут вони сидять навпочіпки, зі страхом дивлячись, як помалу, але впевнено підходить до них вода. Може й не було б цього нещастя, якщо б хтось завчасу помітив небезпеку. Але, як це, звичайно, діється при кінці робочої зміни, люди розбрелися по всьому коридорі і позасинали, позалазивши у телефонічні будки чи порожні вагони. Вода несподівано вирвала їх зі сну. Працювала лише невеличка частина гірників і їхні місця праці лежали вище, ніж штольня.

На тому відтинку, де кінчається коридор і починається гірська порода, Гудзко бачить 20 гірників, які стоять на вузькому виступі і кричать з усіх сил. Він дає знак, і його колона рятівників приступає до праці.

За десять хвилин перша дараба досягла скельного обриву, на якому збилися врятовані гірники. Але дараба, поспішно збита з шматків

дерева, не може витримати тягару людських тіл і ламається. Рятівники збивають нову і Гудзко сам керує нею, щоб перевезти у безпечне місце zagrożених водою людей. Поворотна дорога дараби — це змагання зі смертю; врятовані мусять плисти проти течії води. Вони чіпляються руками за електропроводи, які звисають під стелею коридору, і підтягаються до виходу з шахти. Ось перші врятовані вже добилися щасливо до вінди. Гудзко знову ступає на тратву, вода швидко підхоплює її і кидає вперед, крутячи дико, немов дзигою. Але цього разу дараба прив'язана до линви, що її тримають міцні руки. Холодна вода пронизує до кісток, але рятівники не зважають на біль і холод. Ще 17 людей стоїть на скельному виступі, об який з шумом розбиваються хвилі...

У виході, де знаходиться вінда, кишить новими помічниками. Це приїхали свіжі сили, міцні і відпочилі гірники, які звільняють втомлених друзів. Тільки Гудзко залишається постійно на своєму небезпечному пості.

Гірники проклали провізоричну телефонічну сполуку і Гудзко телефонує до керівника шахти. Минає довший час, поки Гудзко чує у слухавці шорсткий голос Хвостова:

— Тут керівництво шахтою, Хвостов!

— Тут говорить Гудзко.

— Ах, це ви! Як справи, чи можна вам погратулювати?

— Замовчіть і слухайте: це не ріка.

— Ні?

— Ні! Скільки переконуюся, до шахти прорвалося побічне рам'я ріки. Якщо б це була ріка

Воркута, вона б уже давно затопила другу штольню.

— Які ваші дальші пляни?

— Випомпувати, що тільки вдасться! Тому присилайте сюди більше помп!

— А далі що?

— А далі треба замурувати цілий південний прохід.

— Так, але там вугілля... — у телефонічному дроті затріщало. — Я не беру на себе відповідальности, Дам'яне Степановичу. Це мусить вирішувати трест, з цим я — чуєте? — з цим я не хочу мати нічого спільного...

— Боягуз! — кричить Гудзко.

— Що ви кажете? Чи ще щось вам недостає?

— Так, я потребую гумових човнів!

— Звідкіля я їх візьму? — верещить Хвостов у відповідь.

— Візьміть з гарнізону!

— На це я не маю жадного права!

— То забери їх в тресті або навіть від самого Центрального Комітету компартії. Чи я повинен тобі виписати накладну на них, ти, дурню?

Хвостов не відзивається добру хвилину, а згодом питає спокійнішим голосом:

— Скільки людей ви вже врятували?

— Не знаю, не маю часу порахувати.

— А скільки потонуло?

— До чорта лисого, також їх не лічив...

— Ну, нічого, нічого, голубчику, не гарячись... Але скажи но, як там з моїми машинами?

Гудзко аж підскакує біля апарату.

— Таку твою матір разом з твоїми машинами, ти, ленінська пові!.. А люди для тебе що?..

Гудзко кидас серед прокльонів слухавку і знову відходить до праці.

Минають дорогоцінні хвилини, але потрібних човнів немає. Чи насправду трест не мав змоги дістати їх від місцевої військової залоги? На це питання Гудзко не має жадної відповіді.

*

Поміж поверхнею води, що швидко прибуває, і стелею штольні залишається ще 80 сантиметрів порожнечі з необхідним для життя повітрям... Ті, котрі ждуть рятунку, стоять у бурхливих хвилях, що сягають їм аж по груди. Їх залишилося тільки троє, і вони вже не кричать, бо не мають сил.

Хоча дерево, з якого зроблена дараба, просякло водою і грузне все глибше, Гудзко вирішує ще раз спробувати щастя. На скельному обриві стоять їх тільки двоє — Гудзко і німець Карло Коннер.

Коли ж дараба наближається до виходу, за нею валиться прохід.

— Сильніше, брати! — чують вони голоси і линва натягається, як струна.

Лежачи ниць на тратві, обидва врятовані намент зустрічаються зі собою поглядами. На їхніх обличчях лежить грубий шар крові, намулу і поту.

— Цього я тобі ніколи не забуду, Дам'яне! — кричить Гудзкові Карло Коннер.

Гудзко усміхається непомітно.

— Гаразд, гаразд, лише не говори стільки!

А. Іванюк

— Але ж ми всі завдячуємо тобі своє життя! Івани уміють тільки кричати, ти ж знаєш про це. А якщо вони раз втратять розсудок, то можеш покласти на них хрестика...

Гудзко шкіриться вдоволено:

— Еге ж, якщо б я не мав зі собою моїх хлопців...

Велика хвиля води сполікує їхні тіла і вони голосно кленуть, гамуючи крик болю.

— Боїшся? — кричить Гудзко.

— Ні, але я дуже голодний! — відповідає Коннер.

І в цьому моменті приходять те, чого ніхто не сподівається.

Ось пором допливає уже до своєї мети, коли несподівано перед ним валиться кам'яна стеля. Спінена вода жбурляє з страшенною силою маленьку дарабу об стіни штольні й вона ламається, немов дерев'яний сірник. Гудзко й Коннер тонуть у брудних, каламутних хвилях мовчки, не маючи змоги навіть крикнути.

19

Довідавшись про катастрофу, Островський покидає комбінат і сходить майже без перешкод бічним проходом у третю штольню. Місце його праці, відвідна колія, розташована в північній частині, добрих п'ять кілометрів віддалі від місця прориву води. Вода не встигла підмити тут рейок.

Островський заходить до будки стрілочника й бачить, що цей навіть не ждав на свого наступника з нової зміни, але втік під час першо-

го сигналу тривоги. Телефонічний апарат деренчить без перерви й вириває Островського з його глибокої задуми. Це дзвонить сам Хвостов, наказуючи відводити всі машини з півночі до вінди, щоб їх можна врятувати. Поки цього не станеться, Островський ні в якому разі не сміє покидати свого становища.

Островський повинується. Він залишається на своєму місці не тому, що боїться Хвостова, але тому, що так наказує йому власне сумління. Ледве він встигає переставити стрілки на вільний переїзд, як у ту саму хвилину з гуком минає його перший льокомотив. Водій машини замість вагонів на вугілля причепив порожні вози, що в них сидять десятки гірників. Островський спокійно зголошує про кожну машину до керівництва шахти. Після двадцяти хвилин закінчується переїзд гірників, і Хвостов наказує Островському негайно перейти у другу штольню. Островський слухняно виконує наказ, пробиваючись через порожній бремсберг у підземний хід. Для цього була найвища пора, бо вода виступила з забоїв і залила колію, підриваючи в деяких місцях трухливі залізничні порogi.

По дорозі до вінди Островський доходить до станції помп, перетворену в тимчасову санітарну станцію. В ній кишить людьми — пораненими, лікарями, інженерами. Є між ними теж МГБ-істи — комендант розташованого в Інчезі відділу охорони і його ад'ютант. Від них здалека відгонить пахощами парфумів. Гладко голені, випещені обличчя не проявляють жадного хвилювання. Вони ж прибули сюди не для того,

щоб рятувати людей, але з цікавості й «професійного обов'язку». Тому вони й стовбичать тут без діла, мовчки, витріщивши свої очі на робітників. Кожний з цих робітників знає, які думки снують у цих великих, тупих чекістських головах: котрий з вас учинив цей політичний саботаж, хто з вас провинився? Природної катастрофи не могло бути...

Островський бачить, як гірники щораз більше нервуються, вовком поглядаючи на всесильних чекістів. Не один з них не стримує своєї досади й кричить у вічі представникам влади:

— А йдіть ви геть, до дідьчої матері!

За два кілометри від виходу з шахти, там, де кінчається повітропровідна шахта, Островський спотикається об тіло гірника, який заснув у промоклій одежі. Оподалік лежить гірнича лампа. Островський трясє ним сильно, поки гірник не прокидається і перелякано підводить голову.

— З якої бригади? — питає Островський.

— Сорок третьої...

— Зміна?

— Друга.

Раптом Островський пізнає його. Це ж складач поїздів з транспортного відділу на третій шахті.

— З ким ти їдиш? — питає він знову.

— З Марічкою-гуцулкою.

— Де вона тепер?

— Не знаю, — в'язень втомленим рухом показує вниз. — Десь там...

— Що значить «десь там»?

Складач поїздів тільки знизує плечима.

— Де Марійка? — питає ще раз Островський.

— Півгодини тому вона була ще на запасній колії число п'ять, а тепер... — гірник підносить руку до грудей, немов би хотів перехреститися.

Але Островський уже не бачить цього руху. Він біжить до найближчого телефонічного апарату й дзвонить так довго, поки, врешті, не відзивається Марія Руснак. Так, вона є тепер на місці катастрофи. Її льокомотив зійшов з рейок і Марія жде допомоги. «Ця свиня, Хвостов, обманув мене, коли казав, що я можу покинути своє місце, бо не бракує ні однієї машини», — думає Островський, спльовуючи сердито. — «Ну, стривай, ми ще поражуємося!» — погрожує він кулаком і дзвонить до Хвостова.

— Це не твоя справа, Островський, — кричить у відповідь Хвостов. — Про машину Марії Руснак ми подумаємо. А ти зараз же підеш до вінди, де застряг кіш...

Але Островський не слухає керівника. Він злісно кидає слухавку і біжить до третьої штольні, до Марічки. Вона сама, всі інші робітники вже давно покинули свій ревір, інші потопилися. Островський помагає Марічці поставити на рейки важку машину, але сил їм не вистачає. Коли ж вони намагаються, врешті, покинути загрожене місце й утекти повітропровідною шахтою, з страхом спостерігають, що вона завалена. Отже, вони живцем поховані!..

Вода прибуває з хвилини на хвилину. Замкнені під землею, Островський і Марія не мають жадного зв'язку з тими, котрі на горі, бо телефонічні проводи порвані. Про рятунок нема що

й думати. Ще півгодини і їх постигне смерть. Вони влазять у вузьку й низьку телефонічну будку, де вода сягає їм до колін, і тут шукають порятунку. Але в душі вони переконані, що жадного порятунку немає. Холод проймає їхні тіла й вони мерзнуть жахливо, зморені голодом, вологістю і своїм страхом.

*

Обоє мовчать. Раптом Марія кричить пронизливо й щільніше пригортається до Островського. Її нога торкнулася чогось м'якого, як людське тіло. Островський присвічує своєю гірничою лампою і здригається від несамовитого образу: дверей у будці немає і вода прибила до колін Марії два півголі трупи, сплетені в останніх передсмертних обіймах. Це чоловік і жінка. Мабуть, вони любилися і, бачачи свою смерть, обнялися востаннє, щоб бодай загинути разом, коли за життя не могли зійтися. Каламутна хвиля гойдає трупи і, здається, що неживі ведуть страхітливий танець.

Островський сердито штовхає їх ногою, щоб вони попливли геть.

— Оце кохання, — говорить він насмішливо й злобно. — Незабаром і нас, двох безіменних трупів, отак понесе вода...

— Не верзійте дурниць, — картає його Марія. — Нас напевно вирятують. Я знаю своїх хлопців. За Марічку-гуцулку підуть вони крізь вогонь, крізь пекло...

— А Хвостов? Від нього ж залежить усе...

— Очевидно, що коли б усі гірники на Кронштадтській були такими, як Хвостов, то дове-

лося б нам писати своє завіщання... Але, Богу дякувати, так не є. Наші бандерівці не покинуть друга на поталу... Але ви й так не знаєте, хто такі бандерівці, правда Островський?..

— Чи я знаю? — Островський хоче відповісти, але мовкне й суворо зціплює уста.

Хіба ж варто в цю хвилину зчиняти якунебудь суперечку! З слів Марії видно, що вона вже втратила надію на порятунок, хіба що сталося б яке чудо. Але у Воркуті чуда не діються.

Обидвоє заглиблюються в довгу, тривожну мовчанку.

Досі вони знали тільки поверховно. Марко є другом Островського, належить до керівництва підпіллям на «Кронштадтській», але це ще не є достатнім приводом до того, щоб він на власну руку вводив нових людей у лави підпільників. Це вирішувє ціле керівництво, а до нього належать не лише бандерівці, але й члени інших не-московських народів, вони ж проявляють велику неохоту до перебіжчиків з ворожого табору. Зрештою, інакше й не може бути. А Островський в їхніх очах є теж перебіжчиком, він же ж — колишній високий, нагороджений медалями, червоний старшина! Поки належатиме до підпілля, годиться, щоб пройшов час, у якому мусить довести свою стійкість.

Отож, Островський і Марія Руснак мало зустрічалися поза годинами праці. Правда, вони земляки, українці, належать до тієї самої бригади, але це все, що єднає їх з собою.

Звела їх ближче щойно ця година жахливої катастрофи, кинула одно д'одного доля. Вони не можуть уже заховатися перед собою, врешті,

близькість смерти ще й штовхає їх одно до одного.

Перший раз у своєму житті Марія відчуває, кожним волоконцем тіла, що зближається кінець, і мимоволі розкриває перед Юрієм своє серце. Вриваними, гарячковими словами вона оповідає про своє повне терпіння життя, про знущання і переслідування, свою тугу й дівочі сни, боротьбу й надії. Вона до останку чіпляється цього жахливого життя, бо любить його, прагне жити, прагне ще раз уздріти рідну землю, побачити вимріяний день волі.

— Чи ж справді я не діждуся цього дня? . . . Я ж така молода, ще не нажилася . . . — скаржиться вона Юрієві, немов дитина.

Слова дівчини хвилюють Островського до глибини душі. Йому здається, що до нього говорять його батько, мати, його закатовані брати, увесь замучений народ . . . Немов полуда спадає йому з очей серед цієї жахливої темряви, де хлюпоче підступно брудна вода, й Островський раптом відчуває, що ця жива істота біля нього, відома дівчина з далеких сторін його країни, є загубленим змістом його змарнованого життя. Так, у ній, у цій Марічці-гуцулці він віднайде сенс свого існування . . .

Але шкаралупа цинізму й огірчення, що роками наростала на душі, ще досить міцна й не хоче тріснути. Тож Островський глузує і сміється з смерти, насміхається з беззахисної дівчини і її щирости, з її сердечного болю.

Вода бурчить сильніше, таємниче стукотить об стінки телефонічної будки, немов би напомацки шукала між ними своєї жертви, сягає

все вище й раптом радісно, з дрижанням холодного заласся торкається круглих стегон Марії. Дівчина втрачає останні духові сили й починає плакати. Спершу тихенько, несміливо, а далі все дужче, все голосніше. Островський мовчить протягом деякого часу, але й його воля та завзяття м'якнуть, і він починає розважати дівчину...

З заціплених досі уст зриваються слова, цілий потік слів, жагою обпікають обличчя Марії. Вона борониться перед ними, просить Юрія, щоб замовк, ще сильніше не ранив своєю ласкою її серця. Але Островський не слухає її. Він благає дівчину, вчуваючи, що весь його цинізм і гордощі зникли, поплили геть за водою, яка все вище й вище охоплює їхні зледенілі тіла. З очей Островського течуть сльози й він не соромиться їх. Це сльози духового визволення, сльози радісного каяття.

В сльозах Островський обіймає Марію, яка не борониться вже, пригортає її щільно до себе, зцілює з її розгаряченого обличчя сльози... А темні, каламутні валуни підземної води котяться звільна чорними, немов царство смерти, коридорами й переходами вугільної шахти.

— Пробач мені, Марієчко!

— Я вже давно вибачила, Юрасю!..

— Моя маленька, смілива гуцулочко, як я соромлюся, ох, як соромлюся...

— Не треба, коханий! Дивись, мені ніяк не соромно, що я так жахливо боюся смерти... як дитина, цілком, як манюсінке дитинча, що стратило свою маму... Чи ти теж боїшся, Юрчику?

Островський дивиться на пінистий гребінь води, що примарно ясніє в скупому сяйві його гірничої лампи на шоломі.

— Не бачу жадного світла, люба... Там, де мушу ступити,.. чорний шлях...

— Отже, й ти боїшся?

— Так, — шепоче він.

Марія зітхає глибоко, немов би рада з його відповіді.

— Ми разом підемо цим шляхом, Юрасю. Рука в руку... Шлях чорний, але не безкінечний... А на його кінці стоїть Христос і простягає свої милосердні руки по нас, щоб урятувати тебе й мене...

Марія пригортається щічкою до вологого обличчя Юрія і голубить його, як мати.

— Я... мушу тобі щось сказати, Марічко,.. щось дуже важливого, — шепоче їй до вуха Островський.

На її посірілих з холоду устах появляється усмішка.

— Я знаю, Юрасю. Але кажи спокійно, я так радітиму.

— Я люблю тебе, Марусенько!

— Юрасю, я теж люблю тебе...

В обличчі холодної смерти, загублені та не страчені, вони цілуються, обнявшись міцно, немов лякаючись, що доля пощадить їх, але забере їхнє кохання.

Але смерть бариться. Вона почула, як недалеко, на закруті проходу, стукотять гірничі молоти, й непомітно сплила з водою, сердита, що одчайдушний гурт молодих Юрієвих друзів вирвав від неї її жертви.

Островський не бариться довго на санітарному пункті. Чуючи, що вже може втриматись на ногах, він відходить. Хоч північ давно минула, небо все дужче прозориться від зір, що постійно спалахують на ньому, випуклюючи його все більше й більш. Місяць, схожий на розжарений до білого серп, висить серед безкінечної синяви.

З димарів електривні по той бік ріки курять могутні стовпи диму, — цей дим пливе вгорі, як чорний потік, оминає Воркуту й зникає десь поза льодовиками Уралу. «Немов велетенський траурний прапор!» — зупиняється на мент Островський, вражений незвичайним явищем.

Він з трудом бреде крізь високі валуни снігу, задихується, спотикається на рейках, виснажений голодом і спрагою. Біля бункера з вугіллям Юрій раптом запримічує залізничника з жінкою; голова останньої пов'язана червоною хусткою. Залізничник — це молодий, дебелий хлопчисько, шапка з його голови з'їхала хвацько аж на потилицю. Жінка обняла його за плечі й задихається від зусилля:

— Куди ж ти тікаєш? Ще час!..

Вона тягне його за дощаний паркан.

«Про що думає ця жінка з своїм коханцем? Чи справді вони щасливі? — запитує себе в душі Островський. — Нема сумніву, що вони щасливі. Дарма що в них злидні. Вони щасливі! Цілюються, кохаються так, немов би нічого й не сталося... Їх не турбує те, що мільйони людей в неволі, визвольна боротьба, підпільна дія, ге-

роїчні зусилля тих хоробрих, які в ім'я інших зреклися свого особистого щастя і не лякаються на цьому світі нікого, крім Бога... Чи ці двоє знають щонебудь про Марка, Марію Руснак або хоча б про мене? Чи журяться вони нещастям у шахті та жахливою смертю десятків людей? Непокоїть це їх?.. Важко сказати, — міркує Островський, — кого, власне, більше ненавиджу — банду Хвостова, чи двох оцих злиднюків, які сховалися там, за парканом... Ненавиджу їх, бо вони щасливі, коли в цей самий час і на цьому самому місці так багато нещасливих людей. Ненавиджу їх, бо в них немає любови до інших, бо вони затримують любов тільки для себе. До того ж, це тільки тілесна любов, як у звірят. Таких, як ці загорожею, вона не обурює, для них кожна самовільність для вищої, не фізичної, цілі є чужа; вони народилися людьми, але ведуть тваринне життя, сповнене гонів до їжі, збереження себе, продовження роду... Вони не живуть, а животіють, повинуючись інстинктам, не ідеалам. Але чому я так хвилююся? Гірше те, що так само животіють у цій проклятій країні мільйони, десятки мільйонів інших людей. Це саме і є ота маса, гідка, смердяча, гнила кваша. І ради цієї маси ми боремося, терпимо і вмираємо!.. Ми вже давно могли б упоратися з большевизмом і москалями, якщо б не було цієї безпристрасної, інертної маси... Масу можна принижувати в безконечність, вона ще більше хилиться і не мислить про жадний спротив, а якщо колинебудь обурюється, то тільки тому, що якісь мерзотники заторкують її найнижчі інстинкти,

кличуть до вбивства, гвалтів, грабежів, пімсти, садизму . . .

Я переконаний, що ця жінка і її коханець так само любилися б, коли б сьогодні у Воркуті панували не чекісти, але гештапівці чи американські капіталісти, бо масу це не турбує. Як то співається в старій французькій пісні робітників: «Ворог, що його найбільше ненавидимо, що чаїться біля нас, як чорний демон, — це нерозум мас, що його перемагає тільки меч духа . . .»

Ох, до дідька лисого з духовим мечем! І він не допоможе там, де треба мечів зі сталі, голого, бруталного насильства, щоб подолати нерозум мас . . .»

Серед цих думок Островський доходить до шахти, де товпляться сотні гірників. Робітники другої зміни, під час якої сталося нещастя, відмовились покинути терен шахти. Вони ждали на своїх друзів, які ще — живі чи мертві — повинні бути під землею. Дарма, що рятувальні бригади вже давно виїхали з шахти, керівництво шахтою не подавало звіту про кількість жертв катастрофи.

З наказу Хвостова робітникам третьої зміни заборонено в'їжджати до шахти, й вони повинні були повернутися до табору. Але тому, що серед них поширилася вістка, що їхні друзі з другої зміни мусять ждати на урядову комісію, себто безконечних допитів, обшуків й перевірок, а через те не могли іти до табору, — в'язні третьої зміни сказали:

— Гаразд, якщо так, то й ми залишаємося тут.

У відповідь на це Хвостов заборонив неслух-

няним заходити до теплого, нагрітого будинку комбінату. Та гірники сміялися з цієї заборони. Звикши до морозу й бурі, вони вперто залишалися на своїх місцях, не зважаючи на те, що холод добирається крізь їхню порвану одежину аж до живого тіла. Отож, дві зміни, майже дві тисячі людей перебувало на терені «Кронштадтської».

— Чи не бачив ти, друже, Марії Руснак?

Шахтар, що його зачепив Островський, заперечливо киває головою.

— Ні, Юрію, але вона напевно десь тут крутиться... Покуриш? Махорочка свіженька, попробуй!..

Островський жадібно втягає дим у легені й чує, як раптово перед його очима починають кружляти великі, чорні кола. По жилах пробігають мурашки й серце стукотить нерівномірно, то затихаючи, то зриваючись, як попсований мотор.

— Охляв ти, небоже, — співчутливо говорить шахтар і підтримує Островського. — Цигарка запаморочила... Тобі б лягти треба...

Островський насилу всміхається самим тільки порухом уст.

— Не турбуйся, дуже, пройде! Зморився трохи й давно не кутив... До того ж їсти хочеться, аж шкура тріщить. Ну, але мені пора йти, бувай!

Юрій ступає непевними кроками, продирається крізь гуртки гірників, зазирає в зустрічні обличчя, шукаючи за Марією. На імпровізованому на швидку руч санітарному пункті, куди він ще раз повертається, заклопотані санітари

не можуть дати йому жадної задовільної відповіді. Була, еге ж, була, здорова й ціла, кажуть вони, й швидко пішла геть.

Островський знову йде до входу в шахту, де товпляться гірники. Серед кількох сотень в'язнів, які стоять найближче, більшість українців. Несподівано за плечима Островського лунає спів: Юрій зупиняється і надслухує. Так, це пісня легендарних Українських Січових Стрільців з першої світової війни. Її співав у вагоні Марко, коли їхали до Воркути.

Видиш, брате мій,
Товаришу мій,
Відлітають сірим шнурком
Журавлі в вирій.

Кличуть: кру-кру-кру!
В чужині умру,
Заки море перелечу,
Крилонька зітру...

Мерехтить в очах
Безконечний шлях,
Гине, гине в сірій мряці
Слід по журавлях...

Островський підносить руку й проводить нею по очах. Мабуць, дим з їдкої цигарки завіяло вітром і вони починають пекти... Кру-кру-кру...

Юрій входить до галі машин, в якій товпляться шахтарі, й тут несподівано зустрічається з Марією. Йому здається, що на її облич-

чі з'являється схвильовано-радісне зніяковіння, але це триває коротку мить. Марія переходить біля нього, прикидаючись, що не бачить, але Юрій виразно чує її шепотіння:

— За п'ять хвилин зустрінемося в електричному цеху, приходь, дуже важливі справи.

Островський не може збагнути, чому його огорнув такий неспокій. Важка втома зникла, голод притих, але прочуття чогось гнітючого, якогось неспокою завдає просто фізичного болю.

— Земляче, дай покурити! — зустрічає він першого зустрічного в'язня.

Незнайомий пильно приглядається до Юрієвого обличчя, опісля широка усмішка появляється на його порепаних від морозу устах.

— Це ти, Юрію? На, кури!

*

В дорозі до електричного цеху Островський за примічує, що туди поспішає не сам він. З усіх сторін пливають потічки гірників. Біля воріт цеху стоїть зграя молодих, неозброєних МГБ-істів. Їх вислав Хвостов, щоб не пускали гірників до цеху. Але вже перший гурт в'язнів, що наблизився, уторував собі дорогу поміж чекістами здоровими стусанами та матюками. Перелякані МГБ-істи зникають, немов би їх проковтнула земля, і Островський, якого теж охоплює бажання мазнути позауш одного з Хвостовських підручників, раптом опиняється у вільному переході.

Уже в коридорі Островський орієнтується в ситуації. Повітря просякнене не тільки олією до моторів, карбідом і потом, але й млосним, задушним запахом тіл потоплених людей. На голій бетонній долівці великої галі лежать мокрі трупи двадцяти двох чоловіків і однієї жінки. Ніхто не знає, чи були вони в'язнями, а чи вільнонайманими, бо смерть затерла між ними всі різниці. Між мертвими є кількох мусулман — калмиків і узбеків, але всім їм, християнам і нехристиянам, складено бліді руки на грудях навхрест.

Машинова галя переповнена людьми, але знадвору постійно напливають до неї шахтарі. Островський приєднується до довгої черги, що вужем посувається навколо тіл померлих. Переходячи біля цих тіл, гірники здимають шоломи, складають руки до тихої молитви, деякі навіть хрестяться.

— Це ще не всі, — шепоче хтось поза плечима Островського, — кажуть, що там, унизу, повинно бути ще два десятки друзів, може й більше... І Гудзка не знайдено... він керував ратівничою акцією в північному районі й там загинув...

Островський здригається: Гудзко!.. Яка прекрасна людина, — думає він. — Добрий товариш, щирий українець... Свою самовідданість мусів окупити смертю. Ех, яка велетенська втрата для підпілля!..

Очі Островського блукають по галі, по сотнях людських облич. Раптом його вражає одна річ; усі такі спокійні й дисципліновані! Та це ж справжній нелегальний траурний мітинг! Ні,

це неможливе! Тут, у пеклі Воркути? Коли б хто сказав був Юрієві двадцять чотири години тому, що він зможе це бачити, — він би назвав того брехуном! А, може, все це тільки привид, а не дійсність? Адже ж і сліду немає, щоб хто-небудь керував цими людьми, наказував їм... Немає ні організованого комітету, ні керівництва зборами, а все таки цей лад і порядок — просто неймовірні!.. Шахтарі схвильовані до дна душі, але рухи їхні спокійні, розмови при-тишені.

Островський шукає очима за Марією, що прикликала його сюди. Ось вона стоїть серед групи жінок, що втратили своїх чоловіків. Марія розважає їхню тугу, намагається заспокоїти їх. Жінки, молоді українки, стоять навколіш-ках у головах своїх утоплених чоловіків і ломлять з горя руки. Безрадна серед їхнього німо-го болу, Марія розглядається навколо й бачить Юрія. Вона йде до нього й Островському добре видно на її блідих, запалих щоках сліди гірких сліз.

— Добре, що ти, Юрасю, прийшов, — зітхає вона з полегшою і тягне Островського за руку в куток залі, де менший натовп. — Буде страш-не лихо. Ти чув, що говорять хлопці?

— Ні, але дивуюся, що вони такі спокійні.

— Не знаєш їх добре. Перед вибухом вони завжди такі, але коли дадуть собі волю, нічого їх не стримає. Одно певне: на цих оглядинах трупів не закінчиться, можу присягнути. Люди хочуть тепер відбути справжній мітинг, з про-мовцями, піснями, прапорами й резолюціями. А тоді підуть походом до комбінату, просто до

Хвостова, щоб висловити йому свої думки... Ну, що там розіграється, можна собі уявити!..

— Як же ж ставиться до цього керівництво підпілля? Що воно плянує? Дозволить на це хлопцям?

Марія зітхає зажурено.

— В цьому то й біда, що ми не приготовані ані до будь-яких зборів, ані до маршу. Бо ніхто з нас навіть не припускав, щоб таке щось могло виникнути. Події прийшли надто швидко й непередбачено. Ми давно сподівалися нещастя, знаючи, яка в шахті господарка. А ось і сталося... Люди не послухають нас. Вся ця справа виникла відрухово, лихо його знає, хто перший почав. Одна біда в шахті тягне за собою іншу... Хлопці чують кров і мріють про пімсту...

— А коли б так до них промовив Масюк? Може б йому поцастило нарозумити цих запаленців, бо ж усі його люблять і шанують... Як мислиш, Маріє?..

Дівчина здригається, зморена втомою і хвилюванням.

— Так, так, Масюк плянує це зробити. В кожному разі, він єдиний, якого можуть послухати. Але якщо не послухають, вибухне пекло. Ця худобина Хвостов не зволікатиме ні хвилини, а накаже МГБ-істам стріляти, якщо хлопці нападуть на комбінат. Масюк мусить говорити!

Островський відчуває, що повітря пересичене грозою нещастя. Велика зала заповнена людьми по самі вінця, але шахтарі все ще сходяться. Всі ждуть чогось у великому напруженні. Дотеперішня тиша зникла серед гамору пож-

вавлених розмов, серед яких загубилося голо-
сіння удовиць по утоплених. «Добрих п'ять со-
тень людей!» — оцінює кількість приєднаних
Островський.

Потім знову тиша. Понад головами зібраних
раптом вириває Масюк; він стоїть на генераторі.
Його дебелих постать немов вилита з того самого
металю, що й машини в галі; на вродливому,
завжди веселому обличчі справжнього жарту-
на тепер лягла тінь залізної суворости. Чекисти
називають його «кулаком», хоч він був зви-
чайним малоземельним селянином з Волині. Обра-
ний під час гітлерівської окупації на сільсько-
го старосту, Масюк таємно постачав харчі й
зброю відділам УПА, продовжуючи свою дію і
після поновного приходу большевиків аж до дня
свого арештування в 1947 році. Завдяки своїй
селянській хитрості, організаційному хистові
та популярності, якою втішався серед гірників-
українців, та через приязнь з Гудзком, він
швидко вибився з посади звичайного стрілоч-
ника на пост бригадира транспортної бригади.
Хвостов був нерадий з цього, бо не довіряв хит-
рому, проворному волинякові. І цілком слуш-
но, бо ж Масюк з перших днів свого ув'язнення
в таборі працював у підпіллі.

— Масюк напевно займе місце по Дем'янові,
— шепоче Марія Островському.

Юрій схвально киває головою. Наслідник
добрий. Каторжник, бандерівець, провідний
член підпілля; Масюк працює шефом транс-
портної бригади в «Кронштадтській» копальні!

Думки Островського несподівано перебиває

спокійний, сильний голос Масюка, що промовляє до зібраних шахтарів.

— Брати гірники, земляки! Перед нами трупи двадцяти трьох наших друзів. Вони згинули, як справжні фронтові вояки, бо чи ж шахта не є фронтом, на якому чигають тисячі небезпек підступної природи? Людина нашої доби опанувала техніку, але її слабкість і безпомічність яскраво виявили останні години. Та якими слабими ми не були б, брати шахтарі, подвійно слабими, бо ж ми в неволі, то все ж сили наших божеських душ міцніші за всю потугу сліпої природи! Це жадні філософські міркування, брати, жадна казка для дітей, — це суцзя правда, доказом чого є ось ці трупи наших друзів. Вони ж бо довели, що людський дух непереможний. Цих двадцять трое наших братів згинули хоробро й з посвятою, згинули в бою, і нам не треба за них соромитися, бо ми переконані, що людина сильніша за всі атоми... Схиляємо перед вами, наші померлі друзі, свої голови й присягаємо, що ніколи, ніколи про вас не забудемо. А колись прийде день, в якому передамо ваші тіла на вічний спочинок у рідну, прабатьківську землю, прирікаємо вам!..

В'язні слухають Масюкових слів мовчки, не порушно, з захмареними обличчями. Ніхто не зважується плюнути на землю чи кашлянути, як це буває на зібраннях. Островський притакує в душі Масюкові, дивуючись, з яким зусиллям він намагається виконати своє нелегке завдання — заспокоїти розбурхані почуття роз'ярених бажанням пімсти людей. Масюк говорить українською мовою, не московською, не

тільки тому, що переважна більшість присутніх — є українці, а й тому, що саме серед його земляків найбільше гарячих голів, нерозсудливих фанатиків і очайдухів. Московська мова лише долила б олії до вогню в їхніх душах. Масюк свідомий гри, що вимагає найдемагогічніших тонів, через які він, мабуть, гидує сам собою, бо ж мусить говорити неправду. Але якщо йому тепер не вдасться вгамувати неспокійні душі, станеться велике нещастя — роками з мозольним трудом будована підпільна праця буде загрожена, може й ліквідована, і то тільки тому, що кількох купаних у гарячій воді очайдухів передчасно подадуть гасло до зриву. А вирішна година ще не прийшла, засіяне зерно повстання повинно ще дозрівати.

Масюк обтирає своє спітніле обличчя брудним рукавом ватянки і, хвилюючись, відчуває, як за кожним його рухом стежать сотні пар очей. Зачерпнувши в могутні легені повітря, продовжує:

— Брати шахтарі, можу вас запевнити від імени керівництва шахтою, що з тресту прийде комісія. З якою метою, про це самі знаєте. За нами немає жадної провини, як у деяких панів з «Кронштадтської». Ми є жертвою, а не винниками жахливого нещастя. Я згадав про трест, але щиро признаюся, що багато від нього не сподіваюся. Пригадайте собі спекуляції, що їх розкрито в тресті минулого року!

Голос Масюка раптом набирає гостроти, суворости:

— Я, Гаврило Масюк, не маю довір'я до комісії з тресту. Тому й буду домагатись від Хво-

стова, щоб він викликав комісію з міністерства вугільної промисловости в Москві. Але заки говоритиму з Хвостовим, хочу знати, чи можу цього домагатися від вашого імени, а чи . . .

Масюкове запитання обриває несподівано грімкий крик з-посеред товпи гірників:

— Не можеш! Забирайся геть!

В найближчу хвилину на генераторі біля Масюка появляється той, хто кричав, — довгов'язий, худорлявий хлопчисько, вимахуючи руками, як крилами вітряка.

Під ударом приглушених криків тиша в приміщенні розбризкується, немов розбита шибя. Обличчя Марії сіріє попелом.

— Мій Боже, та це ж Демиденко, — кричить вона до Островського. — Тепер щойно почнеться! . . .

— Нісенітниця верзеш, Гавриле, — верещить Демиденко. — Тобі здається, що ми дурніші за тебе? Говори правду або заткни собі пельку!

На генераторі зчиняється короткий, але гарячий рукопашний бій. Заскочений зненацька, Масюк пробує чинити опір напасникові, але не встоюється перед оскаженілою люттю Демиденка й падає сторчма головою в натовп шахтарів. На бетоні лежать трупи утоплеників, але приявні з запалом плещуть в долоні й свищуть пронизливо, немов би під час видовища в цирку.

— Дай йому, Петре!

— Ану, жар промову! . . . Не говори тільки казок про бабок!

— Дай здачі, Масюче!

— Розквитайся з ним, Петре! Та не лякайся, ми пильнуємо, щоб чекісти не сунули сюди свого носа...

— Не потребуємо жадної комісії з Москви! Наші адвокати й приятелі не сидять у Москві! — горланить Демиденко, підбадьорений окликами товпи. — На чорта пухлого здалася нам комісія, коли ми й так докладно знаємо, де сидять убивці наших братів! Убивці недалеко нас, вони сидять у комбінаті, в керівництві табором! Знаєте, як вони називаються?

— Знаємо! — реве натовп, як один чоловік.

Демиденка не вдоволяє ця відповідь. Він нахилиється дещо наперед, як до велетенського стрибка, й пронизливо кричить:

— Убивцями є Хвостов, Воронін, Чугунов, Хаджінов...

Натовп хвилюється, гарячиться, кипить... Демиденко розпалює настрої до білого, виголошуючи промову, якої досі ніхто з шахтарів Воркути не чув. Незвичайний хист народного трибуна, агітатора дозволяє йому осягати словами те, що інші здобувають пістолями чи гарматами. Демиденко говорить по-московському, цілком свідомо послуговуючись мовою ворога, бо ж він говорить про нього і... до нього. Маса жваво реагує на слова Демиденка, розуміє їх, бо він висловлює тільки те, що призбиралося в людських серцях за довгі роки. Серця слухачів схожі на велетенську бочку пороху й промовець зручно запалює її.

— Але Хвостов і Воронін — це тільки незначні фігурки, дрібні пліточки. Головний шеф

проклятої банди вбивців сидить у Москві, в Кремлі, а ним є — Сталін!

Слова Демиденка бризкають на натовп слухачів, як краплини кип'ячої олії. Згадка про жорстокого, зненавидженого всіма, тирана кривавою млою застеляє очі шахтарям і в приміщенні зривається, повний гніву й ненависти, одностайний крик:

— Сталін, Сталін, Сталін!

— Проклятущий підбурювач з цього Демиденка! — кричить Островський до Марії. — Договориться колись до того, що стратить голову!

— Він з Одеси, працює машиністом у другій зміні!

Зблідла від нервового напруження, Марія, корчачись, чіпляється за Юрієве плече, щоб не зомліти.

— Він у підпіллі?

— Ні, це анархіст, збожеволілий індивідуаліст. Ще студентом виголошував такі промови. Він нехтує всяку організацію, мріє про якийсь заколот, ладен зірвати в повітря цілу шахту разом з собою.

Островський з недовір'ям слухає слова Марії, киваючи лише головою. Бо ж Демиденко подобається йому. Було б добре мати більше таких людей! Більше безстрашних борців!

— А підпілля? Його підмінують якраз такі божевільні, як Демиденко! — сердиться Марія.

— Підпілля не є самоціллю, Марічко! Підпілля — це тільки шлях, тактика, засіб! Мета — це революція, а до неї прагне теж збожеволілий Демиденко, не правда ж?

— Ти теж за ним? — в голосі Марії чути безмежний розпач самотности, бо ж навіть Юрій не розуміє її. — То йди до нього, стань на його боці й роби заколот, ти... герою!

— Ще час. Завтра чи післязавтра Демиденко потребуватиме свого наступника...

Островський відповідає спокійно, хоч у його душі лютує буря почувань. Він не може відірвати свого погляду від обличчя Демиденка, на якому гримасою відбита вся його пристрасність.

— Масюк сказав нам, — кричить Демиденко уривчасто, немов би рубав твердий стовбур дерева, — що природа є нашим ворогом. Це неправда. Масюк сказав, що наші друзі загинули, як фронтовики. Брехня! Масюк сказав, що ми не потребуємо їх соромитися, і це неправда! Нашим єдиним ворогом є Сталін і вся комуністична банда масових убивць, визискувачів і окупантів! Наші дорогі друзі вмерли за підготовку нових агресій сталінських бандитів, добуваючи для них вугілля, бо більше вугілля для «родіни» — це більше гармат, більше танків і бомб! Доки дозволятимемо обманювати себе? Бути відважним і жертовним — так, але на справжньому фронті, а не в шахті! На фронті боротьби проти сталінської банди! Наш сором можемо змити тільки боротьбою, відплатою за наших братів, помстою за всі муки й знуцання! Якщо не почнемо у Воркуті, не розіб'ємо нашими шахтарськими руками все соціалістичне чаклунство і не звільнимо себе, — то ніхто для нас цього не зробить! Ми вже досить терпіли, кінець з неволею, геть зі Сталіном!..

Хтось біля Демиденка крикнув про порядок, створення комітету, делегації і вироблення резолюції, але ніхто не слухав його. Демиденко почав пісню і всі підхоплюють її. Це марш про чорно-червоний хрещатий прапор, що його скомпонували в Караганді бандерівці, а принесли до Воркути німецькі полонені.

Островський відчуває на своєму обличчі гарячий, вологий віддих Марії. Вона теж співає, дрижить усі тілом, тремтливо стиснувши руками плече свого любого. Серце Юрія ніс в солодкій знеможі. Оце перший раз у своєму житті він є свідком великих подій, бачить гнів народніх мас. Він переляканий, а разом і щасливий. Почуття безмежної, досі невідомої любови до Марії, друзів, усього свого народу сповнює його душу, і йому тепліє на серці. Те, що досі здавалось Островському неможливим, неймовірним, стало дійсністю — принижена, пригнічена маса взяла в свої руки ініціативу чину! Куди понесе її течія? Проте жвавий, підбадьорений ритм маршу не дозволяє на довгі роздуми. Островський приєднує свій голос до співаків.

Тим часом довкола електричного цеху діються речі, які цілковито змінять хід подій. Відділ важко озброєних МГБ-істів обсаджує будинок комбінату. Цей відділ забарикадує вікна й двері партеру, виставляють кулемети й готуються до нападу на гірників. До електроцеху підїжджає на чотирьох вантажних автах інший відділ чекістів, без зброї, якими командує Воронін. Вони хочуть забрати трупи втоплених і поховати їх у тундрі. Тож ледве пролунали останні слова пісні, в приміщенні електроцеху

появляються МГБ-істи, що намагаються виволікти тіла померлих.

Спершу шахтарі стоять мовчки, без руху, вражені безмежною зухвалістю та нахабністю чекістів. Декого з в'язнів охопив страх і вони ніяково дивляться на МГБ-істів — довгорічний кошмар їхнього життя.

— Чого ви, боягузи, остовпіли? Немає у вас кулаків, щоб добре вичинити шкуру цим собакам?

Голос літньої жінки, що стоїть навколішках біля тіла одного з утоплених, розбиває гнітючий чар, навіяний появою чекістів. Це німка з над Волги, що втратила в затопленій шахті свого сина. Вона люто, як вовчиця, кидається на холодне тіло своєї дитини й кричить в обличчя Вороніну, що хотів відштовхнути її:

— Не руш, собако, мого сина, бо задушу своїми руками! На твоєму сумлінні смерть мого Павла, це ти його забив! Щоб проклятою була мати, яка привела тебе на світ!..

Крик жінки переходить крізь тіла зібраних гірників електричним струмом, перекошує їм обличчя, підіймає вгору затиснені кулаки. Одна мить, і ті, які стоять найближче до МГБ-істів, як очманілі кидаються на ворогів, б'ють, не дивлячись, куди попадають їхні міцні, чорні від вугільного пилу, кулаки, рвуть з них пагони, медалі, навіть уніформу, ревучи стоголосими прокльонами й лайками. МГБ-істи тікають, котрий же борониться, попадає під чоботи розлючених шахтарів. За втікаючими вибігають їхні переслідувачі.

Перед будинком електроцеху стоять вантажні авта, заведені мотори гудуть тривожно. Водії машин давно вже зникли, заховались у безпечні місця. Роз'ярені гірники кидаються до авт, спільним зусиллям десятків міцних рук, немов з наказу, перевертають їх, ламають, б'ючи сокирами й джаґанами, врешті підпалюють. Один мотор вибухає і ясне полум'я, як довгий язик, намагається лизнути посіріле передранкове небо, що нависло над землею. Огонь сильніше розігріває кров у людських жилах, і безладний натовп гірників жваво формується в лави, що зімкнено маршкують в напрямі до комбінату.

У могутніх кількоповерхових будинках комбінату сто п'ятдесят чекістів поспішно лаштуються до оборони. Не тільки престиж їхнього режиму загрожений, але й життя тих, які зібралися в будинках, висить на волосині. А є між ними всі члени таборового управління шахтою, трестової комісії, високі достойники з професійних спілок і партійці з міського совета. Вони затривожені, бо те, що досі здавалося неможливістю, утопією, стало дійсністю — гірники, в'язні повстали. За весь час кривавої історії московської полярної колонії це вже другий раз чекісти мусять переходити до оборони, силою захищати свою шкуру й життя. В їхній свідомості виринають понурі спогади про жахливий місяць вересень 1948-го року, коли кавказець Мечтеев звільнив зі своєю пробойною групою всі воркутські табори, знищив чекістську залогоу й створив сильну 70-тисячну каторжанську армію. І тільки з великим тру-

дом, з допомогою великої кількості бомбовиків, присланих з Москви, пощастило чекістам перемогти в голій тундрі грізного, але беззахисного свого ворога. А тепер «Кронштадтська» шахта розпочала другий бій у змаганнях за Воркуту!

Двотисячна маса гірників-в'язнів, серед яких є теж добра сотня вільнонайманих робітників, котиться валуном, як грізний морський прибій. Ніхто її не веде, ніхто їй не наказує, бо настрій, що охопив людей, відкидає будь-яке керування. Адже ж кожний з них свідомий, куди він повинен іти і яка його мета. Не окремі люди, а маса взяла до своїх рук ініціативу, тому воля керівних одиниць скорилася їй і творить з сотень спаяну, могутню цілість. Пророчі слова Карла Маркса про те, що «ідея переміниться в матеріальну непоборну потугу, якщо тільки цю ідею підхоплять маси», — стовідсотково сповнюється на майдані перед «Кронштадтською». А цю ідею кинув пригніченим в'язням досі невідомий їм, з розвихреною душею одеського анархіста, Петро Демиденко.

Підхоплена масою ідея є тільки крилатим гаслом, блудною іскрою, що ніяк не вкладається в програму національно-революційного підпілля у Воркуті. Бо в гаслі Демиденка бракує найважливішого: а саме ствердження, що Сталін і його банда, хоч є тимчасовими репрезентантами московсько-большевицького імперіялізму, самі не створили його! В іскрі Демиденка, якою він запалив гнівні серця сотень своїх співтоваришів неволі, бракує ствердження, що жадоба імперської влади, жадоба постійного грабіжництва, поневолення і визиску інших, кориниться

в мрячній азійській душі московського народу-орди, яка виринула з нетрів і на протязі століть не повертається на свої леговища.

Про це не згадував Демиденко, а все таки маса йде за ним, підхопивши, як бойовий оклик, гасло: «Геть зі сталінською бандою!». Мабуть, притягальна сила Демиденкових слів лежала в тому, що маси люблять короткі, ядерні слова, в яких ховається те, що хвилює її, заторкує її задушевні бажання.

Керівники підпілля у Воркуті не прикладали ваги до гасел, ба більше — вони нехтували ними. І в цьому була їхня тактична помилка, яку вони щойно тепер пізнають. Підпілля ізолювалося від мас і ці маси пішли своїм окремих шляхом. Якщо б, одначе, провідники були вчасно зайнялися масою, контролю над нею була б перейшла до їхніх рук.

Але цього травневого дня 1951 року керівництво підпіллям у «Кронштадтській» було молоденьким, недосвідченим, до того ж приголомшеним подіями, апаратом. То ж не дивно, що воно мусить безпорадно й безчинно приглядатися, як анархіст Демиденко під'юджує масу й веде її до наступу — дику, роз'ярену почуваннями, неорганізовану масу, єдиною зброєю якої є її кількість, кулаки й ненависть.

*

Від обріїв іде морозний, безвітряний травневий ранок. На найвищій з усіх воркутських шахтових веж сяє яскравим промінням криваво-червона большевицька зоря. Лави гірників

раптово зупиняються в своєму марші й очі людей зводяться вгору, з ненавистю впиваються в мертвий предмет, оживлений тільки мерехтінням електричного світла. Здається, що сотні гірників перший раз побачили цю зорю і щойно тепер збагнули: це знак їхньої ганьби, емблема сталінської банди, символ поневолення. З запертим диханням і радісним хвилюванням спостерігають шахтарі, як кількох смільчаків, проворно, немов білки, видряпуються на вежу, досягають зорі... З горлянок двох тисяч в'язнів зойком виринається переможний крик, коли розбита на шматочки зоря гасне й на її місці появляється велетенський чорний прапор. Він помалу розгортає свої бганки, немов широкі кажанові крила, й, схопивши ними легкий подмух вітру, лопоче звияжно, сповіщаючи, що понад «Кронштадтською», понад Воркутою панує він — прапор відплати й повстання.

Нависле ранкове небо здригається від крику. Натовп шаліє з радости.

Високий будинок комбінату хмуриться серед важкої тиші. Його оточує щільним перснем дві тисячі людських постатей, що мовчки дивляться на чорні, з тьманим полиском цівки кулеметів, що визирають з вікон і дверей. Глибокі, швидкі віддихи клублять парою морозне повітря. З вікна другого поверху зорять за в'язнями колочі, насуплені очі Хвостова й МГБ-істських старшин. Їхні обличчя суворі, люті і перелякані. Густо збита людська маса дужається очима з поглядами старшин, панів життя і смерті. Але МГБ-істи мовчать, мовчать і цівки кулеметів. Ця мовчанка додає гірникам відваги.

— Геть зі Сталіном! Убивці! Смерть комуністам! На шибеницю Хвостова!

Окремі вигуки з товпи лунають, як постріли. Вони розворушують масу, підбадьорюють її. Оклики густішають і незабаром зливаються в один могутній хоровий крик, що оточує будинок, як спалахи полум'я.

— Геть зі Сталіном! Смерть комуні! Геть з невірністю!

МГБ-істи мовчать, мовчить і їхня зброя.

На даху комбінату повіває червоний прапор. У таборах Воркути назавжди залишилося таємницею, яким способом деякі в'язні дісталися до нього. Можливо, що вони пролізли до будинку через пивниці, але про це ніхто не знає. Однак, несподівано поява сміливців на даху морозить не одного в'язня, що обложили комбінат. Крик мовкне. В морозному повітрі чути жалісний тріскіт ламаного дерева й червона плахта, кинена міцними руками, великою плямою лягає до ніг людей перед будинком. МГБ-істи завважують сміливу витівку щойно в той момент, коли з прапора залишаються тільки шматки. Відважні зникли з даху й незабаром виринають серед лав обложників, сяючи щасливими обличчями. Десятки в'язнів кидаються до широких входових сходів комбінату й розкладають на ньому вогонь. Червоні шматки прапору летять екзотичними метеликами в коло вогню і криво спалахують перед очима чекістів.

З гучномовця, що звисає над дверима комбінату, роздається несподівано грімкий, але дрижачий голос Хвостова:

— Розійдіться! Не хуліганьте! Повертайтеся до праці! Якщо не послухаєте, накажу стріляти!..

Натовп відповідає пронизливим реготом і свистами. З гучномовця відзивається інший голос.

— Увага, увага! До вас говорить заступник керівника тресту «Восток-уголь». Шахтарі! Товариші! Нікчемно використовуючи трагічний випадок у шахті, контрреволюціонери й націоналістичні елементи захопили серед вас владу. Вони зважуються навіть виступати проти старшин та вояків червоної армії, прилюдно насміхатися з советської влади та знищувати соціалістичну народню власність. Я знаю, що в так званому підпільному керівництві верховодять бандерівці, анархісти, фашисти й балтицькі та грузинські сепаратисти. Всі вони є платними наймитами англо-американського імперіялізму, тому не втечуть від заслуженої кари. Перестерігаю вас, товариші! Зломіть терор бандерівських бандитів! Не дайтеся їм провокувати! Трест уповноважив мене перевести швидко й справедливе слідство, з яких причин прийшло до нещасливого випадку в шахті. Я прошу вас про допомогу! Поверніться спокійно до табору, ще на це не пізно! Ваш виступ є контрреволюційним чином, а як знаєте, за це грозить найважча кара. Остерігаю вас, товариші!

Голос мовкне серед моторошної тиші. Чекісти з напруженням дивляться на товпу в'язнів: чи послухає вона поради й розійдеться? Мовчанку розцінюють вони як розгубленість гірників. Але тиша серед в'язнів була тишею перед бу-

рею. Зухвалість і лицемірство большевицького наставника на мить заворожує їх. Але незабаром в'язні звільняються з цього чаклунства. Крики змагаються, свист лящить у вухах, голосний сміх і тюкання перехрещуються в повітрі, немов зграя переляканих ворон.

— Що цей паразит визнається на шахті?

— У всьому завинив Хвостов, його бери на допит!..

— Хвостов — це закаптурений троцькіст! Ха-ха-ха...

— Ми не є фашистами! — обурюються українці. — Ми боролися проти фашизму! Гітлер стискав руку Молотову, але Бандеру посадив до концентраційного табору!..

Гамір покриває своїм тонким, пронизливим, як у базарної сидухи, голосом одна жінка:

— Ви самі фашисти! Фашизм і комунізм схожі на себе, як дві половинки с..., а те, що в них виходить, це велике г...

В'язні корчаться зі сміху.

— Ей, ти Хвостов, — кричить поляк, — поясни мені різницю між Осьвенцімом і Катинем!

— Так, ми є друзями Бандери, його вояками, але ви є насмниками Сталіна, найбільшими в історії вбивниками! Чи ви гордитесь цим?

Гамір більшає, переходить у крик, у рев тисячних голосів:

— Смерть фашистсько-комуністичним різникам! Ганьба Москві! Хай живе Бандера! Хай живе УПА! Хай живе Чупринка! Геть з чекістами! Убийте їх...

— Розбийте до чорта той пранцюватий гучномовець!

На обличчях шахтарів видно, що вони сердиті самі на себе: чому ж досі вони не зробили цього? Адже ж подвір'я засіяне камінням! Каміння і шматки шляку — це зброя? Давай каміння! І град каменів летить у гучномовець, на большевицьку емблему з серпом і молотом, що висить на будинку.

Каміння торощить шибки, ламає і рве транспаренти, грохотить об двері. Чекісти зникають з віконних отворів, але уставлені кулемети визирають понад мішками з піском. Та розсерджений натовп не звертає на них уваги, не думає, що вогонь з стап'ятидесяти рушниць і чотирнадцяти кулеметів може скосити всіх, як траву. Ні, вони не думають про це, а з захопленням поринають у ритм бойової пісні, що її почали співати українці:

Ставайте у бойові лави,
Козацьке плем'я молоде,
До перемоги і до слави
Степан Бандера нас веде...

Пісня гримить, могутніє, її щоразу підхоплюють нові голоси, повторюють і, здається, вона безкінечна. Аж врешті обриває її голос:

— Давайте, хлопці, знищимо прокляту шахту!

— Правильно, гаразд, слушно! Спершу станцію машин, а потім рудники...

— Ні, спершу вентилятори й помпи, хай шахту назавжди затопить!..

— Так, давай!

— Пішли, друзі!

— До роботи!..

В'язні помалу відходять, але не встигають зайти далеко. З-поза станції машин і складів зненацька виринають МГБ-істи, наїжачивши поперед себе рушниці й автомати. Одна, дві, три — чотири лави! З будинку комбінату теж вибігають чекісти й смертоносний перстень довкола безборонних шахтарів затягається.

Лави МГБ-істів наближаються на віддаль кількох метрів і зупиняються. Майор, що сидить у відкритому військовому авті, кричить через гучномовець:

— Уставитися п'ятірками, в'язні ліворуч, вільнонаймані праворуч. Давай! Зброю і каміння скинути на купу! Хто ставитиме спротив, буде застрілений!

І шахтарі повинуються наказові. Бо що ж їм залишається? Думати тепер про боротьбу було б безглуздя. Вони свідомі того, що червоні не вагалися б ні хвилини, але зразу перестріляли б усіх. Очманілі від люті й власного безсилля, переможені безрадністю свого становища, шахтарі скоряються долі.

Сперті об стіну дерев'яної шопи, стоять в останньому ряді в'язнів Марія Руснак і Юрій Островський. Їх зараз розлучать.

— Не гнівайся на мене, Юрасю, за ті слова, які я раніше сказала... про Демиденка й про тебе... Прости мені те простацтво!

— Ох, я вже давно про це забув, Марієчко! Не турбуйся! Тепер важливішим є питання, як ти звідсіля втечеш? Вони ж не сміють дістати тебе в свої руки!..

— Не лякайся, я зараз зникну. З цієї шопи є вихід на майдан перед шахтою. Там я перебіжу

через конвеєр і вирину аж біля рейок. Біля них є пару хлопців, які вже допоможуть мені проникнути додому. Але ти...

Голос Марії дрижить. Островський намагається відповідати спокійно, безтурботним тоном.

— Адже ж не розстріляють нас усіх у тундрі? Бо хто ж тоді добуватиме вугілля? Хоч, очевидно, не одного жде лиха доля. Поплюй, Марусю, щоб вона оминула мене...

Старшина МГБ викрикує далі, але Марія і Юрій не зважають на його слова. Островський зажурено дивиться на в'язнів, що переходять біля нього, втомлені й зацьковані, заклавши за спину руки й опустивши голови.

— Праця в підпіллі припиниться на деякий час...

— Повір мені, Юрію, що поки один з нас живе, не кинемо своєї праці. Правда, ми програли бій з нашої вини. Розуміється, ти був би інакше зробив, будши на місці Масюка або Демиденка?

— Але ж очевидно!

Юрій гарячиться, одначе, в цю саму хвилину він притищує голос і нахилиється до обличчя Марії. Його очі блищать з схвилювання.

— Той, хто влаштував усю справу з прапором, є найбільшим дурнем, якого я колинебудь бачив! Біля вікон і дверей комбінату було сто п'ятдесят озброєних автоматів й кулеметів чекістів, але ці дурні, що неспостережено провалилися підземним ходом до середини будинку й на горище, а тим самим обійшли ворога ззаду, не знайшли кращої роботи, як зривати з держака брудну червону ганчірку!.. На Бога,

Марічко, якщо б я раніше знав про цей таємний перехід, . . . бодай здогадувався про нього, я підбрав би п'ятдесят здорових хлопців, пробився з ними до комбінату й знищив би чекістів. У боротьбі рукопаш один шахтар переважає трьох хирлявих чекістів, як ось ці! Тоді в нас замість каміння було б півтори сотні рушниць і чимало важких кулеметів. Тільки так треба було . . .

— Треба було, треба було . . . Запропоную прововоді, щоб призначив тебе експертом рукопашного бою, згода?

Островський усміхається, бо чує, що в жартівливій насмішці Марії ховається велика любов.

Лави в'язнів відходять одні за одними, наближається черга вже до Юрія, тому Марія розсуває дві дошки в стіні шопи. Островський допомагає їй і раптом серце дівчини завмирає на думку про хвилину їхнього прощання. Адже ж вони можуть попрощатися назавжди! . . . Щілина в стіні шопи є вже достатньо широка, щоб крізь неї продісталосся щупле тіло Марії.

Дівчина випростовується і підходить близько до Юрія. Вона вагається хвилину, опісля рішучим рухом здіймає з шиї ланцюжок і простягає його Островському. На ланцюжку висить скромненький медальйон з візерунком Божої Матері.

— Це від моєї мами. Ношу його на своєму серці вже дванадцять років і ніколи не дозволила відібрати його від себе. Він завжди приносив мені щастя . . . не згуби його!

Марія цілує медальйон і завішує його на шию Юрія. І так вони стоять мовчки на якусь хвилину, вдивляючись одне одному в вічі, прощаються без слів. Раптом з грудей Марії виривається придушене ридання. Вона ловить Юрія за руки і, як дитина, припадає до них устами, вкриває їх гарячими, повними жаги поцілунками.

— Не забудь про мене, коханий, і хай Матінка Божа буде з тобою на всіх твоїх стежках...

В одну мить дівчина відривається від Юрія і зникає в щілині стіни. Юрій приєднується до колони в'язнів. Переможена армія маршує назад в неволю...

*

Повстання заламалося. Власне, це, не було повстання у справжньому значенні цього слова. Та того нещасливого дня й не було ще сприятливої нагоди для успішного зриву, для справжнього повстання. Бракувало свідомого своєї мети й спаяного одним бажанням проводу, бракувало речників протимосковської революції. Свідомість самовизволення була вже дозріла, але практичне заінтересування мети загальмувала протилежність поглядів і прагнень. Тому вистачило чину лише на кількагодинний вибух протесту. Похмілля цього вибуху зникло відразу, як тільки заблищали багнети. А все ж чекісти зазнали страху. З дотеперішнього свого досвіду вони були переконані, що демонстрація в'язнів — це неможлива річ. Тепер зрозуміли помилку своїх поглядів і, може, саме тому так люто мстяться над в'язнями.

Як тільки в'язні заходять у табір, починається чекістська відплата: чистки й розстріли. Розстрілюють без процесів і суду. Авто з «ворохобниками» їде в тундру, приречені на смерть копають для себе могилу, опісля гримлять салви машинових пістоль. В той час з воріт табору виїжджає друге авто...

Масюк і Демиденко теж знаходять свою смерть у тундрі. Один за те, що намагався не допустити до зайвого ще заколоту, другий за те, що роздмухав його до білого полум'я, яке і його спалило. Але обидва вони, бандерівець Масюк і неспокійний душею, незрівноважений анархіст Демиденко, померли тією самою смертю — смертю мучеників. Обидва вони впали в могилу поруч себе.

Наситивши свою ненависть кров'ю розстріляних, чекісти пощадили інших і взяли їх на муки. Ті, котрих мучили, не витримали й почали говорити неймовірні історії і вигадки. У висліді чекісти арештували цілком невинних людей і кинули їх на муки. Страшне коло допиту і тортур набрало розгону. При цьому мусів бути присутнім і начальник оперативної частини МГБ, старший лейтенант Хаджінов.

Молодий туркмен чує, як роздвоюється його душа, мучена сумнівами, самотна серед диявольських вигадок чекістського садизму. Але він не зважується навіть подумати про будь-який спротив, він, як машина, слухняно виконує всі накази свого найвищого зверхника у Воркуті, генерала Дерев'янка.

А в місті й селищах гірників появляються листівки, що закликають вільне населення до со-

лідарности з в'язнями. Листівки — є ділом рук підпільної клітини, якою керує Марія Руснак. Хоч вільнонаймні гірники не мають наміру страйкувати, чекістів огортає лють і страх. Вони знають, що серед вільного населення є люди, які співпрацюють з в'язнями, проте не сподівалися, щоб саме в цю пору «контрреволюційні щури» виповзали з своїх нор.

21

Настає і червень 1951 року. Дні довшають, сонце вже зовсім не заходить, лише мандрує вздовж цілого обрію. Над розцвілою тундрою, схожою на хвилююче море зелених, блакитних і червоних барв, височить безхмарне небо. В тремтливому від спеки повітрі дзвенить спів пташат і чути дзижчання міриадів комарів.

Пишнота ж і спокій природи не приносять спокою і миру в людські серця. І все ж, хоч які жахливі дні після зриву, ніхто з в'язнів не тужить за миром — вони ненавидять його, бо ж мир, спокій — це неволя, голод, терор. Тільки чекісти ходять вдоволені й веселі, хвалять мир... їхній мир.

Літо у Воркуті — природній союзник уярмлених. Краса розквітлої тундри, де на очах розвиваються різнобарвні квіти, наливає в утомлені серця в'язнів нові сили й надії, тугу за рідною країною, бурить кров у жилах, породжуючи непереможне бажання не миру, а боротьби.

Тож одного дня збираються в підземеллях машинового депо «Кронштадтської» шахти дев'ять гірників. Вони творять нове керівництво

підпільного фронту. Коли минулого місяця утихли чистки, виявилось, що з давнього підпільного проводу майже не залишилося сліду. Одні згинули від чекістських куль у тундрі, інших заслано до Караганди і тільки одиниці врятувалися, поплатившись за волю в таборі поламаними ребрами.

Але підпілля не залишилося довго без керівництва. Протягом короткого часу створилися дві провідні групи, з яких одна заклала свою головну квартиру в таборі, де верховодили кавказькі й вірменські націоналісти, як теж бандерець Марко, а друга діяла в шахті.

Дев'ять гірників, що зібралися в машиновому депо, належать до нового підпільного керівництва в шахті. Але неправильним було б твердити, що всі шахтарі повинуються їхнім наказам. Не всі національні групи підпілля респектують їх. В'язні з середньої Азії та Балтицьких країн ведуть навіть свою власну підпільну дію. Тому й усі жахливі наслідки придушеного в травні зриву, всі чистки й розстріли не позначилися на підпіллі так дошкульно, як власне, розколи й радикалізація серед членів підпілля.

Дев'ять друзів з проводу, що зійшлися в машиновому складі, теж розбиті на дві частини — політичну й військову. До першої належить більшість зібраних, між ними Марія Руснак, Юрій Островський, Іван Держицький та трьох інших українців. А все таки здається, що весь авторитет проводу перейде до меншості — мілітарного крила. Це крило творять три бездоганні, але свавільні особистості: козак Хома Козир має за собою чимало, просто неймовір-

них, пригод. Під час вибуху війни він сидів у таборі над Біломорським каналом. Коли німецькі війська облягали Ленінград, Козир організував у таборі повстання, роззброїв чекістів і після довгих тижнів натовлених і небезпечних маршів пробився з гуртом повстанців до фінських бойових ліній у Карелії. Але Козир не залишився з фінами, а перейшов на бік німців. Як начальник ескадрону в корпусі кінноти фон Панвіца, він бився у калмицьких степах і на Кавказі. Врешті опинився в чисто козацькій дивізії ген. Шкуро у Югославії. Тут попав до рук англійців. Перед видачею козаків чекістам Козир утік і пробрався до Західної України, де до 1947 року воював добровільцем у лавах УПА.

Другим з цієї трійки є молодий ще естонець Тинуріст Віктор, колишній літун, третім — німецький майор піхоти Фрідріх Бушман, з усіма добрими й поганими прикметами фронтового старшини. Він товариський, щирий, сміливий, вмів швидко й твердо вдарити на ворога, але, як сам признається, з усього серця ненавидить «всьяке політичне й ідеологічне барахло».

Ці три мужі мають щось спільного між собою, і якраз ця спільність у багатьох випадках відрізняє їх від інших шістьох членів підпільного керівництва. Очевидно, вони радо співпрацюють з українськими націоналістами, бо бачать у них найсильніших і найпевніших союзників, до того ж вони самі є патріотами своїх батьківщин. Однак, всі три з неприхованою нехиттю ставляться до тих націоналістичних провідників, які живуть поза межами ССР.

«Хто сидить в Америці або Франції, взагалі не може говорити про наше становище, хоч би він мав не знати які зв'язки з нами. А хто не має правильного погляду на ситуацію, не може цієї ситуації змінити. Фронт переходить сьогодні через Воркуту, Караганду, Магадан, а не через Париж, Чикаго чи Лондон. Ні, ні, ми маємо найбільшу пошану до вашого провідника, але сто танків і тисяча кулеметів були б нам корисніші! Вирішення западе тут, на Сході, а не на гнилому Заході! А до цього спричинимось тільки ми! . . . »

Так завжди твердив Козир, а естонець і майор притакували йому. Бандерівці з політичного крила підпільного керівництва намагалися розвіяти в них фальшиві погляди, але даремно. Глибока нехіть трьох до всього «політичного барахла» і їхня ненависть до всіх «політиків» усього світу, що їх вони без розбору звинувачували в політичних нещастях, не зникали.

Бандерівці пішли на пораду до Марка. Він спокійно вислухав їхні жалі й засміявся.

— Політична сліпота — це хвороба, яку важко вилікувати. Але цим я не хочу сказати, що наші три штабовики політично сліпі, бо в такому разі вони не належали б до підпілля... Одначе, вони бачать ситуацію з своєї перспективи, й це можна оправдати, бо ж вони з крові й кости були й залишилися тільки вояками! Не можна вимагати від кожного, тим більше не українця, щоб він був бандерівцем. Це, зрештою, зайве. Є багато шляхів до знищення Москви, а шлях Бандери — це виключно шлях українського народу. Тільки вихідна точка й

мета є спільні всім народам, які мучаться в ярмі московського імперіялізму. Від цього нам не вільно відхилитись ні на міліметр, ніколи і ні в якій ситуації! А як ця вихідна точка й мета називаються, ви знаєте — націоналізм і визвольна революція... Чи ви сумніваєтеся в тому, що Тинуріст є естонським націоналістом, Бушман німецьким, а Козир козацьким? Ні! Отже, мусимо йти разом з ними. Вони мають великий вплив не лише між своїми земляками. Чимало в'язнів-українців шанує їх за хоробрість і безкомпромісовість. Не лякайтеся, що вони підведуть нас, бо ж остаточні вирішення залежать від нас. Кількість українців під проводом нас, бандерівців, творить переважну більшість не тільки в нашому таборі. Ми сила, без якої неможливе жадне повстання. Без нас Воркута ніколи не буде вільна! А хто проти нас, той пропаде! Про це знають і Бушман, і Тинуріст, і Козир. Спокійно співпрацюймо з ними, уникаймо ідеологічних суперечок, бо це до добра не доведе! Пам'ятайте, — останнє слово належить нам!..

Сьогоднішні збори в машиновому депо відбуваються, отже, без суперечок, хоч бандерівці насторожені. Вони уважно прислухаються до промови Хоми Хомича Козира.

Хрипла, вривчаста вимова слів (колись було поранене горло) примушує слухачів до великого зосередження їхньої уваги, створює напружений настрій, притаманний зборам змовників. Козир уже в сотий раз повторює погляд своїх друзів, мовляв, після невдалої демонстрації в травні, про будь-який страйк або повстання те-

пер і майбутнього часу не можна й думати!.. Тупоголову, ліниву людську масу можна підняти до чину тільки акцією збройних кадрів, і кинути її до наступу, підганяючи батогами.

— От ми й зібралися сьогодні тут, щоб обмір-кувати це питання! — твердо рубає Козир.

Юрій Островський захоплюється козацьким старшиною. У протилежність до бандерівців, які довго жили в підпіллі, що не могло не залишити на них своє тавро, Козир здається йому уосібленням цілком іншого світу: відкритої боротьби і війни. Юрій горить бажанням щось сказати, щось додати до Козиревого пляну, але впору стримується.

Островський виразно відчуває недовір'я, яке мають до нього три військовики. Правда, він довів свою політичну надійність і стійкість протягом 30-денного перебування в карцері, і тому сам Марко послав його до підпільного керівництва гірників. Але ці три з іншого крила, звиклі мислити перестарілими категоріями фронтників, не довіряють колишньому офіцерові червоної армії — Островському. Вони ще й досі бачать в ньому червоноармійця, комсомольця, пролетаря... Коли недавно Юрій уперше виступив з промовою на подібних зборах, Тинуріст цілком одверто зажадав від Марії, щоб вона ручилась за новака!.. Якщо б Островський виявився зрадником, вона мусить стратити своє життя, знищивши перед тим того, за кого ручилась. Суворий закон у Воркуті панує теж серед підпільників з балтицьких країн.

Домагання естонця вразило Юрія, немов грім з ясного неба. У серці запекло від несправед-

ливої образи, й він хотів уже був покинути збори, але Марія, усміхаючись, затримала його й заявила Тинурістові, що вона ручиться за Островського. Юрій залишився, але мовчав увесь час нарад. Ще прийде час, коли він зможе відплатитися цьому естонському старшині з німецьким лицарським хрестом...

Сьогодні, однак, Юрій Островський не пам'ятає про свій гнів. На денному порядку нарад підпільного керівництва «Кронштадтської» шахти немає місця для особистих почуттів.

Юрій обводить поглядом своїх однодумців, що сидять біля нього, слухає слова Козиря, Держицького, Марію, Мамаю, Гайдука, Шелеста...

Мимовільний речник цієї групи, Гайдук, суворо дивиться на козака й питає:

— Ти забув про науку з 1948 року? Забув про те, що сталося з Мечтеєвим і його армією? А ми не забули! З сімдесяти тисяч людей залишилося в живих тільки п'ятдесят осіб. Їх пригнали до Воркути назад, мучили тижні і врешті розстріляли... Сімдесят тисяч каторжників, найкращих з найкращих! І всі загинули... Сьогодні відчуваємо їх відсутність. Ні, Мечтеєв був не героєм, а злочинним дилетантом!..

— Це неправда, Гайдуче!

В очах високого, кремезного старшини Бушмана появляються криваві блиски. Всім відомо, що майор Бушман вважався найближчим довіреним Мечтеєва. Обидва вони були в пеклі Сталінграду, обидва командували полком — кавказець Мечтеєв по большевицькому боці, прусак в армії Павлюса. В 1942 році вони стояли проти себе, як вороги, але в 1948 боролися на

спільному фронті проти спільного ворога — Москви. Бушман врятувався тоді тільки тому, що, будучи важко поранений під час спроби вирватися з табору, заховався у шахті. З того часу минуло три роки, але жахливої долі армії Мечтеєва Бушман не забув і досі. Він живе лише для однієї мети: повторити сміливу спробу з 1948 року й помститися за смерть поляглих друзів!

— Хто твердить, що Мечтеєв був дилетантом і злочинцем, — той зрадник!

Бушман кричить високим, тремтливим від хвилювання голосом. Молодий Шелест зривається з місця, як ужалений:

— Чи ти хочеш цим сказати, що Гайдук зрадник?

— Заспокойся, Володю! Не починай суперечки. І Гайдук, і Бушман — це свої люди, довірені... В наших лавах немає зрадників, ясно?

Марія суворо дивиться на Шелеста, і під її поглядом він заспокоюється.

— Цим способом далеко не заїдемо, — зітхає Мамай, найстарший віком між присутніх українців, холоднокровний, розсудливий чоловік. — Ні, далеко не заїдемо, друзі. Всі знаємо, що Мечтеєв не був зрадником бо не підняв би був повстання. Знаємо теж, що не був він дилетантом у військових справах. Протягом дуже короткого часу він звільнив в'язнів майже з усіх таборів Воркути. Це була «блискавична акція», що її навіть німці не перевели б краще... Факт, що йому пощастило затримати свій плян у таємниці перед чекістами, доводить його конспі-

ративну спритність. Перед ним ніхто того у Воркуті не досягнув...

— Твоя правда, Мамаю, — радіє Бушман, — нарешті один з вас, українців, об'єктивно ствердив цю істину.

З обличчя німця видно, що він дуже радо взяв би Мамаю в обійми, але старий вдає, що не дочув його слів, замислено продовжує свою думку:

— Я б зважився сказати, що — крім Чупринки — не було досі кращого повстанського провідника, як Мечтеєв. Але, — Мамай говорить повільно, холодно вдивляючись в очі Бушмана, — залишається неспірним фактом, що Мечтеєв повів своїх сімдесят тисяч не до перемоги, а на смерть. Мечтеєв вчинив одну дуже велику помилку, яка коштувала його вояків життя, а нас волі. Цю помилку мусимо з'ясувати собі дуже докладно, систематично, холоднокровно... Можливо, що реченець зриву був передчасний...

— Ех, дурниці... Мечтеєв вибрав дуже пригожу хвилину...

Молодий естонський літун Тинуріст не може стримати свого хвилювання.

— Так, час зриву був відповідний. Це ж було влітку, коли немає снігів, нема пурги! А третя світова війна стояла вже на порозі. Через берлінську бльокаду Сталін уманеврувався у таке становище, з якого, здавалося, не було ніякого мирного відвороту. Захід був рішуче готовий розпочати третю війну, а не поступитися Берліном! Тож, чи не була це найвідповідніша хвилинка використати зовнішньо-політичну сла-

бість режиму й вдарити, відкриваючи рівночасно другий фронт за плечима Сталіна? Не маю рації?..

Козир і Бушман безмовно притакують головами, Островський скептично підсміхається. В нього є власний погляд на цю справу. Вмирати за Берлін? Ні, це було б безглуздя. І звідкіля естонець бере свою віру в те, що Захід готовий до війни?.. Корейська війна виразно виявила, що західні держави ніяк не прагнуть зудару з Москвою. Щоб закінчити корейський конфлікт, треба насамперед знищити Москву, центрально агресивності. Ні, Захід не ризикуватиме війною заради нас, заради мільйонів невольників у московських таборах. Тож немає ніякого ані першого, ані другого фронтів, існує тільки один-єдиний фронт — у самій країні, тут, у Воркуті, і взагалі там, де є поневолені народи. Реченця зриву не визначатимуть остаточно жадні зовнішньо-політичні кроки, хоча б вони були дуже сприятливі. Революція — це справа уярмлених народів, вони визначають початок зриву і від них залежить, чи Москва буде знищена, чи існуватиме далі. Хто будуватиме свої пляни на готовості Заходу до війни, — той справжній злочинний дилетант!

Нарада досягає своїх вершин, здається, що настрої ось-ось стане нестерпним, і ціла зустріч підпільних керівників закінчиться зайвим вибухом пристрастей. Одна ця думка кидає Островського то в жар, то в холод; Марія хвилюється, даремно намагаючись заспокоїти розбурхані настрої.

Єдиним, хто мовчки, але з чимраз більшим

негодуванням прислухається до неприязної суперечки зібраних, є Козир. Врешті він тигром стрибає в саму середину роз'ячених друзів.

— Покиньте балаканину! Бо ж ми ні до чого не дійдемо, друзі! Кожний з вас має рацію і разом — не має її... Так, Мечтеєв був незвичайним полководцем, але й вийнятковим невдахою! Бо він повинен був зважитися наступати на місто, а не йти в тундру. Що ж він міг зробити на Уралі з сімдесятьма тисячами слабо озброєних, до того ж цілком фізично виснажених людей? Вести партизанку в Північному Уралі, де немає лісів, доріг, де ні сіл, ні баз для прохарчування? Це ж смішно! Але тут, у Воркуті, він міг мати все, що потрібне для великого повстання: зброю, харчі, людей, радіо, навіть літаки! Якщо б Мечтеєв був здобув місто, роздав в'язням зброю, ліквідував чекістів і всю їхню шпигунську наволоч, перетворив вулиці в барикади, а кожний дім, кожну фабрику, шахту — в твердині, тоді Воркута була б нездобута. Воркута — це не Варшава, наші люди краще билися б, ніж дрантиві полячки... Лише атомовою бомба могла б розвіяти на чотири сторони світу цю твердиню. Але в 1948 році Сталін ще не мав атомової бомби! А коли б і мав, то напевно ж не ризикував би нею! Бо хто хоче атомовими бомбами придушувати в своїй країні громадянську війну, — той є самовбивцем! А я не вважаю Сталіна аж за такого дурня!..

Останні Козиреві слова аж дзвенять у раптово повислій тиші. Козир сідає на своє місце, його руки, що покрилися краплинами поту, дрижать, жовтава, немов чинена, шкура на об-

личчі виглядає, мов присипана попелом, зуби скрегочуть. . .

— До біса, я б закурив тепер! — обзивається шорстким голосом Тинуріст.

— У кого протилежна думка? — Козир обводить друзів допитливим поглядом.

— Я думаю так, як ти, — погоджується Бушман.

— Я теж, — стверджує рішуче Мамай.

Марія, Островський і Шелест тільки кивають головами. Держицький нервово шкрябає заріст бороди. Знову западає мовчанка, врешті Гайдук звертається до Козиря:

— Інакше кажучи, Хомичу, ти хочеш направити те, що Мечтеєв три роки тому прогав?

— Так, хочу цього!

— Плянущи випад з «Кронштадтської»?

— Власне.

— І хочеш, щоб ми були при цьому?

— І цього прагну. Бо без вас ми не втнемо. Граю відкритими картами. Тепер за тобою черга, Гайдуче, — дати відповідь!

Гайдук помалу підводиться, іде до Козиря, який теж став з свого місця. Кожний відчуває, що ці два мужі, козацький старшина й керівний член ОУН у Воркуті, в цю хвилину вирішують долю «Кронштадтської», ні, — долю трьох сот тисяч в'язнів, долю Воркути. . .

Гайдук говорить ледве чутним, дрижачим від хвилювання голосом:

— В ім'я українських націоналістів даю тобі слово, що йтимемо спільно з тобою. Не лякаємося ніяких жертв, але ми не є героями для самого героїства. Бажаємо боротися і вмирати,

якщо це приносить велику користь нашій святій справі. Одначе, немає мови про даремне витрачування крові. Ми навчилися ждати. І ми маємо довший віддих . . .

Голос Гайдука перестає дрижати. Український борець, що перейшов крізь усі закамарки пекла, бурого й червоного, знову опанував себе.

— Як сказано, йдемо з вами. Але під однією умовою . . .

— Умовою? — усміхається іронічно естонець Тинуріст, намагаючись цією усмішкою приховати свою тривогу. — Між приятелями не може бути умов . . .

— Мовчи, Вікторе! — картає його Козир.

Гайдук спокійно звертається до молодого літуна:

— Це не має нічого спільного з недовір'ям. Відважуємось на велику гру. Приятельство приятельством, але тут іде про життя тисяч людей. Така висока ставка вимагає і ширшого вияснення та . . . обережності. Розумієш, Вікторе?

Козир знову міряє своїми довгими кроками кіннотника долівку приміщення машин і нервово пощипує себе за долішню губу:

— Твоя правда, Гайдуче! Подай свої умови. Я впевнений у тому, що вони вкладаються у мій плян.

— Допустимо, що зрив удасться, звільнення таборів удасться, здобуття міста — теж, що навіть пощастить створити нову каторжанську армію. Але — що далі?

Гайдук ледь підсміхається куточками уст.

— Що далі? Що ми проголосимо через радіо? Чи виповімо Москві війну, чи будемо з нею ве-

сти перемови? Створимо центральний страйковий комітет, чи тимчасовий уряд для незалежної Воркутської республіки? Повинні ми звернутися до Об'єднаних Націй чи до НАТО? Одне слово: які політичні кроки маємо вжити після досягнення мілітарної перемоги?

— І ти про це мене питаєш, Гайдуче?

Козир зупиняється перед Гайдуком і широко усміхається до нього. Він знизує плечима, робить безпорадну гримасу, раптом, одначе, затискає кулаки й тарабанить ними по грудях українця.

— Глянь ось сюди, Гайдуче! Дивись, оцей кулак — це я, я керую військовою частиною зриву. А другий кулак — це ти, ти переводиш політичну частину. Я не політик, не вмію скласти жадних маніфестів, не виголошу жадної промови, не створю жадної політичної партії. Це все зробиш ти й твої люди з партії Бандери! Я є тільки вояком, що звик стояти у відкритій боротьбі з ворогом і нищити його, — і більше нічого. Але одним кулаком цього не досягнеш, треба двох. Одначе, й кулаками мусить керувати мозок. А в цьому мозку є лише одна-єдина думка: знищити Москву! Перемога або славна смерть! Для нас нема слова: капітуляція. Розумієш мене, Гайдуче?

Козир опускає руки вниз і вичікуюче дивиться на Гайдука. Цей зразу відповідає:

— Розумію. Під час найближчих сходин підпільного керівництва подам тобі докладніші пляни політичної дії. В цій справі я сам не вирішую. Для цього компетентними є провід клітин ОУН на «Кронштадтській». Згода?

— Згода!

Козир блискає в усміху разком білих зубів. Його простолінійна вдача не знає крутійств. Видно, що він радіє. Але за хвилину його обличчя поважніше.

— А тепер до роботи!

Козир розкладає на моторі невживаного електролоку велику мапу Воркути, на якій усіма можливими кольорами позначено шахти, фабрики, електривні, автостради, ґарнізони, залізничні станції, летунський майдан та інші важливі об'єкти. Карта дуже докладна. Хоч більшість з присутніх знає ввесь вугільний басейн Воркути, побувавши майже в усіх таборах і шахтах, і хоч кожна підпільна національна група у Воркуті має подібні мапи, всі члени підпільного керівництва нахиляються над електролоком і напружено стежать за поясненнями Козиря.

— Успішність плану залежить від двох факторів, — стверджує козацький старшина. — А саме, від моменту раптовости, несподіваности наскоку і одурення ворога. З цілого вугільного басейну у Воркуті «Кронштадтська» має для цих моментів найкращі умови. Як знаєте, ми розташовані в північному районі, що має безпосереднє сполучення з залізничним і автовим шляхами, які проходять довкола басейну та інших районів і поєднують всі табори. Якщо б район дістався до наших рук, то вчасний протинаступ ворожих відділів не вдасться, бо цей, схожий на трикутник район, обмежують дві ріки — з заходу Воркута і з південного сходу — Ічіґа. Тому, що обидві ріки дуже бистрі, їх не

можуть перейти відділи й танки. Тут, на півночі району, переходить автострада, ось тут залізнична колія. Якщо зірвемо мости на обидвох ріках, шляхи будуть непридатні для оточувального наступу ворожих військ. Безпосередній наступ з півночі ледве чи правдоподібний, бо там простягається тундра. Коли б, одначе, ворог таки зважився на нього, ми легко можемо розбудувати високий залізничний насип на оборонний вал і звідти знищувати чекістів, що наступатимуть. Ні, наш район є таки природнім укріпленням, але . . .

Шелест несподівано перериває пояснення Козиря:

— Мабуть, я не цілком правильно зрозумів тебе, Хомичу, бо ти постійно говориш про північний район і оборону. Мені спершу здавалося, що ми повинні вирватися з району й атакувати місто. Місто, розумієш мене?

Вказівний палець Козиревої руки зупиняється десь на мапі. Впродовж кількох хвилин козак мовчить, опісля дає тиху відповідь:

— Очевидно, ти добре зрозумів мої слова, Володю! Ми вирвемося з табору. Це не буде мій перший наступ, але цілком певно — він буде найвирішальніший. Тому треба добре передумати плян, у всіх його подробицях; треба врахувати всі можливості, всі ворожі протизаходи, слушно? . . .

— Маєш рацію, Козирю, — підтримує його Мамай. — На мою гадку, треба конче випрацювати докладний оборонний плян для північного району. В цьому немає і сліду якогось стра-

ху, Шелесте, так чи сяк, будемо боротися, мій хлопче...

Мамай зиркає на ручний годинник Марії і звертається до Козиря.

— Говори далі, Хомичу! Ніхто більше не перебуватиме тобі. В нас залишилося ледве дві години до виїзду з шахти. А якщо спізнимося, міг би який собачий шпигун поцікавитися нами. Конспірація — це тепер наша найбільша і найвища заповідь. Давай, отже, далі!

Козир знову водить пальцем по мапі.

— Несподіваний наскок і обманний маневр. Для першого наступу нам треба трьох пробойових груп по двадцять чи тридцять людей, але самих вибраних, найпевніших. Перша група має перебувати в постійній бойовій готовості на терені шахти. Як тільки в зону шахти в'їде відповідна кількість вантажних авт, мусимо напасти на їх водіїв. Пробойовики з першої групи переодягнуться в МГБ-івські уніформи цих водіїв, сядуть на авта й переїдуть попри варту. Якщо б вартові чинили спротив, їх треба знищити без зайвого галасу. Телефонне сполучення треба перерізати. Завдання другої пробойової групи — здобути сім кулеметів з вартівничих веж довкола шахтової зони. Вежі знищимо ручними гранатами, що їх мусимо зробити самі. В полон не беремо нікого. Після цього другий відділ пробойовиків з'єднається з першим і обидва виїдуть до районного гарнізону, що складається з ста двадцяти вояків. Виставити кулемети й примусити, щоб піддалися. Якщо ворог не послухає, витурити його з бараків гранатами. Знову — жадних полонених. Обидва

відділи обсаджать район. Ключеві об'єкти — пошту, будинок міліції, залізничну станцію, будинок партійців, магазин, автопарк — одразу ж по захопленню приготувати до оборони. Всі чотири мости замкнуті барикадами. Всіх ворожих цивільних працівників — арештувати й замкнуті в будинку міліції. Розстрілів не мусить бути. Арешти провести за списком, що є вже приготований.

Козир кидає на мапу жмут списаних аркушків паперу.

— На цьому списку стоїть кожний діяч партії, профспілки, комсомолу, кожний чекіст і шпигун, місце їх мешкання і праці. Ні один з них не сміє втекти! Тепер — до третього пробойового відділу! Як тільки гарнізон буде виведений з ладу, третя пробойова група, котра перебуватиме в таборі, кинеться на вартівничі будиночки й вежі та зірве їх у повітря. Перед тим мусимо перекинути до табору ручні гранати. Дротяну загороду треба зірвати, зброю роздати в'язням. Озброєних каторжників поділити на бригади, й вони наступом звільнять три інші табори в північному районі. З усіх таборів, одразу ж після їхнього звільнення, треба зігнати шпигунів, стукачів та іншу чекістську мерзоту до таборової в'язниці. Залишиться, отже, біля сімнадцяти тисяч каторжників, переважно українців, кавказців, балтійців і німців. До цього приходить ще п'ятнадцять тисяч засланців, чоловіків і жінок, що живуть у районі. Більшість з них — українці, кримські татари й німці з-над Волги. Разом, отже, тридцять дві тисячі людей, свідомих того, за що мають боротися.

Нашу армію поділимо на п'ять бригад. Для всіх здобутої зброї не вистачить, то ж треба так робити, щоб кожна бригада дістала кілька кулеметів і по півсотні машинових пістолів. Інші озброяться пляшками бензини, ручними гранатами й ножами...

Голос Козиря стає шорсткішим, уривчастим. По обличчі спливає піт і скапує з бороди на мапу, просто на північний район. З простріленого колись горла зі свистом виривається віддих. Козир на мить замикає очі й кулаком проводить по чолі, немов би хотів стерти з пам'яті лиховісний сон. «Як він постарівся і втомився!» — бідкається Марія і жалість закрадається в її серце. Але вже в найближчу мить вказівний палець козацького старшини знову мандрує по мапі.

— Після роздачі зброї всі бригади сядуть на здобуті авта й на поїзди і рушать звільняти табори шахтарів, розташовані на периферії вугільного басейну.

Козир пояснює подробиці свого сміливого пляну ще якусь добру годину. Тактичне опрацювання цього пляну готове. Козир — майстер у цій ділянці, вроджений тактик. Це йому признають усі. Одначе, хоч він дістав від Гайдука згоду, що політичне крило підпільного керівництва підтримуватиме його, Козир ще раз домагається, щоб усі друзі відкрито висловились «за» або «проти» пляну.

І всі погоджуються чесно, з повним захопленням стверджують Козирів плян. Погоджуються й Гайдук, не зважаючи на свої політичні вагання. На його погляд, плян має малі вигляди на

успіх, бо він надто простолінійний, надто математичний, логічний, словом — надто добрий! Але в інтересі стратегічної мети, тобто — самовизволення, Гайдук придушує свої сумніви й своє, здобує жажливим досвідом, недовір'я.

Марія Руснак схвалює плян з полум'яним запалом. Нарешті, гніт страху й пасивности, що досі давив її серце, зникає. Краще загинути в бою, ніж далі жити, стоячи на колінах!

В розмовах виникає питання бойового штабу і його підвідділів. Треба ж якнайбільше нагромадити пляшок з бензиною, наробити гранат, розбудувати оборонну мережу, зібрати найдокладніші вістки про МГБ-івські залоги, врешті, треба створити три пробойові відділи. Комендантів цих відділів призначає підпільне керівництво й вони одержать завдання підібрати для себе людей, які не лякаються смерті і які зуміють мовчати, якби щось сталося. Людей з пробойових груп треба якнай докладніше поінформувати про їхні завдання. Пропозицію Бушмана — провести спробу зриву на маленьких моделях, створених у віддалених закутках шахти, — усі приймають однозгідно.

Керування другою пробойовою групою, яка має знищити МГБ-івські вежі на території шахти, перебирає сам Козир. Комендантом третьої групи стає Гайдук. До його розпорядження належатимуть Тинуріст і Шелест. Навколо цього питання зав'язалася гаряча дискусія, що не раз переходить у суперечку. Врешті, обох їх звільняється від цього небезпечного й відповідального завдання: естонець Тинуріст не знає добре

московської мови, а Володько Шелест — замолодий і недосвідчений.

В розмову втручається трохи збентежений Юрій Островський.

— Я п'ять років був у червоній армії, про це добре знаєте. Якщо надягну чортову МГБ-івську форму, а вилаю вартових при брамі московським офіцерським жаргоном, ледве, чи вони щонебудь підозріватимуть! Головне, щоб вони відчинили браму й перепустили наші вози . . .

Друзі без спротиву призначають Юрія командантом першої групи, хоч добре знають, що колишній старшина танкового з'єднання червоної армії фактично перебирає на себе командування над відділом смертників. Якщо гурток двадцяти чи тридцяти людей озброєних тільки ножами й примітивними гранатами, натрапить на спротив вартових або на заалармовану залогу, він буде знищений дощенту. Та ніхто не говорить про це. Не говорить і Юрій.

Марія одержує завдання нав'язати контакт з довколишніми шахтами. До цього вона найкраще надається, бо живе в районі й може без особливих труднощів пов'язуватися з бригадами в'язнів. Обличчя дівчини, завжди змарніле й бліде, багрові гарячими плямами. Нарешті, вона має завдання, що йому може віддатися душею і тілом, усією силою своєї, напоєної смутком і болем, ненависти. Але піднесення швидко минає, бо думки Марії раптом повертаються до коханої людини, яка так близько стоїть біля неї, а разом з тим — така вона далека . . .

Єдиний серед присутніх, що не вронив досі ні одного голосного слова, це майстер від дина-

мітних зривів у шахті Іван Держицький. Його обличчя виглядає дуже зморено. Ніхто й не звертає на цю мовчазну людину більшої уваги. Він на все погоджується, всім притакує. І ніхто не здогадується навіть, які чорні думки нуртують у мозку Держицького. Щойно запланований зрив має уже свого найлютішого ворога, з яким важко боротися, бо ворог цей — зрадник!

Марія і Юрій спільно виходять з складу машин. Розставлені з наказу підпільного керівництва вартові гірники мовчки пропускають їх з свого кільця. Мовчать і ті, що виходять.

За півгодини вони вийдуть з шахти, помиються, закурять і розійдуться: Марія в напрямі селища вільнонайманих шахтарів, Юрій — в затихлий, переповнений людьми барак табору.

Перед ними, в такт їхніх кроків, танцює тьмяне світло шахтарських ламп. Дошкуляє холод, і Марія глибше насуває на чоло шапку, запихає руки в кишені.

— Втомилася? — питає Юрій.

Дівчина киває головою, кидаючи на Островського коротким поглядом. «Ще сімсот метрів до ліфту», — думає вона з жалем. Кілька разів вона відкриває уста, хоче щось сказати, але не зважується. Та врешті перемагає себе, зупиняється на рейках і, не дивлячись на коханого, говорить:

— Юрію...

— Що?

— Хочу тобі щось сказати...

Островський стоїть цілком близько дівчини, поклавши їй руки на плечі.

— Що, Марусенько?

— Не легко сказати...

Юрій зазирає їй у вічі й на його устах появляється усмішка.

— Я знаю вже...

— Не можеш зректися свого командування, Юрію?

Марія говорить ледве чутно, соромиться. Але враз вибухає пристрасно, захлистується словами, що пливуть, як вода з прорваної греблі:

— Юро, ти ж не маєш ще досвіду, ти мало жив у Воркуті, всього два роки... переоцінюєш себе... Люди тобі не довіряють... твій час ще не прийшов. Правда, в тебе багато честолюбства, але це може тільки пошкодити справі... Ти мусиш сам збагнути...

Островський мовчки слухає її благання, і за кожним реченням енергійно заперечує кивком голови. Та Марія не здається, вона далі намагається відвести коханого від небезпечного завдання. Вона ж мусить присилувати його зректися команди смерті! Всіма фібрами свого тіла борониться проти думки, що її коханий повинен за свою першу революційну працю і своє бойове хрещення заплатити життям!.. Вона не хоче цього! Не хоче бачити його мертвим, поки сама живе. Але великий, нез'ясований страх не дозволяє їй признатися, чому вона переконує його, — і виходять у неї такі непереконливі аргументи.

Юрій відгадав почування Марії, але не говорить їй про це. Він теж не наспіхається з її жіночої слабости. І все ж — не погоджується. Він дотримує слова, що дав його Козиреві й друзям. І Марія здається.

— Ти не повинен думати про мене погано, — просить вона, зашарівшись з сорому й страху.

— Заспокойся, Марієчко, я знаю, що бажаєш мені найліпшого. Але я насправду не можу...

— Справді не можеш?

Марія розпучливо ломить руки, аж тріщать суглоби пальців.

— Ну, мусимо тут попрощатися, Юрасю! Не треба, щоб нас бачили вкупі... Підуть поговірки, шпигуни мають довгі вуха...

Мовчки, з сльозами в очах, вона подає Юрієві руку й біжить від нього, не оглядаючись.

Островський довго дивиться за тінню коханої дівчини, що зникає, і чує, як його серце сповнюється гордощами й смутком. Гордощами за любов цієї сміливої, некорисливої, вродливої істоти, і смутку, що це кохання ніколи не знайде бажаного сповнення...

Все в ньому рветься до любої дівчини, щоб берегти її, відгадувати всі її бажання... Це було б найбільшим щастям, коли б... коли б вони не були у Воркуті. Бо у Воркуті не можна кохатись. У Воркуті можна тільки боротися, опісля вмерти.

А все таки, він дав би півсвіту за те, щоб можна було взяти її в свої обійми, покрити гарячими поцілунками її жалісливо скривлені уста, заплакані очі, тремтливі руки... Він повинен був зробити це тоді, коли вона ще була біля нього, з тим німим благанням на устах, з коханням у потьмарених сльозами очах.

Тепер уже пізно. Юрій твердо ступає до виходу. Над його головою гримить, немов дале-

кий грім. У першому забої зривають вугільні пласти.

Островський скрегоче зубами:

— Зірвати, роздерти зривом Москву на шматки! Навіть, коли б самому довелось про-
пасти!..

22

Зміна закінчила працю й Іван Держицький іде додому. Вийшовши з залізничної станції, на яку заїхав поїзд з північного району, він звертає на Комсомольську вулицю. Іван глибоко натягнув на чоло шапку, насмішливо названу «тельманівкою», засунув руки в кишені блюзи й поспішає довгим кроком. Він не дивиться ні на кого, ніхто й не здоровкається з ним, не просить огню до цигарки. Таких, як він, в цю годину на вулицях біля станції ходить чимало. Мовчки й понуро ідуть вони до своїх квартир при Ленінградській, довгій вулиці з спільними помешканнями для вільнонайманих гірників.

Зовнішньо Держицький належить до тієї товпи, з якою сам іде, але коли б хто заглянув у темряву його душі, жажнувся б з переляку.

Проте ніхто не бачить, які думки нуртують в Івановій голові. Згадка про те, що ось недавно він сидів разом з членами підпільного керівництва, які сліпо йому довіряють і які йому, заступникові наглядача за складом вибухових матеріалів у «Кронштадтській» шахті, казали приготувати для зриву ручні гранати, — ця згадка не тільки тішить його. Це завдання так розворушило в Держицького жадобу почестей, що він ладен був ще на нараді вигукнути з ди-

кої радості. І якраз це сліпе довір'я друзів, ця незаслужена почесть заставляє тепер Держицького бути в незгоді з своєю долею.

Після довгих років важкої праці в рідному місті Дніпропетрівському Іван Держицький доп'явся до доброї посади. Він був пересічним підсоветським громадянином, тихомирним, слухняним і працьовитим. Аж однієї ночі забрали його чекісти, яким донесено, буцімто Іван під час німецької окупації був помічником старости й допомагав фашистам. Але ж він не був коляборантом! Він прийняв посаду помічника тільки тому, щоб врятувати свою сім'ю від вивозу до Німеччини! Та слідчого не можна було переконати. І все ж якийсь химерний настрої судді підказав Іванові розв'язку: зголоситися добровільно до копалень у Воркуті й там за короткий час спокутувати свою провину. Так Держицький «добровільно» зобов'язався поїхати до Воркути, доставши письмове запевнення чекістів, що за час його відсутності нікому з його сім'ї і волос не спаде з голови.

Три роки працює уже Іван Держицький у «Кронштадтській» шахті добровільцем і живе не гірше за інших. Спочатку він працював, як навіжений, без віддиху, без відпочинку, годив наставникам, мовчав і кланявся, поки добився ласки начальства шахти: його послали на науку розривати вугільні пласти динамітом. Іванове життя у Воркуті покращало. В нього завелися гроші, а мозолисті руки рідко брали лопату й кайло.

Але зовнішнє покращання обманювало тих, які з заздрістю дивилися на кар'єру Держиць-

кого. Майстер від зривів вугілля не знаходив задоволення і спокою, втомлений невсипущою тугою за рідним містом і сім'єю. Ця туга, як хробак, помалу, але вперто точила його душу, й слухняний та покірний дотепер советський громадянин Держицький почав запивати і клясти. Так, він зважувався навіть на те, що одверто перед співтоваришами праці викладав свою ненависть до чекістів. В його мізку зринула одна-єдина думка: помститися, власноручно помститися за своїх покривджених!

І що ж дивного в тому, що Іван Держицький швидко наблизився до людей підпілля, які вели свою працю в шахті й селищі гірників? Сповнений ненависти й бажання помсти, Іван не завагався приступити до тих, котрі, як йому здавалося, теж жили помстою. Після цього Держицький змінився: не пив, не лаявся, бо ж він був членом заприсяженої на смерть і життя спільноти, що її не можна було виставляти на небезпеку.

А проте доля не мала милосердя до Івана Держицького. Три місяці тому він дістав вістку, що МГБ заслало його родину в Якутію. Лють, безсилля і смуток Івана не мали меж. Він знову почав заглядати до чарки, волочився по найгірших закамарках міста, гуляв з повіями, топив своє горе в прокльонах і горілці.

Одного дня його спротив зламався і Іван, приглушивши совість алькоголем, подався до воркутського МГБ, щоб просити за жінку і дітей. Чекісти, глузуючи, заявили Держицькому, що він і його сім'я тільки тоді повернуться на рідну землю, коли він чином доведе свою відда-

ність большевицькій вітчизні, а не тільки виконанням пляну в шахті . . .

Держицький зразу збагнув, яку ціну за поворот треба б йому заплатити. Він повинен стати агентом, зраджувати своїх друзів . . . Хміль горілки й розпачу зник з його голови й Іван Держицький плюнув у вічі своїм катам. Але чекісти тільки засміялися. Вони знали, що Іванів учинок — це останній вияв спротиву.

Вони й не помилилися. Коли Іван Держицький сидів сьогодні на зборах підпільного керівництва, в його зморену, охлялу від мук голову залізла приваблива, хоч і жахлива думка: а що, коли б донести про плян повстання? Чи не пустили б мене й родину додому? Чекісти оближуться з радости . . .

Думка, як швидко виникла, так і зникла. Сумління, гірко заплакало в душі Івана. Ні, ні, ні, — кричало воно перелякано, аж серце тріпотало з жаху й піт холонув на чолі.

— Ні, ні, ні, не донесу, не можу! — боронився перед собою Іван Держицький, простуючи з Комсомольської на майдан Сталіна.

У саяві червоної, як кров, сонячної кулі, що помалу мандрує на північному обрії, височить на велетенській, занечищеній різними покидьками площі гідка статуя Сталіна з штучного мармору. Недалеко неї, трохи на схід — кінотеатр з афішою про фільм: «Падіння Берліну, частина II». Ще далі — дитяча лікарня, а біля неї кілька миршавих, покручених, як каліки, сосон з тайги.

— Все з мармору, але не справжнього, бо в цьому місті, в цій проклятій країні все правди-

ве мусить бути покручене, мусить пропасти, як ці сосни з тайги! — лютує півголосом Держицький, спльовуючи з досади.

Він виходить на Ленінградську на якій стоять, збудовані в'язнями, двоповерхові дерев'яні будинки. Недалеко спортивного майдану Іван зупиняється: Ленінградська 64. Немов злодій, він крадеться заднім ходом до будинку, де в світлі блимаючої свічки тягнеться довгий, низький коридор, що здається темним, непривітним тунелем. Будинок число 64 спільний. Чотирнадцять квартир, чотирнадцять вузьких, затхлих буд по обидвох боках коридора. Брудні двері, що ведуть до спільного для всіх виходку, спільної кухні й спільної сушарні для білизни. Звідусіль відгонить запахом зеленого мила, кислотою капустию, вогкими онучами, махоркою і горілкою. Запахом утоми, безнадійности й спітнілих тіл. Смердить советським гуртожитком.

З-за дверей пхить грамофон, його заглушує голос радіопередачі з Москви. Чути, як дзвенить пляшка, розбиваючись об землю, крики жінки й голосне ляскання ударів, пискіт дітей. З шахти «Капітальна» доноситься гудіння сирен.

На дверях кімнати число дев'ять висить шматок паперу, на якому олівцем виведено криві літери: «А. Н. Карташева». Держицький хоче зійти на сходи, аж по них біжить управитель будинку, який крім свого зайняття, шпигує за людьми, й тому має кличку: «домощпигатель». Він босий, в подертому, заяложеному бушлаті, що сягає до колін.

— Шановний громадянине Держицький! До

чорта, це абсолютно забагато! Танці танцями, — я не проти цього, — але я чесна, порядна людина!.. Я не волочуся перед усіма на коридорі, ні! Хто може жити, як буржуй, хай живе, але не в домі, в якому горсовет зробив мене начальником! Благаю вас, громадянине Держицький скажіть тим свиням унизу, що я покличу міліцію, якщо вони зараз не вийдуть на вулицю!..

Управитель, з вимови справжній житель Смоленська, чухається, вирячивши водянисті очі. Бушлат розстебнувся і з-під нього визирав гидке, покрите брудом, жовтаве тіло.

— Я покличу міліцію, громадянине Держицький... До чорта з буржуями!..

Щодруге слово управителя — це «буржуй», кожне третє — кличе чорта.

Пронизливий крик знизу немов підсьобує управителя, і він починає стрибати на одному місці.

— Ось там, о-ось! Ох, ця кляча, у болото б її та відшмагати батогами, повію!

Просто перед кімнатою домошпигуна лежить на брудній долівці майже голе, схоже на купу вилитого з ночов жовтавого тіста, тіло жінки. Шкіра на ній потріскала і кров пливе тонюськими струмками. Держицький пізнає жінку, бо ж він не раз бачив її на профспілкових зборах у шахті. Це Кузьміна, відома агентка МГБ, депутатка до міської ради й ... повія. А на її тілі стоїть режимний старшина Семен Антонович Чугунов, про якого говорять, що він має тільки дві пристрасті: їсти й пити кров в'язнів.

Чугунов виводить на тілі Кузьміної якийсь дивовижний танець. Жінка затулила обличчя

руками й час від часу, коли чоботи Чугунова б'ють об її голі груди, вищить, немов з безмежної розкоші. Вона могла б боронитися, утекти, заховатися десь у кутку, але вона не робить цього. Здається, що Кузьміна навмисне підбадьорює Чугунова своєю пасивністю і похитливими криками, щоб він ще брутальніше її бив.

Управитель дому більше не лається, не погрожує міліцією. За кожним криком Кузьміної старий шкірить зуби, і його руки дрижать, ніби в епілептика. Держицькому стає гидко, коли він бачить, як вирячені очі старого донощика, неначе загіпнотизовані, бігають за кожним порухом ніг Чугунова. Кожний раз, коли чоботи трапляють у тіло жінки, домоуправитель насолодно хіхікає.

Держицький також немов прикипів до місця. Обидвоє, Кузьміна й Чугунов, п'яні, увесь коридор сповнений запаху горілки. Правдоподібно, вони пили в цьому будинку впродовж усього пополудня. За п'ятдесят рублів можна підкупити кожного управителя дому й дістати від нього кімнату для оргій.

Чугунов скинув з себе «литовку» й б'є Кузьміну ще завзятіше, промовляючи:

— Тепер співай, співай! . .

— Пусти мене! Або краще забий, ти, собако!..

— Але спершу мусиш заспівати! Співай російську пісню про кохання! Нашу комсомольську! . .

— Я б видерла тобі очі, чорте!

— Ти, стара корово, віддати б тебе каторжникам . . .

— А тебе до газової камери . . .

— Заб'ю тебе, стара пові!..

Управитель будинку нишком підкрадається до Чугунова й нацьковує його шепотом:

— Що за диявол, ця баба, немов сотворена для того, щоб її бити... Тож бий, бий, тільки бий до смерти... Я допоможу тобі...

Держицький здригається з огиди, спльовує через поручні сходів і кричить:

— Усіх вас трьох забити, звірюки!

Він зривається з місця, немов ужалений осою і біжить до своєї кімнати. Тут він переживає те саме. Повія, з якою він зійшовся три місяці тому й живе в одній кімнаті, знову впилася. Вона підводиться з ліжка й з лайкою та несамовитими прокльонами накидається на Івана. В цю хвилину Держицький вирішує: геть з Воркути, поки це болото ще не засмоктало його, назад до жінки й дітей, у рідні сторони! Хоч би довелося продати друзів, себе самого, свою душу! Геть!

Із зненавиди до себе, свого нікчемного життя, з огиди до повії, з божевільної люті, зродженої з свідомости свого упадку, Держицький б'є жінку до крові, б'є люто й довго, потім проганяє її з хати. Не заспокоївшись, Іван знищує все, що попадає йому під руку, трощить, розбиває, відтак спрагло припадає до пляшки з горілкою. Фізична втома й хміль знеможують його, і він падає на землю.

Цієї ночі він снить про свою жінку й дітей, і у сні Держицький є найщасливішою людиною у Воркуті.

*

І ще двоє людей снять прекрасні сни про свою майбутність: Марія Руснак і Юрій Островський. І мариться Марії, немов на яву, що її коханий нахилиється над нею, голубить її і ласкає, ніжно говорить про кохання. Подібні сни має Островський, що несподівано перевертається на твердій лежанці. Це щасливі сни двох закоханих, які можуть знайти себе тільки у видіннях сну...

23

Зима, що почалася рано гострими морозами, сковує не тільки тіла напівголих в'язнів, — вона морозить душі, відбиває охоту до всього, гнітить надії.

Гірше, однак, за суворість полярної зими лютують чекісти. Всередині листопада вони підвищують норми праці, бо війна в Кореї знову розпалюється, зброєнева індустрія працює повним ходом, вимагає вугілля. Вугілля, вугілля! Вугілля для виробу танків і гармат, вугілля для воєнних кораблів і поїздів. З невідільної колонії Воркути пливе вугілля до Путіловських заводів у Ленінграді, в трюми кораблів. Воркута стає головною базою постачання московської колонізаційної війни в Кореї.

Політичні настрої треста тисяч в'язнів досягають нуля. Бо ж вони сподівалися, що Америка й Об'єднані Нації переможуть напасників у Кореї і їхні війська зачнуть звільнювати з-під червоного ярма Китай. Відступ демократичних

сил, заламання визвольного фронту доводять деяких слабодухих в'язнів до відчаю.

Лише Марко, його учень Островський та інші бандерівці не дають доступу до себе поганим настроям. Островський з надією дивиться в майбутнє, поринувши у підготовчі праці свого завдання — створення першої пробойової групи. Він знає, що військова перемога комуністів у Кореї не є рівночасно їхнім політичним осягом. Він не мислить, як ранішими роками, лише по-військовому, але по-революційному. Зрив його народу перестав бути ідеєю, мрією, в яку можна вірити або сумніватися. Велика революція стає дійсністю. Коли — це побічне питання, важливим є тільки те, що вона напевно буде.

Непомітно для себе самого Островський починає думати так, як друзі з його оточення, як Марко, Гайдук, Шелест, як усі бандерівці. Непомітно він передає набуте знання і свою віру іншим. З самітника, який з презирством ставився до людей, Юрій духово виростає на революційного керівника, на полум'яного борця і в ньому бачать великий приклад інші.

Але перед чекістами Островський ховає своє справжнє обличчя. Хоч він завжди гидував брехнею і підступом, тепер не цурається вживати їх для добра своєї ідеї. Керівництво підпіллям вжило всіх засобів, щоб не допустити до передчасних страйків, саботажів чи демонстрацій, які могли б знищити великий плян повстання. В кожній робітничій бригаді сидить довірена людина підпілля, що має безпосередні зв'язки з керівниками. Гірники виконують усі накази, тому немає зайвих зударів з чекістами,

вугілля пливе нормально, плян перевиконується. Заспокоєне начальство радіє:

— Легко виконаємо річний плян, якщо матимемо сотню таких, як Островський.

Хвостов кличе Юрія до свого бюро.

— Слухай, дістанеш чотирнадцять днів відпустки, але мушиш за той час закінчити курс бригадирів. Потім очолиш бригаду в транспортному відділі. Згода?

Островський мовчки киває головою. Цієї «пропозиції» він давно ждав. Ввесь його запал до праці був спрямований на цю мету, схвалену підпільним проводом. Новостворена транспортна бригада дістане потрібного наставника!

24

Дні проходять у напруженій праці, непомітно забираючи з собою дошкульність зими.

— Дивись, уже весніє!

Юрій Островський дивується, підставляє щоку під легкий подув вітру, в якому чути свіжість весняного дня. Юрій закурює цигарку й з вдоволенням видмухує вгору дим, перехиливши назад голову. По небі швидко, мов отара в бігу, котяться ясні хмари.

Хвилина вдоволення минає під впливом турботних думок. Островський морщить чоло й тинь нехиті появляється на його обличчі.

«Напевно знову буде суперечка серед керівників підпілля, якщо зійдуться на сходини. Стільки важливих справ, а вони спори завели...»

Серед членів підпільного керівництва в шахті все частіше вибухають непорозуміння, зі-

брання перетворюються в бурхливі мітинги, повні палких промов і переконувальних, пристрасних розпалюються. Козир і Гайдук відчувають свою помилку й ходять насуплені та безраді. Напочатку року вони прийняли до бойового штабу кількох представників самостійних груп спротиву, що існували серед гірників «Кронштадтської», і ці новоприйняті завдали їм тепер багато клопоту. Фанатично настроєні юнаки, переважно колишні студенти з Грузії, Вірменії, Туркестану й Узбекистану, не мають жадного зрозуміння для способу підготовки зриву. Спокійна, докладна й запланована на довший час метода Гайдука та Козиря здається їм зайвою затратою часу, революційного духа й сил.

Суперечки виникають головно з питань тактики. Реченець повстання завжди змінювано з різних мотивів. Раз чекісти провели в сусідніх таборах переселення сотень в'язнів, перекидаючи їх з одного в інший, цим способом розбиваючи підпільну мережу; то проводили арешти, й підпільне керівництво боялося, що арештовані можуть зрадити плян зриву.

Хоч причини зміни реченця, здається, всім зрозумілі, все ж запаленці з бойового штабу нетерпеливляться, закидаючи своїм розважливим друзям боязкість, нерішучість і брак віри у власні сили. Вони погрожують, що вийдуть з спільного штабу та вестимуть свою дію окремо. Досі Гайдукові й Козиреві щастило гамувати гарячі голови, але чи зможуть вони їх стримати?

Одного травневого дня приходить нещастя.

*

Того ж дня Юрій Островський збирає своїх людей з пробойового відділу й робить з ними пробу виступу.

— Тепер вам усе ясно, друзі?

Голос Юрія тихий, але впевнений, рішучий, як у командира перед вирішальним наступом.

Двадцять юнаків, що оточили його вколо, пильно слухають Островського. В декого обличчя покриваються ледь помітною блідиною хвилювання. Хто ж знає, чи сьогоднішні справи не є останні, і чи не прийде несподіваний наказ виступити до справжньої боротьби!

Ігор Шіпка легко зітхає:

— Ах! Це так, немов би перед наступом...

— Вважайте, хлопці, — пояснює Островський, — тепер ще раз обговоримо, як поводитися з ручними гранатами. Ану, Іване, подай нам цяцьки.

Іван Держицький невдоволено хмуриться.

— Ходіть за мною! Я ховаю їх у коморі з вибуховими матеріялами.

Зривається придушений сміх. Сто гранат у коморі з динамітом? Це ж прекрасно! Ну, й хитрий з біса цей Іван! Чекістам у голову не прийде шукати там зброї. Зрештою, якщо б навіть прийшла яка контроля, то Держицький зарадить собі. В нього ключі до комори, знатиме теж, коли вона прийде...

Хлопці переходять за Держицьким крізь сталеві двері, на яких червоними літерами виведено напис: «Увага! Вибуховий матеріал. Вступ суворо заборонений!» За дверима іде довгий,

заввишки у людський зріст, коридор з бетону, схожий на каземат оборонної бойової лінії. Ліворуч — другі двері з важким замком. Держицький довго гребеться в кишнях, поки знаходить ключі, довго силкується відчинити ними замок.

— Ти повинен намазати замок олією, — суворо ганить його Юрій. — Якщо несподівано прийде наша година, стратимо біля нього чимало дорогого часу. Знаєш, либонь, що кожна хвилина важлива!

— Зробиться, зробиться, — бурмоче невдоволено Держицький.

Перед очима прибулих відкривається похмура камера. Держицький зупиняє хлопців.

— Всередині тіснота, тож стійте в коридорі, а я подам вам галушки...

Він перелазить через високий поріг і зникає навкарачках у темноті. Ніхто не може бачити, що він там робить, тому Островський вдоволено усміхається. Це ж його помисел. Тільки він і Держицький знають докладно, де лежать заховані гранати. Іван власними руками вимурував невеличку, схожу на сейф, комірку й склав у ній дорогоцінний набуток. Менше свідків, менша небезпека зради. А чекісти — майстри видобути муками таємницю...

За хвилину, що хлопцям здалася вічністю, Держицький повертається. В скупому світлі коридорної лампи блищать у його руках сталеві кулі. Опісля він приносить запальники.

— Ох, Доннер-ветер, та цим можна зірвати в повітря увесь районний гарнізон! — захоплюється Йоган Штайн з-над Волги.

— Ще б тільки пару машинових пістолів, — сміється сухо Арвін Райніс, тонков'язий, з обличчям у ластовинні, лотиш, колишній партизан.

— Не поспішай, Арвіне! Ще покажеш свої штучки з пістолем. Головне, що в нас ці яечка в кишені, з ними деколи краще, ніж з пепешкою! Кажу з досвіду, — відповідає усміхнений Марко Борисенко.

— Це все? Занадто мало! — скаржитися Петро Сливак.

Колишній гімназист з Ужгороду розчаровано обертає в руках гранату.

— Комендант наказав, що на сьогоднішню лекцію кожний одержує тільки по одній штуці, — пояснює похмурий Держицький. — Навіщо тобі, жовтодзюбе, більше? Якщо почнеться, дістанеш аж п'ять. Ну, що — задовольнився?

Островський дивиться на годинник, що його він одержав від Марії, і нетерпеливиться: за годину ж приїжджає нова зміна!

— Ану, друзі, — говорить він спокійно, але твердо, як наказ подає, — не час на жарти! Мусимо ще раз усе повторити. Виясни, Степане, як вони повинні поводитися з гранатами. Говори докладно, виразно, не забудь нічого. Кому ж буде щось неясно, може запитати. Пам'ятайте, що наша гра велика! Кілька секунд спізнення або помилковий рух — і нещастя готове! Вивчіть правила, як молитву!

Островський опирається плечима об стіну, правою рукою охоплює слухавку телефону, готовий зразу підняти його, як тільки задзвонить апарат. Вгорі, біля ліфту стоять два вартові, що

негайно готові зголосити про прихід непроханих гостей. З-під легко примружених повік він пильно стежить за своїми хлопцями, що напружено слухають слова Степана Мудрака.

Мудрак розповідає таким захопленим тоном і з таким знанням своєї справи, що Юрій і собі заслухується на хвилину, дивуючися з колишнього вояка УПА, спеціаліста збройної техніки й методики зривів. Ручна, схожа на яйце, граната, що її Степан обережно розшрубував, — це не абияка скомплікована штучка власної, кустарної роботи. Оболонку зроблено з сталевого поршня мотору, вишліфуваного у форму яйця. Вижолобину виповнено зубчастими шматочками заліза. Про зривчатку подбав Держицький, запальники придумав Степан.

— Ці, власної роботи, гранати мають удвічі більшу вибухову силу, ніж большевицькі гранати, — пояснює Мудрак. — Якщо кинути її на маршуючу колону війська, вона знищить усе навколо себе на просторі двадцяти метрів. Вистачить однієї гранати, щоб знищити вартівничу будку при брамі шахти або кулеметну вежу. Трьома гранатами можна здемолювати барак чекістської залози довжиною на сорок метрів, збудований з легкого матеріялу. Але це може статися за умови, якщо пощастить кинути гранату через вікно до середини бараку. Зв'язавши до купи три гранати, можна зірвати гусениці танка . . .

Островський знову дивиться на годинник — ще тридцять п'ять хвилин! Він наказує:

— Увага! Переходимо до третьої частини нашої лекції. Вона найважливіша. Кожний ке-

рівник ланки ще раз пояснить мені хід свого завдання.

— Ланка перша, звітує Ігор Шіпка, — складається з таких друзів: Янош, Петя, Вальтер, Марко, я і наш «генерал Франко». Завдання ланки без галасу й пролиття крові обсадити головну вартівню при комбінаті. Час виступу й черговість відомі кожному з нас. Мадяр і Марко ідуть через вхід число два, інші крізь число один. Якщо вартові чинитимуть спротив, знищити їх ножами. Відчинити браму. Перерізати телефонні сполучення.

— Добре. Як далі?

Островський дивиться на Степана Мудрака, що виступив до звіту й говорить рівним, спокійним голосом:

— Ланка число два, це: Дмитро, Йоган, Омар, Казимир і я. Ідемо разом крізь вхід число один, приєднуючись до останніх людей з ланки число один. Наше завдання: забезпечити головну вартівню, поки не зліквідується кулеметні гнізда шахтної зони. Вартівню пристосовуємо до оборони, бо треба рахуватися з протинаступом вартових, які очунають з переляку...

— Добре, — хвалить Островський. — Пильнуйте, щоб усі ви мали найтісніший зв'язок. Не допустити, щоб хтось чужий пробрався з нами на вартівню. Це тільки утруднювало б нам акцію. Під час можливого рукопашного бою можна б поранити чи забити вільних гірників або цивільних громадян, а це дало б привід чекістам говорити про наш терор і цькувати проти нас населення. Далі! Наступні ланки!

— Арвід, Олекса, Микола й я, — говорить

Баграт Нассарян, низький, коренастий вірменин. — Ми обсаджуємо телефонічну централю в комбінаті. Телефоністок зв'яжемо й тримаємо, як закладницю. Микола встановить зв'язок з іншими шахтами в районі, решта наших друзів забарикадують двері й вікна централі й не допустять нікого. Відступати будемо щойно тоді, коли Козир з своєю групою вичистить шахтову зону від чекістів.

— Слушно. А що з останніми шістьма?

Зголошується Турубай Мурадов, заступник коменданта пробойової групи під час другої світової війни, старшина туркменського легіону:

— Ланка число чотири опанує в зоні два «Форди». Водіїв зв'яжемо й залишимо у призначеній схованці. Один віз візьмеш ти, Юрію, другий — я. Виїдемо до головної вартівні і заберемо з собою першу ланку. Кожний віз матиме кулемет. Звідти поїдемо до гарнізонних бараків. Дальше наше завдання відоме усім друзям. Там командуєш ти, Юрію!

Островський дивиться на своїх помічників з неприхованою гордістю. Разом з ним є їх 21 бійовик: один еспанець, два німці, два туркмени, один вірменин, один литовець, один мадяр, один білорус, один лотиш і одинадцять українців. Справжня міжнародня бригада. І вони без вагання підуть за ним, бандерівцем!

— Гарзд, хлопці, — говорить він. — Кожний з вас знає своє завдання. Виконуйте його впевнено, спокійно й швидко, — тоді не буде невдачі. Бо якщо стратите нерви, пошкодите не лише акції нашого відділу, а й усій запланованій дії. Все залежить від нашої сміливости, холодно-

кровности і блискавичности дії! Якщо ж нам довелось б відступати, кожний з нас знає, що діяти. Коли поранений не зможе себе добити, хай це зроблять його друзі. Чекісти не сміють здобути в свої руки ні одного з нас. Зрозуміли?

Пробойовики мовчать, і ця святкова мовчанка є твердою відповіддю. Вони самі створили для себе цей суворий закон. Бо Каторжанська Армія не є звичайною армією — це армія революції з революційними законами. Кому з них доля судила смерть — байдуже. Важливо, щоб Армія перемогла й Воркута була вільна!..

Островський підходить до дверей.

— Гарзд, друзі. Віддайте гранати Іванові і виходьте з камери невеличкими групами. Бувайте!

*

Юрій Островський не встигає виїхати «на гора», як його зустрічає прикра вістка, що студенти-змовники вийшли з складу членів бойового штабу й вирішили самовільно розпочинати зрив. Островський даремно намагається промовити збунтованим до розуму й сумління. Їх фанатизм і впертість сильніші. Ворохобники кидають йому в обличчя зневагу:

— Ти дефетист і угодовець!

Вночі шахтою стрясає потужний вибух. Центральна станція pomp і велика частина електроагрегатів знищена, постачання вугілля спинене на цілий тиждень. Друга бомба зривається у комбінаті, де Хвостов відбував засідання діячів профспілок і комсомолу. На засіданні були присутні теж високі старшини МГБ. Довідавшись

про наради, ворохобники підклали під пультом промовців бомбу з годинниковим механізмом, щоб убити Хвостова. Але доля насміялася над ними. Бомба розірвалася в ту хвилину, коли Хвостов вийшов з бюро до туалети, бо його мучило похмілля.

Бомба пошматувала тіла трьох членів президії так, що криваві частинки обляпали стелю і образ Сталіна. Один позолочений гудзик з чекістської уніформи знайдено аж на коридорі. Він належав колись полковникові Вороніну, начальникові табору «Кронштадтської» шахти.

Для Кузьміної не треба було навіть труни. Так само й для Шумова — представника комсомольської централі в Москві, що кілька тижнів тому приїхав до Воркути агітувати студентів з міського гірничого технікуму, щоб вступали до виробничих бригад. Його «студентську агітацію» припинила студентська бомба.

25

Замахи повинні були дати сигнал до загального повстання. Але сподіванки атентатників не сповнилися. Дві тисячі чотириста шахтарів з «Кронштадтської» не думали й не думають розпочинати страйк, не те, щоб виступати до бою. Бо замах без відповідної агітаційної підготовки мас — тупа зброя. Він може запалити людей тільки тоді, коли приготовано для цього ґрунт. Як часто і як даремно переконували про цю революційну мудрість нерозважних юнаків досвідчені борці! Замах задля самого замаху, атентат, що не бере до уваги психологічної ситуації мас, — злочин, зрада революції.

— Палатна революція за орієнтальним чи південноамериканським зразком у цій країні, а тим більше у Воркуті, неможлива! — крикнув раз Гайдук до неслухняних членів бойового штабу. — Учїться від своїх ворогів — большевиків, берїть приклад хоча б з Ленїна! Краще навїть десять разів відкласти годину зриву, нїж один раз завчасно пїдняти повстання! Не можна ж «робити» повстання, кривавої романтики! Якцо загальне становище для цього несприятливе, себто, якцо маси не пїдготованї й не мають вїдваги до повстання, — тодї не допоможуть вам, дурнї, сотнї замахів! . . . Створїть кадри, проведїть серед мас густу мережу революційних агїтаторів, якї вїяснять неукам, а слабодухам додадуть смїливости й самодовїр'я; органїзуйте в кожнїй з 179 бригад на «Кронштадтськїй» пїдпїльний клїтини з кмїтливих і спритних, гїдних довїр'я й певних себе людей; навчїться вїдрїзняти тактику від стратегїї, зумїйте керувати пробойовою групою, а тодї — про мене — зривайте Хвостова й його банду в повїтря! Замах мусить бути голосом сурми, що закликає до повстання, але це повстання повинно бути насамперед пїдготоване полїтично, мїлітарно, психологїчно, органїзаційно . . . Зрозумїйте все це, врештї-решт! Я старий вояк пїдпїльного фронту, тож знаю, що в пїдпїльнїй вїйні поразка з власної вини в тисячу разів гїрша, нїж поразка у звичайнїй, — вїдкритїй вїйнї! . . .

Пересторога Гайдука справджується. Поразка сталася, і поразка — з власної вини. Правда, кожний шахтар — в'язень чи вїльнонайманый

— радіє, що праця в шахті зупинилася, що загинуло кількох зненавиджених чекістів. Але хоч большевикам забракло шістнадцять тисяч тонн вугілля, хоч згнуло кілька чекістських собак, — вислід усе таки один — програна. Пасивність і збайдужіння, загальна втома й зневіра, в які поринула людська маса після кривавих подій у травні минулого року, існують далі, їх не прогнали теперішні замах.

Навпаки, починається нове, куди гірше лихо. Прихована злорадність гірників переходить несподівано в безмежний страх, коли оперативний відділ і спеціальна комісія з воркутської МГБ-івської централі починають арешти. Спершу це є звичайна масова чистка, арештування навпапад винних і невинних. Вона триває кілька тижнів, таборова в'язниця переповнена. Згодом, коли здається, що ця жахлива хвиля арештів і знуцань відпливає, приходить для багатьох несподіванка — забирають тих, хто робив замах.

МГБ-істи арештують кількох студентів, причетних до замаху, й кидають їх у центральний ізолятор. Їх безперервно допитують, катують без милосердя, морять голодом. Бо чекісти тільки здогадуються, що спіймали винувників. Але немилосердний іспит, перед яким стоять молоді бойовики, виявляє їхню стійкість. Вони не признаються.

Лише один з них несподівано «колеться».

Один-однісінький. Це, одначе, вистачає для катів. Вони ж добилися свого. Молоденький учасник замаху, прізвища якого ніхто ніколи опісля не дізнався, зраджує кількох членів під-

пільного керівництва. Чекісти ж обіцяли йому волю! Очевидно, це тільки черговий їх діявольський обман. Але зрадник запізно дізнається, що його обманено. І коли крики катованих продираються крізь мури в'язниці до його камери, він слухає голос свого сумління і скручує з рушника петлю на свою шию.

Між арештованими провідними членами підпілля є, крім Козиря, Гайдука, Бушмана й Шелеста, теж Островський. Юрій є в жахливому настрої. Все було даремним. Досягнення в підготовці повстання, що їх здобуто на протязі року праці, знищив один зайвий замах. Перший раз у Воркуті Островський відчуває великий страх. Страх не за себе, свою особу й життя, але дикий страх за майбутнє визвольно-революційної боротьби в підпіллі. Юрій проклинає свою долю, друзів, себе самого. І його ненависть більшає, ненависть до гнобителів його народу росте в безмежжя, зростає під час кожного удару нагаєм, рушничним прикладом, з кожною мукою. Чекісти знущаються над ним з неймовірною люттю. Але Островський мовчить. Він присягнув собі, що швидше сконає, ніж бодай трішки зігнеться перед чекістами.

Однієї ночі (це вже сорок третя ніч з того часу, як його арештовано) Островського знову ведуть на допит. Але ця ніч рятує йому життя. Юрій дивується, що ніхто його не б'є, ніхто не сліпить йому очі прожекторами, не лається. Вступивши в кімнату слідчого, Островський просто деревіє з несподіванки. Йому кажуть сідати, пригощають цигаркою. В кімнаті є один-однісінький слідчий і ним є — шеф оператив-

ного відділу в «Кронштадтській», молодий туркмен Гасанбей Хаджінов.

Островський бачить спокійне, навіть лагідне обличчя туркмена, не здогадується навіть, яка буря лютує в душі МГБ-іста. Буря злоби й приниження Годину тому головнокомандувач військ МГБ у Воркуті, генерал Дерев'янка вилаяв Хаджінова, і молодий туркмен мусів мовчки й покірно вислухати образи. Врешті, Дерев'янка відпустив його, наказавши, щоб «дезертира й агента Бандери, Юрія Островського так чи сяк примусити говорити».

Так чи сяк, себто, всіма засобами! Отож, Хаджінов сидить тепер перед бандерівським агентом, побитим, закривавленим, знищеним фізично, Юрієм Островським, і думає про своє завдання. Але Хаджінов бачить, що з запалих од смертельної муки очей цього «агента» палає дивний огонь, і в душі слідчого виникає певність, що він не зможе погасити цього вогню. Хаджінова огортає нехоть до його завдання і його посади. Якщо б його сила і воля, він взагалі занехаяв би катування. Не тому, що відчуває якінебудь симпатії до замаховців, ні, просто з неясного відчуття людяности, моральних законів, які сильніші за закони держави й партії, що їм він мусить служити.

Хаджінову віддано тепер право зробити з цього напівживого людського кістяка порох. Але йому дано теж право врятувати цього кістяка. Тому Хаджінов говорить. Тихо, але переконливо. Він не погрожує, ані клене. Він вибрав «м'який» шлях.

«Товаришу старшино», так починає слідчий

свій допит. Він дбайливо уникає назв «каторжник» або «в'язень», бо замислив промовити Островському до його «загубленої соціалістичної совісті». Тому й говорить, як товариш до товариша, армієць до армієць.

Тихим, вкрадливим голосом, що легко тремтить, Хаджінов вичаровує перед Островським спогади про «велику вітчизняну війну», спільного ворога — фашизм, колишні бої...

— Товаришу старшино, ви повинні здобутися на відвагу знайти до нас поворотну дорогу. Ваше місце серед наших лав. Забудьте про все тло, що зустріло вас. Наше нове суспільство складається не лише з чекістів. Погляньте на мене — ношу ту саму форму, що носив Воронін, а все таки було б для мене образою, якщо б ви хотіли поставити мене поруч нього. Новий світ, що його будуюмо, ще має на собі чимало пляху. Але йде про мету; мета є всім, хоч шлях ще брудний. Одначе, будьте терпеливі, ми виметемо цей бруд. Даю вам слово чести, що ті офіцери МГБ, які били вас, будуть покарані. Особисто буду домагатися від Дерев'янка, щоб деградував їх. Вертайтеся до нас, товаришу старшино, ще нічого не втрачено. Визнайте свої помилки і... висповідайтеся. Не перед судом, переді мною особисто. Це ніяке приниження, бо ненавиджу людей, які принижуються. Чи вам на правду так важко назвати прізвища тих підбурювачів і змовників, з якими ви, товаришу старшино, не маєте нічого спільного? Адже ж ви не є бандерівцем, про це й мови нема. У ваших грудях б'ється серце червоноармієць, що проливав кров за батьківщину, який, одначе,

крім медалів і відзначень, дістав у подяку велику кривду. Я теж не раз кривдив вас, але зважте самі: як я сказав, наш лад ще не є досконалий. Та ніщо не зупинить мене віддати для будови соціалістичного суспільства навіть своє життя. Я переконаний, що й ви так само думаете. То ж назвіть мені врешті імена змовників, розкажіть про те, що у вас каменем лежить на вашому чистому сумлінні...

Проходять години. Молодий туркмен курить цигарку за цигаркою. Він мокрий від поту, руки дрижать, як у пропасниці. Але він не здається, постійно відкликаючись до вояцької чести Островського. Слова туркмена здаються щирими, в запалі його мови немає нічого настирливого, нічого демагогічного.

Островський увесь час відчуває, що слідчий говорить радше до себе самого, ніж до свого в'язня. Так, він упевнений, що туркмен намагається своїм красномовством заглушити сумніви. Юрій схвильований до глибини душі, але залишається невгнутим.

Світає, сирени шахт закликають до праці нову зміну. Хаджінов мовкне, й тоді починає говорити Островський. Тепер його черга промовляти до совісти свого противника. Але не до совісти ворога, до совісти «товарища старшини МГБ», а до сумління туркмена! Островському вдається підмінити ролі. Під час довгих годин науки в старого Марка Юрій пізнав фальшиву, так звану національну, політику Москви не тільки супроти українського народу, але й супроти інших поневолених нею народів. А що торкається України, те стосується теж і до

батьківщини молодого старшини МГБ, Туркестану. Нічні лекції з Марком пригодилися!

Туркмен в'ється, наполегливо шукає виходу з неводу, що все більше затягається довкола його душі. Але виходу немає. Островський заганяє своїми не полемічними, але щиросердечними, добре обґрунтованими питаннями Хаджінова в кут. Юрій несподівано бачить, що його велика година відплати прийшла: він мусить зробити цього туркменського старшину «дезертиром», мусить зогидити йому режим і Москву, збудити приспану національну свідомість, повернути Хаджінова до його поневоленого народу.

— Громадянине старшино, вас привела на світ туркменська мати, мене — українська. Це наша доля. Чи можете зневажати свою матір? А мусите це робити, бо носите форму експлуататорів і вбивців своєї вітчизни. Нашу країну спіткало це саме горе, бо її теж, як і вашу батьківщину, поневолила чужа сила. Наші народи не вільні. Розгляньтесь уважно довкола, громадянине старшино! Всюди тільки колочі дроти, дроти, дроти. Нове суспільство, що його хочете творити, є суспільством за колочими дротами і призначене для колочих дротів. Соромлюся, що я проливав кров за цей суспільний лад, відчуваю сором, що я колись гордився своєю формою червоноармійця. Соромлюся, що я служив ворогам мого народу. А ви? Пригадайте собі, якою хорошою, великою, славною країною був колись Туркестан! Його називали помостом поміж Азією і Європою. Країною волелюбних людей, славних войовників, геніяльних поетів був Туркестан, поки до нього не прийшли зло-

дії землі й торгівці невільниками... Вже за царів почалася колонізація вашої вітчизни, але й царська потуга не могла поставити туркменів на коліна. Тоді прийшли нові пани з Кремля, що говорили про звільнення народів, про цивілізацію і культуру. Яка це була культура? Дивіться на мене, на кожного вашого земляка в цьому таборі, що так само, як і я, носять на плечах номер — це «культурне досягнення»? А з якого приводу ваші земляки носять це число? Бо вони були туркменами, є ними й хочуть бути! Вони б мусіли соромитися своїх матерів, якщо б не зробили цього, на що зважилися роки тому: збройно боротися проти окупанта за звільнення своєї уярмленої батьківщини! Тут, поза колючими дротами, живе справжній Туркестан! Пригадайте собі, громадянине старшино, чия у вас кров, зверніть зі свого шляху, майте відвагу зрозуміти, що краще каратися поза дротами табору, як з-поза них завдавати терпіння своїм братам. Туркестан буде вільний і знову повернеться до колишньої слави, але тоді, коли не буде більше туркменів, які носили б цю ганебну форму МГБ! Туркестан не повинен бути довше московською випадовою базою для уярмлення Сходу, всього ісламського світу! Туркестан є історичним забором Ісламу! Якщо його повністю затопить московська хвиля, мільйони мусулман стануть невільниками. Подайте нам свою руку! Крім боротьби й терпіння не можемо обіцяти вам нічого іншого, жадних медалів і нагород, хіба одне: запевнення, що ви зможете ясно глянути в вічі своїй мамі й своєму народові...

Хаджінов перериває допит. Він відчуває, що

не може протиставити словам в'язня нічого іншого, як завчені порожні фрази й гасла, в які він сам не вірить. Він відчувається переможе-ним. Тому й перериває допит. Але це — своєрід-на капітуляція. Властиво, він повинен би бути обурений словами Островського, або переляка-ний, а тим часом він відчуває якесь вдоволення. В ньому нуртують невідомі досі думки й почу-вання. «Це промовляють буржуазні залишки», — сказали б його учителі зі школи МГБ...

Хаджінов відсилає Островського до камери, не добившись того, чого від нього домагався Дерев'яно. А може добився? Адже ж Дерев'яно хотів, щоб Островський говорив. І він гово-рив. Але як? Що?

Утомлений фізично й духово, Хаджінов по-вертається додому. І несподівано робить те, чого досі ніколи не робив. Він повертає до кантини й впивається. До цього штовхає його страх. Страх перед тим, що він не зможе упорядкувати думок, які нахлинули на нього безладною юр-бою. Страх, що ті думки переможуть його, і він прийме їх. Цей тричі проклятий каторжник Островський штовхнув його на таку дорогу, якої він, Хаджінов, лякається. Ні, в нього не виста-чає сили бути мучником, підпільним борцем, героєм. В'язень Островський має мільйони дру-зів, які мислять і роблять так само, як він. Але він, старшина МГБ, Хаджінов, не має жадного друга. Що ж йому, отже, діяти? Якщо те, про що йому розказував Островський, повна правда, — то для нього, Хаджінова, є тільки дві можли-вості: колючий дріт або самовбивство. Безпо-щадна боротьба або смерть боягуза.

Хаджінов соромиться своєї малодушности, він заливає свої почуття горілкою. Перший раз у своєму молодому житті Хаджінов упивається...

Дні й ночі проходять безкінечною чергою. І без перерви тривають допити. В'язні тримаються добре й не признаються. Навіть, якщо б вони хотіли щось сказати, не можуть. Бо поки їх приведуть до слідчого, катують їх перед тим годинами. Тож перед слідчим їхні горла здушує кров і гній з нових і давніх ран.

Каторжники називають Воркуту передсінком пекла. Властивим пеклом є центральний ізолятор. Тільки один в'язень має вийняткові умови. Островський дуже дивується, що його залишили в спокої.

— Що вони затівають супроти мене?

Юрій намагається увійти в контакт з сусідніми камерами. Але на його стукоти об стіну ніхто не відповідає. Тому він переконаний, що його ізолювали повністю. Неспокій Юрія зразу став би радістю, якщо б він знав, що свій дивний відпочинок від допитів завдячує начальникові оперативної частини, старшому лейтенантові Хаджінову. Молодий туркмен безнадійно змагається з своїм сумлінням. Після розмови з Островським він поклявся, що видістане з пекла центрального ізолятора бодай одного в'язня. Його вибір упав на Юрія. Тому Хаджінов написав у протоколі, що Островський «з приводу поважного пошкодження здоров'я покищо не може бути допитуваний».

Але кожного разу, коли Хаджінов приходить

до ізолятора, присягає сам перед собою, що найближчого дня покличе до себе Островського. Коли ж, одначе, сидить уже в своїй кімнаті слідчого, під великим портретом Сталіна, втрачає відвагу, і його помічники минають камеру Юрія, викликаючи на допит іншого в'язня...

Начальник оперативної частини МГБ у Воркуті, що є пострахом усіх в'язнів, боїться безбронного каторжника Островського. З усією силою свого роздертого сумління Хаджінов тужить за новою причиною не кликати на допити Островського, бо він свідомий того, що в кінцевому висліді переможцем буде каторжник, бандерівець Островський...

*

Підпільна клітина під керівництвом Марії Руснак переживає розпучливі хвилини. Слава Богові, ніхто з її членів не арештований, але свідомість того, що нема можливості допомогти ув'язненим, ані продовжувати заплановану працю для повстання, доводить Марію до справжнього одчаю.

Душевна мука Марії подвійно більша, ніж її друзів з клітини. Бо не тільки загрожена велика справа, але й постигло горе її коханого, супроти чого вона безсила...

Горе не ходить одинцем. Одного дня приходить новий удар. Довірена людина перестерігає підпільників, що майстер Іван Держицький проговорився по-п'яному, що він, мовляв, тепер видасть цілу підпільну клітину й нарешті вийде з Воркути. Йому досить терпіння.

Марія негайно скликає членів своєї клітини.

Цього разу всі, без особливих дискусій, погоджуються, що треба діяти якнайшвидше. Клітина zagrożена, кожного жде арешт. Не проходить і десять хвилин, як западає одностайна ухвала: зрадника ліквідувати.

— Хто виконає вирок?

Всі мовкнуть, ховаючи перед Марією свої погляди. Несподівано зголошується тихим голосом малярський студент. Сьогодні вигляд у нього ще блідіший і марніший.

— Я виконаю, — погоджується з сумовитим посміхом Шандор Імредь.

Учасники сходин мовчки встають, зніяковіло тиснуть руку Шандорові й нишком викрадаються за двері. Маляр найкраще надається до виконання вироку. Він же ж не має нічого до страчання! Ще місяць, два — й так лежатиме в тундрі... Легені в нього...

Але доля насміхається з цих міркувань переляканих підпільників. Не минає три години після сходин, як Шандор Імредь вмирає. Марія спить до нього. Холодне тіло юнака лежить на голій лежанці старезного бараку, в якому він жив. Обличчя — немов гіпсова маска, обтягнена тоненькою шкіркою.

З почуттям шанобливого страху Марія спостерігає, що навіть смерть не могла стерти з рис юнака фанатичного запалу. Немов би гордощі, що ними було насичене коротке життя Шандора, перемогли саму смерть... Чи ж він не усміхається? Ця усмішка, складена з глузування, гордості й болю, така знайома Марії!..

— Ми знайшли його надворі перед дверима.

Він встиг ще щось сказати, але ми не зрозуміли слів. Шкода такого хлопця . . . Ти була його дівчиною?

Старий гірник, що ввійшов до бараку, співчутливо дивиться на Марію. Дівчина мовчки киває головою, не зводячи очей з обличчя померлого. Потім вона відходить мовчки, крадькома, не проронивши ні однієї сльозини.

На смуток за померлим немає часу. Його місце в серці Марії Руснак займає тривожна думка: хто ж тепер ліквідуватиме зрадника? З чієї руки має згинути Іван Держицький?

*

Члени підпільної клітини ще раз сходяться на нараду. Після півгодинної гнітючої мовчанки Марія питає безбарвним голосом:

— Ви знаєте, чому ми з таким поспіхом зішлись? Отже, хто зголошується добровільно?

Дівчина обводить пильним поглядом зібраних і бачить в злякано блискучих очах усіх однаково відповідь.

— Ну, то мусимо зробити так, як наказує закон каторжників, — в словах Марії крижана байдужість. — Зроблю п'ять льосів. Один позначу чорним хрестом. Хто його витягне, мусить виконати присуд. Згода?

Не чекаючи відповіді, Марія бере газету й вивирає з неї п'ять шматків.

Тишу перериває слізний голос Анни Кравзе:

— Не думай про мене нічого лихого, Марусю . . .

Смілива, загартована роками підпільного життя литовка немов би перемінилася. Її великі,

схожі на два витесані шматки дерева, кулаки тремтять, як у старенької бабусі. Широко розкритими очима, в яких чаїться великий страх, вона дивиться на Марію Руснак і просить:

— Я не зроблю цього... не можу... Я ще нікого не вбивала!

— Ти знаєш, Машо, що я відкидаю терор. Кожний терор, брунатний і червоний... і білий. З цієї причини я і приєднався до вас. Я не заб'ю Держицького. Припустімо, що він таки зрадник. Але й зрадник є людиною. Я піду до нього, буду з ним говорити, буду переконувати, щоб він завернув з своєї ганебної дороги! Так, я промовлю до його сумління, бо ж у кожного воно є. Але я не можу його забити. Немає жадного морального виправдання убивство людини. Не сміємо плямити кров'ю нашу святу справу. Розумієш, Маріє?

Віктор Микулич гостро дивиться на дівчину, підбадьорений тим, що інші члени клітини схвалююче кивають йому головами.

— Але на попередніх наших сходинах ти, Вікторе, голосував за ліквідацію Держицького, правда?

В голосі Марії чути їдкий глум. Ох, як вона ненавидить цього білоруського проповідника моралі, хоч він належить до її групи!..

— Ти не хочеш бруднити своїх чистих рук, волієш радше піти в «залізний матрац» чекістів, ніж до пекла, правда? Скажи одверто, що ти просто боїшся, Микуличу!

Марія втрачає холонокровність і кричить, відчуваючи, як по її щоках спливають сльози.

Сімнадцятилітня Галина Даниленко теж роз-

ривається гістеричним плачем. А сердитий Кузьма Лешняк вимахує перед очима знік-вілого білоруса обрубком своєї руки й кричить:

— Я б зробив йому кінець, ти, попе, але я безсилий. Держицький сильний, у мене ж тільки цей цурупалок руки, як же ж мені подолати здорового Івана?

Марія опановує себе напругою волі. Вона мовкне, сідає на своє місце й дрижачими з хвилювання пальцями рівненько складає наддертний часопис. Так триває кілька хвилин. Опісля вона стає і підходить до дверей. Тут вона зупиняється і звертається до друзів, що раптом утихли:

— Ну, не журіться. Я сама зроблю. Доброї вам ночі!

Поки присутні з'ясовують собі зміст кинутих Марією слів, за нею замикаються двері...

*

Де Держицький? Марія все ще шукає його, хоч стратила дві свої робочі зміни. Ну, попаде їй від бригадира! Напевно обтягнуть платню, або й вивішать на «чорну дошку», як ледащину...

Але дівчині все це байдуже, коли б тільки віднайти зрадника. Вона мусить його знайти! Лиховісне передчуття, що може бути запізно, окрилює її ноги. І ось вона знову перед гуртожитком на Ленінградській, де живе Держицький. Чи він уже повернувся додому? А коли він не буде сам, що діяти? Може він взагалі уже тут не живе? Де ж тоді його шукати? Воркута

велика, така жахливо простора, справжнє пекло з усіма своїми закамарками, в яких зрадникові легко знайти криївку...

Ніхто не відчиняє дверей, хоч Марія стукає об них з усіх сил. Дівчина натискає клямку. Двері не замкнені на ключ. Марія опиняється в злиденній, пересяклій запахами алькоголю, закуреної кімнатці. Дівчину огортає страх, що кліщами стискає її серце. Вона тривожно прислухається до кроків, що лунають на коридорі, до криків за стіною, реву радіогучномовця, і їй хочеться до сліз кричати з душевного болю і непереможного страху.

Але Марія зціплює уста зубами, поки біль не приводить її до свідомости. Опісля вона гарячково перешукує кожний куток кімнати. Однак, не знаходить нічого — жадного звіту, жадного шпигунського листа, жадних записок...

Марія так поринає в свою працю, що й не чує, як за її плечима відчиняються двері. Аж коли її карк обвіває гаряче дихання, вона з криком обертається. Перед нею стоїть Іван Держицький. Він цілком п'яний, так, що ледве стоїть на ногах. На ньому брудна, порвана ватянка, на чолі над оком зяє велика рана.

Держицький вибалушує на дівчину підплілі кров'ю очі, але згодом на його набряклому обличчі просковзується соромлива усмішка пізнання. Він розкладає руки, як до обіймів, і белькоче:

— Вітай, Марусенько!.. Ох, як добре, що ти прийшла, загостила в мою нору... Знаєш, я сам, такий самотній, як старий, нікому не пот-

рібний, собака... Ніхто не зглянеться наді мою... усі цураються...

Марія дивиться на нього, немов загіпнотизована. Обличчя Івана хмуриться, очі зіщулюються до вузьких щілин і він кричить їй в обличчя:

— За чим тут нюхаш, бандерівська повіє? Слідкуєте за мною, га? Хочеш моєї голови? Ти її не дістанеш! Скорше я з'їм тебе, вб'ю тебе, шпигунко!

Держицький простягає руки, намагається спіймати дівчину, але вона жваво відскакує від нього. П'яний не перестає кричати, іде, хитаючись, до неї, починає плакати, опісля затыгає пісню і б'є себе по стегнах. Спів переходить у невгамований сміх, що стрясає цілим тілом Держицького, по обличчі струмками спливають сльози.

Марія ловить його за руки й штовхає на ліжку.

— Де ти був? — питає вона суворо. — Опам'ятайся, Іване! Я ж хочу допомогти тобі! Чи ти вже зрадив нас, скажи?

Держицький тільки стогне, не маючи сил говорити. Кров з рани на чолі заклеює йому очі. «Хтось напав на нього, — здогадується Марія. — Та це байдуже. Він мусить признатися, чи вже був у чекістів».

— Скажи, Іване, де ти був? Чи ти був там, у них? Видав нас і тому так похмелився?

Але Держицький не відповідає. Марію огортає розпач. Що їй діяти — втекти геть, залиши-

ти його, забити, чи зтягти з собою до підпільників? А чи промовити йому до душі? Що робити?

Держицький сідає на ліжку, протирає очі й видобуває з подертої ватянки пляшку. Він відбиває об поручні шийку й п'є. Госре скло раниць йому уста, але він не зважає на біль.

— На, випий і ти, Марусино, забудь про все... Так чи так, нам могила, не допоможе ніхто, ні люди, ні Бог, кінець усьому...

Держицький підсуває дівчині пляшку, захооче напитися. Здається, що він забув уже, чого вона прийшла. Коли ж Марія хоче вибити йому пляшку з рук, він несподівано ловить її за плече й стискає з такою силою, що Марія кричить з болю. З усією брутальністю п'яного, Держицький пригортає її до себе, кидає на землю й сам валиться з нею.

— Пусти мене! — кричить у смертельному страху Марія, і з усіх сил вириваючись йому з рук. — Собако, зраднику! Хіба ж ти українець? Ти гірший за чекіста! Пу-усти, мерзотнику!

Марія плює Іванові в обличчя, кусає його за руки, але сили п'яного подвоюються. З огидною сороміцькою лайкою горить божевільний огонь.

— Шпигувати прийшла? Я тобі покажу... усіх видам... тебе заб'ю ось тут... Поїду додому... але спершу натішуся тобою... Ух, ти проклята!.. Я свищу на честь, свищу на цілу групу, плюю... на всіх...

Марія чує, як сили покидають її. Держицький рве з неї одержу, притискає до її грудей свої закривавлені уста й цілує пристрасно. Останнім зусиллям дівчина повертає голову вбік і

її погляд падає на пляшку. Марія, вся в трепеті, рвучко висмикує з-під Іванового тіла свою руку, і скільки сил б'є Держицького пляшкою по голові...

Тиша. Марії заперло віддих, кров стукотить у висках. Але залізний тиск рук Івана послаб. Зібгавшись цілим тілом, дівчина відштовхує п'яного від себе на землю. Марія зводиться на ноги одним стрибком, хвилину вдивляється в закривавлене, опухле обличчя Держицького й скрикує пронизливим, несамовитгим криком. На неї дивляться скляні, обкипілі кров'ю очі мертвого...

27

Наприкінці серпня чекісти проводять другу велику чистку. Дотеперішні бригади гірників у «Кронштадтській» переформовуються, посади бригадирів займають переважно москалі або агенти МГБ. Постають нові карні бригади, куди спрямовують тих в'язнів, що будь-коли побували в карцері. Подібна хвиля чистки переливається через бригади в'язнів, що працюють на будовах.

Але ці заходи не вдовольняють МГБ-істів. В перші дні вересня вони викликають п'ятсот п'ятдесят шахтарів на етап. За півгодини після викликів, шахтарі стоять з своїми злидненими пожитками біля таборової брами. На рейках біля бункеру з вугіллям стоїть довгий поїзд, складений з вантажних вагонів. На даху кожного вагона уставлено кулемет. Куди цей поїзд поїде? На північ, до Нової Землі, чи на схід, до Уралу? Ті в'язні, котрі залишаються, не знахо-

дять спокою. Через Воркуту блискавкою перебігає вістка: вивозять з «Кронштадтської»! Двадцять чотири години пізніше знають всі, куди їх повезли. Розвідувальна мережа підпілля ще діє. Розвідчики сидять теж в управліннях таборів і, очевидно, серед вартових. Транспорт пішов на схід, до копалень золота в Колімі!

На місце вивезених приходять в'язні з Халмер'ю, найдалі на північ розташованих таборів воркутського району. Це «блатні», надволзькі німці й півсотні колишніх вояків УПА. Вони радіють, що їх перекинено пару кілометрів далі на південь. Бо Халмер'ю — це табір смерти, копальні вапна біля масових кладовищ.

Врешті, при кінці вересня чекісти завдають останній, вирішальний удар: арештують сто двадцять дев'ять каторжників і замикають їх до центрального ізолятора. Знову проріджуються лави українських підпільних борців. Цим разом підпільний рух у таборі й шахті втрачає усіх своїх провідників. Крім Марії Руснак, старого Мамає, що стратив під час нещасливого випадку у шахті руку, й ліквідованого Держицького, всі дотеперішні члени підпільного керівництва сидять в ізоляторі. Арештовано й Михайла Марка.

Дерев'яно переніс свою головну квартиру МГБ-істської централі до старшинського клубу центрального ізолятора. Тут відбуваються допити й катування.

«Як зветься прокляті агенти, що працюють для вас серед вільного населення? Як називаються керівники фашистських підпільних клі-

тин на інших шахтах? Прізвища зв'язкових з Західної України й де відбуваються зустрічі? Як називаються члени диверсійних груп у «Кронштадтській»? Яка в них зброя, де вона захована? Скільки було бойових штабів і як називаються їхні організатори?»

Сотні разів чують арештовані ці запити під час допитів, але ніхто не відповідає на них. Врешті, в половині жовтня 1952 року Дерев'яно наказує перервати допити.

*

Вранці двадцятого жовтня галас у центральному ізоляторі міцнішає з хвилини на хвилину. Він почався на найнижчому поверсі і став сигналом для інших. Вя'зні б'ють об двері своїх камер кулаками, бляшаними мисками, парашами й стільцями. При цьому розлягаються несамошиті крики. Жахливе пекло, можливе тільки в казематах знущань МГБ...

Тільки в камері число чотирнадцять панує тиша. В цій камері лежить Юрій Островський.

«Увесь будинок розметають цим криком, — думає Юрій. — Бунт чи що таке?»

Островський підсувається до дверей і прикладає вухо до щілин біля муру. Він натужує слух, бажаючи спіймати в цьому пекельному галасі окремі, знайомі йому голоси. Але даремно. Галас нагадує йому якогось казкового, багатоголового звір'я, що реве з-поза залізних ґрат і сталевих дверей. А прецінь це тільки люди, його друзі з підпільного фронту.

Несподівано Островського огортає страх. Він скалить зуби, трясє головою, немов епілептик

під час припаду хвороби. Юрієві здається, що страх, який оволодів ним, перетоплюється в його тілі на шматок розжареного заліза. По заляклому в корчах, вимарнілому тілі в'язня спливає їдкий піт.

«Отже, це так, — прорізує його свідомість жахлива думка, — це вже кінець усьому... Пробила наша година... Сто п'ятдесят три доби нас катували для того, щоб врешті знищити...»

Юрій відсувається від дверей, його тіло охляває, обличчя жовтіє, як у мерця, тільки в жилах стукотить кров.

— Хто з нас перший на черзі? Кого вони тепер беруть з камери?

Юрій питає голосно, немов би чекав відповіді.

— Дуже цікаво, кого першим поведуть на суд? А може беруть цілими групами? Мабуть... Хто перший?.. Козир, Марко, Бушман, Гайдук, Тинуріст?..

Галас у камерах стихає, немов на наказ. Островський допав до лежанки й сидить на ній, пильно вдивляючись у двері камери. Огидні, товсті двері з числом 14. Він усміхається:

«Ці двері зараз відчиняться переді мною. В житті в'язня дуже часто буває так, що двері перед ним відчинаються, але буває й так, що замикаються за ним. Це нічого надзвичайного. Бо ж властиво нічого нового не діється. Надзвичайним у дверях є щойно тоді, коли двері відчинені, ти переходиш біля них і при цьому знаєш, що ніколи не повернешся... Сьогодні двадцять жовтня. Сьогодні двері відчиняться і в них полетять миски й накривки з параш... Це зроблять друзі...»

Мислі Юрія переходять раптом у згадки про Володимира Шелеста. Бо ж він наймолодший з усіх членів підпільного керівництва, такий дрібний тілом, тож напевно МГБ-істам здавалося, вони навіть вірили, що зламують його найшвидше.

Але МГБ-істи грубо помилилися. Володимир Шелест, 1932-ий річник з дня народження, каторжник з 1947 року, виявив небувалий спротив усьому мистецтву катівського ремесла чекістів. На протязі трьох тижнів його без перерви вклали в «залізний матрац», то в темницю, але не склали ані одного протоколу. Шелест мовчав, ні, він кричав, одначе, цей крик не був бажаним для чекістських слідчих. Нарешті ним зайнявся сам Дерев'янка.

У штабі Дерев'янка був змосковщений китаець, сотник МГБ, на прізвище Горкін, що виявився справжнім майстром стародавнього китайського мистецтва катування людей. Саме він і зайнявся, з доручення Дерев'янка, Володимиром Шелестом.

Одного дня Шелеста, який ледве тримався на ногах, приведено на в'язничне подвір'я; там йому наказано копати могилу. Коли яма була вже досить глибока, Шелеста закопали в ній живцем. В останню хвилину його витягнуто з-під землі, а коли він прийшов до свідомости, повторено ті самі тортури.

Опісля Шелеста знову повели до кімнати Дерев'янка. Крицеві кайдани, розпечені на жевріючому вугіллі й закладені на руки юнака, спекли йому шкіру до живого м'яса. Відтак його роздягли до гола, встромили в казан з холод-

ною водою, просвердлили вуха двома мідяними дротами й пустили через них перериваний електричний струм. Катування відкладено лише тоді, коли скигління жертви надокучило найзапеклішим чекістам.

Але з Шелеста не можна було здобути ні одного слова. Він був такий понівечений, що навіть коли б і хотів говорити, то не зміг би; він був спроможний тільки стогнати і хрипіти. Те, що він ще взагалі жив, здавалося Дерев'янкові біологічним чудом. Навіть жахлива погроза, що подібні муки зустрінуть Шелестового брата й сестер, які жили десь у Казахстані, — не приневолила юнака зізнатися. Здавалось, що з кожною мукою, з кожним фізичним болем зростає запеклість молодого бандерівця.

Про це все Островський довідався від сусідів з камери в підвалі. Молодий лейтенант з-поміж вартових накладав з в'язнями й розказував їм усі новини, а в'язні передавали їх своїм друзям, вистукуючи об стіни умовні знаки. Криків катованого Шелеста Островський не чув. Аж на дев'ятий день, опівночі, він власними вухами почув голос молодого друга.

Садистичний мозок Горкіна придумав таке, чого не знала вся диявольська історія Воркути. Ще день тому Островський почув, як на в'язничному подвір'ї теслі збивають риштування, і думав, що вони будують нове кулеметне гніздо. Але це будували великий хрест з сосон тайги, справжній хрест, що височів колись на Лобній горі біля Єрусалиму, чи в римському Колізеї.

До цього хреста прив'язано Володимира Ше-

леста точно п'ятнадцять хвилин після півночі. Опісля вартові відкрили двері камер і вигнали в'язнів на подвір'я, щоб показати їм розп'ятого бандерівця. Коли ж в'язні знову повернулися до своїх камер, вартові притягнули намочені бензиною старі ватянки й уклали їх костирем навколо хреста. Ватянки горіли помалу, відблиск млявих, синьо-чорних вогнів падав через малі щілини перегоронок на камерних вікнах. Стогін паленого живцем Шелеста на хресті теж вривався крізь ці щілини до камер і паралізував розрахунки Дерев'янка та Горкіна. Під час дальших допитів в'язнів чекісти діставали горду відповідь:

— Робіть з нами, іроди те саме, що з Шелестом. Але не забувайте про долю поганського Риму! На місце одного спаленого християнина виринали з катакомб сотні нових. Ваш «третій Рим» скінчиться, як перший: у вогні й димі, в морі крові, — не забудьте про це!

*

Тільки дощ січе в дощану перегоронок на вікні камери. Більш нічого. Не чути жадних криків, стукоту замиканих дверей, жадної лайки. Жадного притишеного, шепітного «Ходи...»

У камері немов панує велетенський страх і душить Юрія Островського. Цей страх росте й росте, виповзає з усіх щілин і закамарків, як примара, як густа мла. З мли виринає тінь молодого Шелеста і стає перед Юрієм.

— Хто черговий? Гайдук, чи я?

З камери число 15 чути стукіт об стіну. Страх негайно заповзає в нирки й тінь Шелеста роз-

пливається. Той, хто стукає з 15-ої камери, — це є Бушман, німецький старшина з армії, що загинула під Сталінградом. Він завжди має найсвіжіші новини, бо його камера найкраще розташована: під нею, у партері, знаходиться велика камера смертників, а ліворуч — приміщення вартових. Бушман вистукує:

— Якраз забрали «Кирпатого»...

«Кирпатий» — це псевдонім Гайдука.

— Скільки дали? — відстукує Островський.

Відповіді немає. 15-та камера мовчить довго, жахливо довго. Спершись об стіну, Островський звернув очі на «вовчка» в дверях і нетерпеливо вистукує гудзиком запит:

— Скільки?

— ВМН — відстукує врешті Бушман.

Юрій знає про це давно. Мовчанка сусіда зрадила йому правду: «висшая мера наказанія» — розстріл.

Дивно, але страх зник цілком. Островський відчувається звільнений з тягару, що так душив його. Віддих Юрія спокійний, рівномірний. Бо страх, що про нього можна говорити, вже не є страхом. Цілком другорядна є справа, як виглядає смерть. Ростріл чи шибениця. Все одно. Навіть каторжник умирає раз. А Гайдук перший...

— Все блеф... справжня чекістська тактика, потім прохання про ласку... Голова вгору!.. Україна ще не вмерла... Німеччино, прокинься!..

Стукіт раптово обривається. В замку дверей 15-ої камери скрегоче ключ. Островський хутко кидається до щілини між муром і дверима. При-

кладає щільно вухо. Він чує глухі слова наказів. Хтось виходить, човгаючи ногами. Двері голосно заскакують в одвірки. Черга за Бушманом... Добрий був приятель... Тоскно стає в душі Островського. Ні, цим разом чекісти не лякають.

Незабаром до камери Юрія приходить вістка: Бушман дістав кару смерти за контрреволюційну націоналістичну дію.

Юрій пляє:

— Якщо запитають мене про останнє бажання, попрошу про цигарку... Ні, не проситиму їх нічого!..

За годину Островського забирають з камери й ведуть на суд. Чуючи його кроки, друзі стукотять йому на прощання. Стукіт слабкий, бо більшість в'язнів уже в камері смертників. Незабаром і він буде з ними.

Блідолиций, нервовий лейтенант відчитує присуд. Островському здається, що він стратив раптом слух. Довкола нього з жахливою швидкістю розкривається порожнеча, крізь яку Юрієві доводиться знову повертатись до камери. Шість місяців карцеру. Тільки карцер! Ніякого побачення з друзями в камері приречених на смерть, ніякої спільної смерти з ними! Насміх долі над ним викликує в Островського млості. Чому якраз тільки його так легко покарали? Смерть, з якою він уже зжився, тепер відійшла від нього. Так далеко, що, здається, це в тисячу разів жорстокіше й нелюдське, ніж тортури. Коли б тільки знати, кому він завдячує цю кривду?

Одначе, Островський навіть не здогадується, що врятував йому життя Гасанбей Хаджінов, керівник оперативної частини. Хаджінов є членом трибуналу, його вплив ще досить великий, його слово важить. Демагогічними викрутками молодий туркмен цілком применшив роллю Островського в плянованому замаху, і йому пощастило переконати Дерев'янка, що колишній червоноармійський старшина, Юрій Островський, був насправді ворогом «змовників» і «контрреволюціонерів».

Бандерівець Островський — жертва антисоветської провокації! Це очевидно гротескова брехня, але ця брехня рятує йому життя. Хаджінов не забув про Юрія; в його душі ще блукає відгомін тих слів, що їх він почув пам'ятної ночі під час допиту. Туркмен уже давно збагнув диявольську суть кривавої гри, що її в центральному ізоляторі готував Дерев'янка, але він не знайшов відваги зробити вирішальний крок. Усе, чим він може виявити свою нехіть і огиду до московської банди вбивців, — це врятувати життя бодай одному з гурта героїв...

Островський не залишається довго в ізоляторі. Його відвозять до карного табору. Воркуту окутує бурхлива ніч, приганяючи від моря цілі табуни снігових валунів. Буря лютує й наступного дня. Тундра схожа на сіре, брудне покривало для мерців.

Незабаром це покривало рясніє червоними плямами. В ту саму годину, коли за Островським замикаються двері карцеру, в центральному ізоляторі відкриваються засуви на дверях камери смертників.

П'ять перших приречених на смерть в'язнів виходять у свій останній марш у тундру. В ніч завії іде п'ять каторжників: козацький старшина Козир, естонський літун Тинуріст, німецький офіцер Бушман, українські борці бандерівці Марко й Гайдук. Вони мусять копати для себе могили. Тундра вже замерзла, й минає добрий шмат часу, поки вони випускають лопати з рук і, повернувши очі на захід, мовчки підходять на край своєї спільної могили.

Одначе, поки пролунають сальви з машинових пістоль московських убивць, кожний з них виголошує голосний, гордий привіт своїм над усе милішим, вічним Батьківщинам: любій Україні, Німеччині, Естонії, Козакії... І вони умирають так, як жили, — з гордо піднятими головами, з відвагою і погордою смерти в серцях. Так умирають тільки справжні мужі, переконані в святість і безсмертність своєї справи...

*

Три довгі, повні мук і терпінь, місяці сидить уже Юрій Островський в осібній камері карного табору, сам один із своїми думками, тугою і сумнівами. Він висох на тріску, бо їжі замало, щоб жити, і забагато, щоб умерти. Камера збудована з бетону, не отоплювана, її стіни покриті вічною памороззю, як у великій холодільні. Одно-єдине накривало на лежанці подерте й тонке, немов папір. Тому Островський важко хворіє, давні рани ятряться.

Але тілесні терпіння не дошкулюють так важко, як духові. Не тіло Юрія відчуває голод, ду-

ша його голодна. Вона прагне товариства друзів з «Кронштадтської», прагне любови й боротьби, помсти й перемоги. Вона тужить теж за коханням, ніжними дівочими руками Марії. Островський до болю тужить за тим, щоб надогнати втрачене й направити помилки, ті страшні помилки... Коли надворі лютує хуртовина, холодний вітер шарпає перегородки на вікнах камери й виють сирени шахт, Юрія огортає палке, пристрасне бажання жити.

Коли б лише не ця самота, коли б був при цьому бодай один-однісінький друг, з яким можна б слухати, як завиває північний вітер, можна б мріяти, снувати пляни...

В ці довгі, безсонні й льодові години Юрій Островський віднаходить Христа, про Якого він раніше не хотів і чути. З чужого Богові недовірка, яким Юрій колись був, стає глибоко віруючий неофіт. Він молиться і молитва рятує його.

Одного дня, зараз після Різдва, до табору приїжджає комісія, яка шукає серед в'язнів вишколених робітників, обіцяючи їм дарування кари, якщо вони зголосяться до праці. Островський негайно погоджується і його призначають до карної бригади, що в найдальшому закутку «Кронштадтської» розбудовує новий забій, стоячи по груди в воді. Справжня бригада смерті! Але Островський радіє, що вирвався з бетонової холодильні, звідкіля виносять у тундру тіла мертвих в'язнів.

28

Свою долю Островський ділить з багатьма старими друзями. Його «пробойова група» не

існує більше, одні згинули, інших вивезено до Колими, але деякі таки залишилися: Ігор Шіпка, Марко Борисенко, Петро Сливак, Степан Мудрак, навіть Баґрат Нассарян і «генерал Франко».

Якщо б знущання і тюрма не виснажили фізично Островського, він зразу взявся б за відновлення давніх плянів. Але рани ще не загоїлися, сила зникла, а 12-годинна праця в шахті, залитій водою, швидко вичерпують рештки життєвої снаги. Та Островський не здається, затискає зуби й силою волі наказує собі витримати. Одначе, тіло не слухає наказів духа й незабаром Юрій чує, що він перебуває на межі повної втрати фізичних сил.

Одного дня Островський непритомніє і каменем падає в воду штольні. Несподівано його рятують «блатні», що випадково переходять штольнею; вони кладуть непритомне тіло біля телефонічної будки. Юрія знаходить Марія Руснак, що працює в станції машинових pomp; вона волоче його до свого мешкання. Потім кидається до друзів за допомогою, щоб привести Юрія до сил. І вони радо складають їй свої заощаджені копійки, за які дівчина купує на чорному ринку міста потрібні харчі.

Коли наступного разу Юрій знову втрачає свідомість з виснаження, друзі затягають його до Марії на станцію pomp. Вона годує його, поїть гарячим чаєм, піклується, як малою дитиною.

Минають тижні й жертовна любов Марії підводить Юрія на ноги. Більшу частину робітнього часу він проводить на станції машинових

помп біля Марії. Вони не розмовляють багато, щасливі й вдоволені, що можуть бути разом. Але лихо не кидає їх.

Одного дня під час зривання вугільних пластів, запалюється метановий газ, що через небайдливість «блатних», які працюють у штольні, нагромадився у великій кількості. На щастя, під час вибуху Юрій перебуває на рейках, що рятує йому життя. Полум'я, що з забою продерлося крізь штольню до транспортерів, кидає Островського під вагон.

*

Прокинувшись з запаморочливого чаду, Островський бачить перед собою очі Марії, яка усміхається до нього крізь сльози. Юрій довго дивиться в них замряченим поглядом, намагається пригадати, хто ця дівчина й чому вона стоїть біля нього? Але не може. Пам'ять немов загасла, як свічка, і тільки малесенькі її відблиски блукають по Юрієвому мозку. Островському здається, що він потонув у якусь жахливу глибину, борсається у багнюці, вогні й страху.

Юрій звологчує свої висохлі уста язиком і намагається промовити, але він не чує власного голосу. Він дивиться на уста Марії й усвідомлює, що вона напевно щось говорить до нього, бо уста рухаються. «Я не чую, не можу говорити, покищо тільки бачу!» — жахається Островський. Він хоче піднести руку, дати бодай який знак, але сил у нього немає і, переможений дивною знемогою, Юрій знову втрачає свідомість.

І знову, після багатьох годин, бачить Островський над собою кохані очі Марії, її обличчя.

— Маріє, моє кохання, ти біля мене...

Юрій з радістю чує свій тихий, але виразний голос. На його обличчі появляється несмілива усмішка щастя. Марія з хвилювання не може промовити слова; вона ніжно обіймає Юрієву голову й притискає до своїх грудей. Потім гаряче, міцно цілує хлопця, і Юрій чує, як б'ється його серце, як йому повертається життя.

— Болить тебе що, Юрасю?

— Ні, нічого. Все пройшло...

— Що пройшло?

Дівчина питає тривожно, глядячи руки Юрія, що лежать на подертому, замазаному оливою накривалі.

— Я... стояв перед ліфтом для вивантаження, як це скоїлось. Мені здавалося, що на мене летить вугілля, насправду летить, як велетенський чорний птах... Але я не знаю, чи справді так було, чи це мені лише снилося... Раптом я опинився під вагонами й ішов... Це було дуже дивно, але я ішов усе далі, тільки віддихати не міг, не було повітря, лише дим і вогонь. Вони кричали, ох, як вони кричали!.. Тільки я, Марусенько, не кричав, ні, не кричав...

Островський бореться з неповороткістю свого язика, й врешті вмовкає. Він нервово перебирає пальцями рук по накривалі й тривожно запитує, немов хоче скинути з себе тягар, що мучить його:

— Як я виглядаю? Страшно, правда?

— Ох, що говориш!

Юрій обводить поглядом по станції машин і твердо наказує:

— Принеси дзеркало!

Марія гірко усміхається.

— Тут нема ніякого дзеркала, сам знаєш!

— Як це? Це не санітарний пункт? Де я?

— У третій штольні. Біля мене, любий, на станції помп, не пізнаєш? Я не могла давати тебе на санітарний пункт. Мій Боже, краще вже зразу в могилу... Зрештою, такої ж самої думки був і Степан Мудрак. Інші друзі з карної бригади теж просили мене, щоб не давати тебе на стаціонар... я повинна ходити біля тебе... Тому я і принесла тебе сюди... Як бабиш, коханий, я вивчила нову професію, стала медсестрою...

Марія говорить неправду, тому в неї стільки слів. Бо ніхто не пожурився Островським, не подумав про нього. Ані управа шахти, ані друзі з бригади, ані Степан Мудрак, ніхто з земляків. Жаден лікар не знайшов до нього дороги... Тільки вона була при ньому, протягом довгих, ох, яких же довгих годин! Він не був сам ні однієї хвилини. Інші мали свої клопоти, ніщо їх не в'язало більше з Юрієм, що невинно потерпів і, хоч поранений, горить тільки одним бажанням: рятувати нещасливих за себе... Людяности не цінять у Воркуті. Хто не має змоги допомогти сам собі, той гине. Вовки виють і кружляють колом, коли один з їхньої тічні поранений. В людей нема цього звичаю. Людина, що впала, стає мертвою раніше, ніж її поховають у тундрі.

Голос Островського обриває Маріїну невеселу думку.

— Шіпка? Що з Ігорем Шіпкою?

— Я... я не знаю докладно. Ага, він лежить на горі в медпункті. Йому вже краще.

— А «генерал Франко»?

— Цей... цей не живе.

— Борисенко?

— Теж. Не живе.

— Не живе?

Юрій і Марія замовкають. Він думає про тих, що згинули, вона — про нього.

— Я дуже боялася за тебе... Бо з тобою було погано, мій любий... А я б не пережила цього, бо ти в мене тільки один...

— А Іван Гош? Отой наймолодший в бригаді, що працював біля локу, тямий? Він нагадує мені трохи Володю Шелеста... Іван Гош, що прийшов з Халмер'ю, такий бравий український вояк...

Марії важко пригадати. Чи не читав його прізвиська бригадир з рятувкової бригади? Іван Гош — контрольний номер не був відданий, отже, — теж згинув!

— Що з ним? Я шукала за ним унизу, але не знайшла. Можливо, що він уже виїхав з шахти... Але ти заспокійся, тобі шкодить розмова. Я заварю чаю, хочеш? Тільки один-два ковтки...

Островський незадоволено киває головою. З кутків його уст тече чорна слина.

— А Баґрат Нассарян?

— Уже не буде працювати... його очі... осліп він...

Кров відпливає з обличчя Юрія і він біліє, як стіна. В очах видніє безмежна мука.

— Проклята шахта! Тричі проклятанора! Ох, Воркуто!.. Марко не живе, Шелест не живе, Гоша немає, Борисенко згинув... Ніхто не живе, всі згинули... мертві... забиті, задушені газом, застрілені, присипані вугіллям, розп'яті на хресті!.. А скільки ще нас погине, поки чорт забере цю банду злочинців? Що вона з нас зробила? Чому так мучить? Хай чорти роздеруть увесь цей Советський Союз, увесь сатанинський комунізм, всю Росію... О... о... о... жадної людяности, жадної чести, жадної надії, — ні, не витримаю довше...

Юрій широко розкриває уста, щоб зачерпнути повітря.

— Шахта з'їсть нас усіх, якщо не будемо боротися. Мусимо зберегти сили, не сміємо одні одних винищувати... Більше братолюбства... один за всіх, всі за одного. Менше вугілля, а більше уваги до людей... Бо прийде день, коли ми будемо потребувати цих людей. Жити і вмирати, але не для вугілля, тільки для ясної вільної майбутности!.. Це треба людям пояснити... бути розсудливими, вважати на приписи, тоді не буде нещастя в копальні. Але «блатні» риються в вугіллі, як скажені, бо думають, що їх звільнять... Самовбивці!.. Я вже з ними поговорю, я провчу їх... вони слухатимуться!..

Марія з напругою слухає запальні слова Юрія.

— Ох, яка я горда за тебе, яка безмежно горда, мій коханий, добрий Юрію!.. — шепоче вона нечутно.

Вона бачить його худу шию, чорні рубці й рани на грудях, але не гидує ними, навпаки, гордиться ними, як знаками його відваги, сили, погорди смерті. У дівчини виринає нестримне бажання припасти устами до цих понівечених грудей, пестити їх, цілувати кожну рану, кожний рубець! Вона нахиляється над Юрієм і ніжно, як сестра, цілує його в щоки.

«Такими є вони всі, — радіє Марія, — всі бандерівці, справжні українці! Тому й лякаються нас усі: ляхи, фашисти, москалі. Бояться нас і ненавидять! Бандерівці — такі ж самі люди, як інші... Але в дійсності вони творять цілком інший світ... Вони боролися на незліченних фронтах проти найбільших потуг, і ніхто не міг їх здолати. В них нема страху, жадного вагання, жадної пощади для Москви, що нищить нашу Україну... Бандерівці ще живуть, їх не можна вигубити... Запеклі, сильні, слухняні аж до смерти... В нас забрано все: землю, хліб, вугілля, всі скарби нашого народу, але одного не могли загарбати: чести, серця і любови до батьківщини!.. Ні, нас не можна знищити, ми знову підіймаємося до боротьби, знову й знову... все мусить обертатись докола нас... вічних бандерівців. А Юрій, мій коханий, — це ж один з них — цих безсмертних, бандерівців, що їх жахаються всі вороги!.. А все таки, він тепер безсилий та залишений усіма. Що з ним сталося б, якби не було мене? Давно пропав би. Бо ж і бандерівець потребує любови, піклування...»

Бліді Маріїні щоки раптом червоніють з соромливости. Їй спадає на думку, що, можливо,

в неї будуть колись від нього діти. Тоді, коли вони повернуться разом до вільної батьківщини... Їх буде багато з його, Юрієвої, крові й кости, — дітей, що відчуватимуть і думатимуть так само, як він... А може Юрій не хоче дітей? Вона ж з ним ще про це не говорила... Його й її діти, діти каторжників, бандерівців...

Островський відчиняє очі. З напруги на його обличчі видно, що він глибоко зосередився над якоюсь думкою. Юрія мучить нерозгадане питання: він стратив був свідомість, лежав у бруді й гною, увесь вимазаний... А тепер він роздягнений і обмитий! Юрій ніяковіє з сорому й непевним голосом питає:

— Ти сама мила мене, Маріє?

— Ні... так... еге ж. Чому питаєш?

Юрій намагається затиснути кулаки, але руки охляли, не слухаються.

— Ох, ця нікчемна банда... залишила тебе саму... Ти сама мусіла чистити цей бруд... Вибачай, Марічко, вибач мені... я ще такий слабкий...

Марія приховано тішиться його соромливістю. Вона не сподівалася, що він такий ніжний.

— Ти напевно мала огиду до мене? Скажи правду! Я чую, що ти гидуєш мною...

Дівчина сміється весело, притискає своє обличчя до грудей Юрія і заспокоює, але не каже правди.

— Ох, що за дурниці плетеш, Юрасю!.. Я ж медсестра, ти забув? І що ж такого надзвичайного — голий, безпомічний мужчина! Для мене це був звичайний іспит, розумієш?

— Який іспит?

— Іспит для майбутнього життя... Нашого життя.

Островський відвертає голову до стіни. Мужеська гордість не дозволяє йому дивитися на Марію. Ним піклувалася жінка, рятувала йому життя, змивала з нього бруд... І то саме та жінка, яку він до безтями любить, перед якою він би не хотів показати своєї слабости й на крихітку, яку хотів би переконати, що він, Юрій Островський, колишній старшина, вояк, сильніший за неї, Марію, в тисячу разів! А тепер от...

Марія мовчить, бо своїм тонким жіночим відчуттям здогадується, що кожне дальше слово може бути зайвим, навіть небезпечним. Вона ж заторкнула найдрозливіше місце, а саме: почуття його чести. Хай Юрій спокійно далі вірить у свою силу й перевагу над нею. Вона надто сильно любить його, щоб тішитися його слабістю.

Дівчина нишком підводиться і йде до помп. Перевіривши їх, вона притягає порожню скриньку до узголів'я лежанки й сідає на ній, замислившись. Вона думає про своє життя, що так дивно складається. Через нещасливий випадок у шахті Юрій став для неї необхідним. Ще раніше, коли вони зустрілися перший раз, Марія відчула, що вона призначена для нього, Юрія. Це почування було таке сильне, що вона аж захворіла, її мучили гарячкові сні. Бо збачнула, що одного дня вона належатиме йому — назавжди. Її серце, а не тільки жадоба тіла, вибрало його.

У перші хвилини, коли вона витягла Юрія

з-під вагона й поклала тут на лежанці непри-
томного, їй було дуже важко. Просто з сльоза-
ми вона зняла з нього криваве лахміття, пере-
в'язала рани, обмила його брудне, смердюче від
поту й багнюки тіло, весь час вдивляючись у
нього, спостерігаючи, як життя змагається зі
смертю. Вона була безрадна, могла тільки мо-
литися і сподіватися... Її істота бунтувалася
проти бруду, але зовнішній вигляд коханого, що
викликав огиду, не міг знищити почуття любо-
ви, бо ж те почуття можна було вирвати хіба з
серцем. Любов казала їй прогнати від себе кож-
не вагання, всю огиду, всю безнадійність. І вона
перемогла свою фізичну нехіть! Залишилося
тільки кохання.

Раптом Марія схоплюється з переляку. Мій
Боже, за півгодини їм треба виїжджати з шах-
ти! Але ж Юрій не може ступити й кроку. Як-
що ж він залишиться, то його раніше чи пізні-
ше тут знайдуть і доведеться розстатися з ним
назавжди. Його заберуть до центрального табо-
ру хворих. А хто попаде туди на лікування,
той пропащий назавжди. Центральний табір
для хворих схожий на карний табір, хворі у
Воркуті суворо ізольовані від здорових. Тоді
пропадуть усі пляни підпільної праці, визволь-
ного зриву. Ні, ні в якому разі Юрій не може
піти до того табору! Він мусить працювати, щоб
там не було, мусить залишитися на «Крон-
штадтській»!

Марія будить Островського, що вже дрімав.
Він зразу прокидається, розуміє дівчину без
слів. Надягаючи на себе тремтливими руками
одяг, Юрій усміхається майже по-дитинячому

щасливо. Хитаючись, іде до дверей. Плечі в Юрія похилені, руки, що звисають униз, схожі на дерев'яні ціпильна. Марія нишком витирає рукавом очі, дивлячись за кожним Юрієвим рухом.

— Я ходжу, ходжу... можу ходити!.. Маю ще силу! Ще крок, ще один... Боже, я тримаюся на ногах! — радіє, як дитина, Островський.

Але несподівано він захитується, його руки трепетно хапають повітря, коліна дрижать і все навколо — машини, Марія, він сам — починає крутитися, як коловорот. Островський падає...

Марію огортає страх. Вона бере його попід руки, хоче підвести, але їй не вистачає сил. Тоді вона стає біля нього на коліна й з усією пристрасстю своєї наболілої душі пригортає його дрижаче тіло до своїх грудей.

— Я пропав!.. Не маю сили... Поможі мені, не кидай мене, Маріє, Марієчко! Поможі!.. Сам не можу йти... я каліка, не кидай мене! Без тебе не можу більше жити, а так хочеться жити для тебе... для нас обох... жити для батьківщини, щоб знищити наших катів... Хочу пережити чекістів!..

Островський притискає своє обличчя до шиї дівчини, його тіло парує потом, з-поміж зціплених зубів тече чорна слина. Він втрачає панування над собою, втрачає гордість і твердість. Перед Марією — розбита, немічна, безпорадна людина. Це таке жахливе, що Марія не всилі вимовити й слова. Та ось несподівано в дівчини прокидається давня завзятість. Вона рвучко підводить Юрія, тягне його до лежанки, скидає з нього одяг, витирає тіло й прикриває різними

накривалами й ганчірками, які є в станції помп. Опісля відкорковує пляшку горілки.

Вливаючи в уста Юрія ковток напою, Марія бачить, що тіло хворого знову лежить в калюжі поту. «Це останній припадок, — стверджує вона в душі, — завтра, післязавтра пройде гарячка...»

Юрій жадібно п'є пекучу рідину й стогне.

— Дай мені ще... ще один ковток... ох, ця спрага!..

Через півгодини він підводиться й Марія помагає йому одягнутися. Спершись на її рам'я, він виходить зі станції помп. А двадцять годин пізніше Островський знову повертається до праці, бо його потребують дві тисячі, позбавлених проводу, пригнічених каторжників з «Кронштадтської» шахти.

*

До карної бригади приходять новий бригадир — дзюбатий, ославлений московський ватажок банди злочинців, «блатний». Політичні в'язні, що становлять більшість робітників, домагаються відкликання цього бригадира, погрожують голодовим страйком, але керівництво шахти не поступається. Тоді політичні грозять «блатним», що виріжуть їх усіх, якщо вони не примусять бригадира добровільно зректися своєї посади. Відповідь «блатних» — лише глузливий сміх. Та незабаром цей сміх перетворюється в страх.

«Блатний» бригадир «випадково» попадає між зуби дробарки вугілля і з нього не залишається майже нічого. «Блатні» розуміють цю

мову. Місце бригадира займає новий керівник, Олег Швець, колишній старшина УПА, каторжник з 1948 року, що влітку прибув етапом з Халмерю. Холоднокровний, скутий на слова 30-річний мужчина викликає серед політичних в'язнів довір'я. «Блатні» бояться його холодно-го, як лід, колючого погляду.

Насправді ж провідником політичних в'язнів у бригаді залишається Юрій Островський. Але припадки хвороби, що постійно повертаються до нього, не дозволяють Юрієві зайнятися як слід відбудовою підпільно-революційної клітини. Тож допомагає йому Олег Швець, не забуваючи у важливих справах засягнути поради Юрія, як це наказує залізний закон бандерівців.

29

Островський помалу одужує. Рани не ятряться, пошарпані дрібненькими, як голки, осколками вугілля місця на тілі заростають новою шкірою, болі зникають. Але Марія знає, що Юрій багато терпить. Ці терпіння, одначе, не є фізичними. Островський відчуває жакливі муки на саму згадку про те, що не допоміг своїм друзям, котрі погинули в катастрофі. Коли б не було жертв, Юрій швидко забув би про нещастя в копальні. Але двадцять трое людей, між ними його друзі з пробойового відділу, стратили життя серед страшних мук, згорівши живцем! І він не міг їх врятувати...

Марія свідома того, що Юрій — людина чину. Сантиментальні почування смутку, плятонічного співчуття для нього чужі. Енергійно вступити в бій, змагатися — це його радість. І якраз

цієї саме радості не дано йому. Таку рану важко лікувати.

Найбільше, одначе, турбує Марію те, що Юрій не відчуває голоду, не хоче їсти, хоч вона завжди купує на чорному ринку, що тільки завгодно з харчів, і приневолює його їсти. З цього приводу між ними часто приходиться до суперечки.

— Не купуй нічого! До лиха, скільки тобі казати?

— Ні, ти мусиш їсти, бодай трішки...

— Прощу тебе з усієї душі: не купуй нічого! Не хочу їсти, коли інші голодують! Хочеш відгодувати мене — навіщо, га? Замало тобі праці зі мною — калікою?

— Направду, ти деколи як дитина, маленька дитина!

Марія починає плакати, і Юрій сердиться.

— Але я не хочу розуміти, ясно? До дідька з співчуттям, плюю на нього...

Хоч Марія важко терпить, що Юрій не може збагнути її любови, вона не поступається. Вона зціплює уста, вирішуючи, що все стерпить, усе, але прийде час, коли Юрій пошкодує своїх слів, вибачиться перед нею...

Цього разу, одначе, біль образи перемагає дівчину, й коли Островський знову звертається до неї з похмурим і злим обличчям, вона вибухає:

— Це твоя заплата за те, що я зробила для тебе? Не соромишся? Коли б ти не був хворий, то я... то я б...

— Ага! Цим ти спекулюєш! Заплата, з а п л а т а ! Ще може й премія за перевиконання плану любови до ближнього, що?

— Мовчи! . .

— Ні, слухай: чи я просив тебе, щоб ти піклувалася мною? Щоб ти вижебрувала для мене цукор і масло, варила чай? Просив я тебе? Ні! Так, немов би твій білий хліб допоможе мені забути про моїх загазованих друзів! . . Ти глупа дівчино! Якщо б я тоді був притомний, я ніколи не дозволив би був забрати себе на станцію помп. Можливо, що це не було б пристойно, але розумно й слушно. Не потребуеш мені нічого закидати, сама соромся! Хочеш перехитрити мене, але я бачу тебе наскрізь. Хочеш використати своє становище, гаразд, я ще заслабий, щоб боронитися . . . Але колись одужаю! Так, так, тепер реви й грай роллю ображеної. Тобі не йде про моє здоров'я! . .

— Перестань, ради Бога! Перестань уже! Говориш, як божевільний. Ти огидний самолюб, цинік, без серця! Тебе підібрали з вогню, а ти не соромишся . . . так, конай, ти, ти — червоноармійче!

Таких слів вона ще ніколи не кидала Юрієві в обличчя. Очі Марії блищать, як у вовчиці, малі білі зуби вп'ялися міцно в долішню губу. В цю хвилину, здається, вона була такою, як колись у лісах повстанкою: перед обличчям ворога позбавлена будь-якої жіночої ніжності.

Але нараз Марії стає жаль за свої слова. Вражений у саме серце, Юрій плаче. Який же він безпомічний у таку хвилину! Дівчина кидається до нього, бере його голову в свої долоні й цілує палко та довго.

— Яка я горда за тебе, Юрію, Юрасику . . . Вибач мені, коханий, я не заслуговую на те,

щоб ти любив мене... Можуть інші ненавидіти тебе за те, що ти був колись червоноармійцем, але я кохаю тебе, життя своє дам за тебе...

— Не покидай мене, Маріє, ніколи!.. Прости мені мою слабодухість, будь при мені, поки не одужаю. Що мені з гордоців, коли не маю сили навіть стільки, щоб пригорнути тебе!.. Не покидай мене!..

Марія ніжно гладить його коротко стрижене волосся, плаче невітшними сльозами.

— Для кого ж мені жити, як не для тебе, скажи сам? Для кого? Ти ж для мене весь світ, за яким я так довго тужила. Важко з тобою жити, але ще важче знати тебе й жити без тебе... Щоб ти не робив, я завжди буду з тобою, всюди й завжди...

30

У лютому 1953 року в «Кронштадтській» шахті вже немає карної бригади. Це заслуга Олега Швеця й Юрія Островського. Після незліченних твердих зударів з «блатними», під час яких працювали не тільки кулаки, а й ножі, з бригади позникали всі злочинні й анархістичні елементи. Дальші справи не вимагали жертв крові: кілька коротких страйків для перестороги й управління шахти ліквідувало карний статус бригади. Замість дванадцяти годин найбільш виснажливої праці — тільки дев'ять.

З карної постає регулярна транспортова, в якій Юрій Островський запевняє собі ключеву позицію і може контролювати все підприємство.

Він стає диспетчером для нічної зміни робітників.

Хвостов лютує в своєму бюрі, проклинає «ворохобників», але його лють безсила. Від третього забою, де найвидаєніші вугільні пласти, залежить виконання пляну, вся кар'єра Хвостова.

Колишня карна бригада здобуває ще один успіх: підпільна мережа знову налагоджена, трицини в мурах мозольно здвиганої будівлі підпільного фронту знову зацементовані. Цього разу Островський не повторює помилки, яка раніше принесла таку жахливу невдачу. Велетенська жертва крові не пропала даремно. Підпільний фронт і його провід серед гірників тепер не складається з різнорідних національних і політичних груп, але на сто відсотків опанований членами ОУН, які й так творять більшість робочого складу в шахті. Це неписаний закон — більшість має керувати, і цим правом українці в «Кронштадтській» повністю користуються.

Жадних компромісів з анархістичними змовниками й радикальними елементами! Якнайсуворіша дисципліна в середині й поза проводом! Спільний фронт — так, але тільки тоді, коли сили, що змагають до цього фронту, крім стратегічної мети, визнають теж потребу спільної тактики у всіх питаннях! Хто не хоче йти з нами, бандерівцями, для того немає місця на підпільному фронті! Тільки без сантиментів і романтичного еднання за всяку ціну! Ми ж бачили, куди це веде!

Ці засади боронить Островський і на них буде свої пляни, не звертаючи уваги на жадібних слави, нерозсудливих кадетів.

*

Вніч з 4-го на 5 березня праця робітничої зміни проходить спокійно й без жадних випадків. Островський сидить у своєму сховищі в найглибшому забої, двісті п'ятьдесят метрів під покритою снігом і льодом тундрою. В бетоновій схованці диспетчера, схожій на фронтний бункер, панує, одначе, велика духота. Крізь подвійні сталеві двері не продирається жадний холодний подмух продувного вітру, що виводить свої танки на головній колії штольні.

Островський сидить сам. Годину тому засідав у схованці підпільний провід, тепер Юрій переглядає велику кількість звітів і повідомлень, що наспіли від керівництв довколишніх шахт. Не зважаючи на втому нічної праці, Островський зосереджено студіює важливий підпільний матеріял. Крізь його руки переходять звіти один за одним і кожну цифру, ім'я і навіть, здавалося б, блаженьку вісточку він намагається затримати в пам'яті, бо ж усі записані шматки паперу треба негайно після перегляду спалити. Окремі вістки, що часто нібито не мають ніякого змістового сполучення з собою, укладаються в мозку Юрія, як камінці мозаїки в один великий, повний змислу, образ. Без цього всеохоплюючого образу цілості не можна б було мислити про систематичну працю підпільного фронту.

Тут, у сховищі диспетчера нічних змін третього забою «Кронштадтської», збігаються всі конспіративні ниточки, тут перебуває центральний бойовий штаб підпільного фронту північного району Воркути. Звідсіля розходяться перестороги, ситуаційні звіти й накази до підпільних керівництв довколишніх шахт.

Островський любить цю працю. Разом з Олегом Швецем розпрацьовує він до подробиць тактичні ходи. Бо ж підпільний фронт у Воркуті вже давно перестав бути тільки політичним рухом, він мусить, якщо хоче мати успіх у змаганнях з військами КГБ, дістати теж військову форму. Завданням хвилини є військова організація і вишкіл бойовиків. Островський і Швець плянують відбудувати Каторжанську Армію, яку мав Мечтеев. Самої маси тисяч фанатично настроєних каторжників замало! Якщо проти цієї маси стоїть дивізія добре озброєних МГБ-істів, перемога завжди буде за чекістами. Але коли масу організувати за такими самими мілітарними принципами, що в МГБ, себто, поділити її на бойові відділи з штабом, спаяти суворю революційною дисципліною, — щойно тоді вона може набрати вартости, стати військовою потугою! Листівки, агітація, страйки — добрі й конечні, але це засоби, які легко піддаються багнетам ворога. Проти багнетів можна боротися тільки багнетами!

Островський кидає погляд на годинник: 6,50. Він здивовано надслухує, відхиливши двері. Чому не переїжджають поїзди? Юрій замикає двері, бо вітер морозить його, й нервово ходить по сховищу. Вже півгодини немає жадних теле-

фонічних закликів, водії льокомотивів не зголошуються. Юрій неспокійно дивиться на контрольні лампи, які зразу спалахують червоним світлом, якщо трапиться якийсь перебій у ліфті. Ні, лампи блимають зеленим сяйвом, усе в порядку!

Що ж це таке? Де ж це простоюють льокомотиви, які нормально в цей час прямо женуть колією, щоб забрати останні тонни вугілля! Бо ж останні години нічної зміни завжди найгарячіші. «Давай порожняк» — «Давай порожні вагони!» — лунає в цю пору в телефонічних апаратах. А сьогодні? Мертва тиша в цілій шахті. Немов би в «Кронштадтській» раптом не стало вугілля...

Сполохані думки в Островського.

«Мусіло статися щось надзвичайне, — здогадується він. — Пожежа? Експлозія? Прорвалася в шахту вода? Але чому ж ніхто не потелефонує? Чому немає знаку тривоги?»

Островський кидається до телефонічних апаратів. Спершу він викликає відвідну колію число п'ять, що йде найдалі на південь. Він дзвонить протягом цілої хвилини, одначе, ніхто не зголошується. Юрій дзвонить до вантажника, що стоїть біля люка. Відповіді немає. Інші три сторожі рейок на півдні теж не озиваються.

По тілі Юрія спливає піт. Він знає, що ціле телефонічне сполучення в третьому забої не діє. Єдиний апарат, що чинить службу, є його власний. Що це має значити? Де ж бригади? Юрій кричить голосно й б'є кулаком об стіл:

— Хай це все чорти поберуть! І ніхто мене не повідомив! Хіба запитати в управлінні?..

І саме в цю хвилину, коли Островський ви-кликає телефоном управління шахти, крізь виття вітру на колії проривається довгий гудок льокомотиву. Скрегочуть гальми й хтось гукає Островського. Юрій вискакує з приміщення і бачить перед собою зачервоніле від холоду, але сяюче з радості обличчя водія. Це Бунчук, найкращий у бригаді машиніст.

— Що трапилося, Яремо? Де інші?

— Як? Ти нічого не знаєш, Юрію?

Бунчук широко розкриває уста й очі, широко хапає в груди повітря, врешті гукає з усіх сил:

— Сталін здох! О шостій годині прийшло повідомлення! Направду здох, пішов до пекла й смажиться разом з Адольфом...

Островський стоїть непорушно, як статуя. Він кусає уста, щоб болем усвідомити собі, що це не сон.

— Сталін помер?..

— Так! Це жадна плітка, Юрію, вір мені! Ти, мабуть, єдиний на всю «Кронштадтську», що ще не чув цієї благовісті! Сталін помер, Бандера живе!...

Бунчук одним стрибком вискакує з машини, обіймає Островського й немов божевільний цілує його в щоки й уста. Опісля він тарабанить своїми кулаками по грудях друга.

— Чортівськи гарна вістка, га? Заціпило тебе? Кажу тобі, тепер почнеться, такого прочухана дамо чекістам, що аж ганчірки з них полетять!..

Островський даремно намагається звільнитися з Бунчукових обіймів.

— Що роблять гірники?

— Сам побачиш, виїдь лише нагору! Найвища пора, бо хлопці ждуть тебе, Юрію, тепер настав наш час . . .

Друзі вскакують на льокомотив і з найбільшою швидкістю мчать до ліфту. Богу дякувати, ліфт приготований до виїзду. Островський мовчить, зціпивши зуби й зморщивши лоба. Тим більше говорить Бунчук. Він поводиться, як п'яний: співає, сміється, кричить і щоразу кидається цілувати Юрія.

— Ех, Юрію, це найкращий день у моєму житті! . .

*

Цього ранку, 5-го березня 1953 року, знову світить після довгих хмарних тижнів зимове сонце. Здається, що й мороз послаб. Правда, соняшні проміння не гріють, але вони розсівають надзвичайну радісну ясність. В чистому, голубому повітрі не дмухне ні вітерець. Рідкісний у Воркуті зимовий ранок. Понад тундрою лежить якась святкова тиша . . .

Тим гучнішим здається гамір людських голосів довкола «Кронштадтської» шахти. Всюди, між складами й магазинами, в коридорах комбінату товпляться гірники, в'язні й вільнонаймані. Тут і там виринає промовець і його відразу оточують, як бджоли вулик, рої слухачів. В повітрі стоїть безперервний гул людських голосів.

Найвиразніше, одначе, промовляють обличчя людей. З них позникали гнітючий страх, недовір'я і стурбованість. В очах іскри радості й тріумфу. Завороженість, в якій вони мусили

жити впродовж років, зникла назавжди. І сьогодні є свято, свято, якого більше не буде: Сталін помер!.. День внутрішнього, духового визволення для тисячів тих, що тремтіли на самий звук цього тричі проклятого диявольського імени.

— А я кажу вам, що за пару місяців будемо вдома! Ідуть великі події... Каторгу зліквідують!..

Обличчя бородатого гірника, на якому двадцять років каторги вирили глибокі зморшки, сяє запалом.

— Ох, дідусю, — кричить йому у відповідь молодий в'язень, — не розповідай казок! Сталін помер, але що з того? Мислиш, що настане рай? Чи здається тобі, що від цього пропаде Москва? Не бійся, чекісти знову придумують налігач на нас! Замість одного великого чорта прийде сотня дрібненьких. Ні, друзі, без нашого діла не вийдемо звідсіля! Ще треба кілька бомбових зривів...

— Цілком слушно!

— Ваня, побачиш, що тепер прийде Берія! Йй-бо! ЦК переміниться тепер у комісію МГБ. Не буде нам з медом...

— Не вірю. Партія не погодиться. Берія натрапить на спротив... Я б радше клав на Маленкова...

— Все дурниці. Чули ви про Хрущова? Хитрий колгоспний щур, який виявив свою партійну вірність чистками в Україні...

Галас більшає і серед нього раптом виривається скигливий, як плач, голос:

— Ребята, ребята, а чи не здається вам, що

це ганьба для великого російського народу, що на троні центрального комітету немає русско-го? Завжди самі чорномазі або хохли! Коли ж прийде час, що й русский сяде на ньому?

В групі, серед якої знаходиться кілька вільнонайманих телефоністок, настрої трохи спокійніші.

— Сталін не помер своєю смертю... Його ліквідовано. Отруєно або...

— Пусте! Хто міг його забити? Одному було б це не під силу. Мусіла б, отже, бути між чекістами ціла група змовників. Та в це важко повірити...

— А ти забув про Троцького, Бухаріна, Ягду й Тухачевського? Вороги Сталіна сидять не тільки в таборах чи лісах. Дуже можливо, що якийсь чекістський ватажок плянував переворот, ну, й Сталін став першою жертвою...

Молодий українець усміхається до литовки телефоністки, що твердить про переворот.

— І що з того? Переворот у Кремлі нам не допоможе. На місце Сталіна прийде якийсь його поллічник. Чи думаєш, Сельмо, що за Троцького або Бухаріна не було б каторги, визиску й заслання? Всі чекісти — сталіністи чи троцькісти, — однакові наші вороги! Поки не зроблять перевороту кілька мільйонів каторжників, то мури Кремля не задрижать...

Сусід вірменин закурює нову цигарку й схвально киває головою.

— Твоя правда. Чекіст завжди є чекістом, а каторжник-каторжником. Але наша справа кращає, коли чекісти взаємно себе пожирають. Замах у Кремлі й замах з-зовні були б такими

кліщами, що з них ніхто з гнобителів не вислизнув би. Мені здається, що ми не повинні сидіти, склавши руки, бо нагода підхожа...

— Треба б, одначе, мати докладніші вістки. А що ти чув?

— Багато теж не знаю. Але звісно, що де горить, там і дим. В кожній плітці є зеренце правди... Скільки я чув, то нібито жінка Молотова стріляла до Сталіна... А під час останнього засідання ЦК Сталін визвірився навіть на такого вірного свого старого собаку, як Ворошилов... Розумієш?

*

Хоч гудки шахти вже давно подали третій і останній знак з'їжджати в штольню, цього ранку ніхто з гірників не звертає на це уваги. Робітники з нічної зміни, які повинні були відійти до табору, ще швендяють біля шахти. Не видно нікого з управління шахтою, всі урядовці зібралися в бюрі Хвостова. Чекіста ніде ні на лік.

Островський поспішно скликає членів підпільного проводу й нараджується з ними в пивниці механічного цеху. Місце зустрічі безпечне, бо цех обсаджений переважно бандерівцями, крім того, довкола нього виставлено сторожу.

— Мусимо пильно вважати, щоб знову не прийшло до передчасного зриву!

Юрій ще не мав часу переодягнутися, він сидить у робочій одежі, як і інші його друзі. З почорнілими од вугільного пилу обличчями, з цигарками між білих зубів члени проводу щільно обступили Юрія й пильно слухають його слова. Хоч вони намагаються бути байдужими, та все ж

легке дрижання рук зраджує їхнє хвилювання. Вістка про смерть Сталіна — це така подія, що жаден каторжник, а тим більше борець з підпілля не може бути байдужим. Смерть московського ката — немов бомба, механізм якої заведений на означений час. Коли, одначе, цей час прийде і наступить вибух, — ніхто не знає.

Найспокійнішим з усіх здається Островський. Тільки той, хто уважніше приглянеться до його очей, побачить спалахи, що мигають у них час від часу, як далекі світильця. Але його чорні від праці кулаки не дрижать, вони твердо й впевнено лежать на сталі трансформатора.

— Сьогодні знатимемо, чи хлопці послухають нас, чи ні. Вже найближчих годин повинно бути ясно, чи маємо за собою тільки кількасот бандерівців, чи весь український склад — дві тисячі гірників! Якщо послухають наших розпоряджень, то перший наш етап завершений. Це була б наша велика перемога.

— Литовці зі штрекових бригад щось плянують, — завважує Швець. — Якщо вони почнуть, потягнуть за собою багато інших. Знаєте, як це буває? . .

— Що ж вони замишляють? Повісити Хвостова?

— Щось подібне. Коли придуть вартові, щоб конвоювати їх до табору, литовці хочуть обсадити комбінат і затримати Хвостова як закладника.

— Це напевно плітки. Хто б важився на таке самовбивство? І чого ж вони хочуть від Хвостова? В закладники треба б Ворошилова або Берію!

— В кожному разі мої хлопці не йдуть з литовцями, за це ручу! А якщо зайде потреба, провчу анархістів.

Помічник бригадира з відділу обслуги вентиляторів Волинський хвилюється. Островський усміхається кутками уст.

— Отже, бачите, плітки чи правда, але в усякому разі в деяких гарячих головах починає кипіти.

Юрій пронизує очима друзів і говорить надзвичайно тихо:

— Зарано ще. Смерть Сталіна зрушила камінь з місця. Не тільки у Воркуті, а в усій країні. Мусимо прискіпити біг, скерувати камінь у потрібний напрямок. Протече ще чимало часу, поки цей камінь зросте в лявіну. А лише лявіна зможе розторощити ворожий кольос. Як вам відомо, минулого року повставали каторжники Караганди. Повстання було справою наших людей. Богові дяка, що не всіх керівників повстання розстріляно. Частина з них перевезено до Норильська. Маю звіділя дуже добрі новини. Там вони краще підготовані, ніж ми. Донощиків знищено, немає жадних груп, які б робили порухунки між собою. Вільне населення знає про нашу справу, стоїть по боці націоналістів. У проводі підпілля в Норильську немає ні троцькістів, ні анархістів, ані москалів. Наші хлопці мають зв'язок з Дудинкою і Кайрканом. Створено пробойові відділи, які докладно знають, коли виступити до бою та роззброїти вартових. Настрій надзвичайно бадьорий, ні сліду пригноблення чи зневіри. На всіх важливіших провідних місцях стоять бандерівці. Служба

зв'язку з краєм і Казахстаном діє справно. Інакше я не мав би цих вісток... А в нас ще не все йде, як слід. На «Кронштадтській» так, але в інших шахтах району є ще багато неполадків... Мусимо посилити працю, ясно? Ніщо б нам так не пошкодило тепер, як дика демонстрація. Треба терпеливості й ще раз терпеливості!

— Гарзд, — погоджується після короткої мовчанки Волинський. — Але як тепер поводитися? Що сказати людям? Як стримати їх від самочинних акцій?

— Агітувати, правильно агітувати, — це все! Приблизно так: Сталін не живе, але визиск і неволя існують далі. Щойно тоді, коли з України й інших поневолених країн вийдуть московські війська, відчиняться брами наших таборів.

— Так самісінько говорять наші хлопці там, поза дротами, я сам чув, — мимоволі признає Волинський. — А що далі? Що діяти нам, каторжникам? Треба діла, бо самі слова не допоможуть!

Олег Швець усміхається.

— Діяти так, як у Норильську. Цілком просто. Іти на працю, але не поспішати з роботою. Ліквідувати донощиків, але потихенько. Приєднувати вільнонайманих гірників, одначе, говорити з ними тільки в чотири очі. Викривати троцькістів, «демократів» і москалів та осмішувати їх, але крові не проливати. Поширювати думку, що загальний збройний зрив є єдиною можливою формою самозвільнення, та робити це мудро, речево й переконливо.

Островський киває головою.

— Саме так. А тепер пора починати. Повідомте наших людей про постанову, кожний повинен знати своє завдання, то не буде недоліків. . .

*

Доходить полудень, а ще жаден шахтар не спустився у штольню до праці. На прохання Хвостова, щоб сусідні шахти дали йому бодай кількох комсомольців, які почали б працю, прийшла відмовна відповідь тамошніх керівників: «Самі потребуємо». А не тільки Хвостов, але й кожний гірник знає, що це значить, коли шахту залишити бодай на вісім годин без нагляду й контролі. В цьому випадку не вільно починати працю. Насамперед треба усунути нагромаджений у штольнях метан та налагодити можливі перебої в механічному устаткуванні. Щойно тоді люди можуть спускатися в штольні. Те, що діється тепер на «Кронштадтській», — це спонтанний, але здисциплінований страйк двох тисяч гірників. Спричинником цього страйку є мертвий Сталін.

Більша частина гірників заходить у комбінат, де в переходах і на сходах творяться окремі групи, що палко дискутують. В головному коридорі, що одночасно творить залю зборів, вигідно розмістилося п'ять сотень людей. Густиий тютюновий дим, змішаний з вугільним пилом, хмарою висить над головами гірників, що посідали на долівці й на підвищенні для промовців. Деякі лежать на руках центрального опалення, сидять на підвіконні чи поприсідали на холодних східцях. Настрій чудовий, ніхто не прихо-

вує своєї радості. Чути жарти, сміх і пісні. Хвостов не зважується сюди зайти!

Б'є якраз перша година, коли в'язні, що зібралися на підвищенні, починають співати стародавню українську пісню. Розмови раптово стихають. Коли ж співаки затягають другу стрічку, до співу приєднуються всі українці, що є в комбінаті.

«Не в Синопу, отамане, панове-молодці,

А в Царград до султана поїдемо в гості. . .»

Натовп аплодує співакам, плеще в долоні, стукотить ногами.

— Добре, добре, хлопці! Оце так концерт! Давай далі. . .

Гірники тиснуться до підвищення, оточують співаків. Очі в телефоністок блищать. Без пісні й свято не свято! . .

В цю хвилину озивається гучномовець комбінатного радіо. Тремтячий жіночий голос перестерігає:

«Негаймо перестати співати. Наказ управління шахти. Хто не послухає, буде покараний карцером не менше п'ятнадцяти днів. . .»

Слова заповідачки тонуть у грімкому реготі. Щойно тепер починається забава. Співають усі, а хто не знає пісні, підтягає й тупотить ногами. Напевно пісню чути в найглибшій штольні.

Біля дверей до приміщення управителя шахтою починається раптом неспокійний рух, чути прокльони. Крізь натовп в'язнів торує собі дорогу, оточений озброєними старшинами МГБ, начальник Хвостов. Він намагається дістатись до підвищення. Його обличчя бліде, як у мер-

ця, повні страху й ненависти очі бігають від одного в'язня до іншого.

— Перестаньте співати! — кричить він пронизливим голосом. — Не терплю цього! Чи ви не соромитеся? Знаєте ж, що сталося! Розходьтеся! Розійдіться, кажу!..

— Авжеж знаємо! Навіть дуже добре знаємо!

— Ну, отож, — відповідає Хвостов, намагаючись говорити заспокійливим голосом. — Сьогодні вночі помер наш великий вождь, рятівник батьківщини, батько всіх трудящих...

Голос Хвостова стає пискливим, як у кастрата.

— Надія і забороло всіх миролюбних сил у світі, наш дорогий Йосип Віссаріонович Сталін помер!.. Советські народи сумують, увесь світ у жалобі, а ви співаєте жартівливі українські пісні!.. Соромтеся, гірники!

Серед зібраних помітний заколот, обличчя кривляться гримасами люті й ненависти.

— А я кажу тобі, Хвостове, що ми не соромимося! Ми радіємо і незабаром будемо танцювати! До чорта з твоїм Сталіном! Дасть Бог, скоро й ти підеш за ним, ти, шахтарський пацюче!

Гірники втішені відповіддю свого друга, плещуть в долоні й тупотять ногами, як діти, кидають вгору шапками, викрикують: гура!

— Співайте далі, хлопці!

— Так, співаємо знову! Хай і Москва почує!

— Забирайся додому, Хвостове, до старої, вона теж заспіває тобі!..

— Геть, чекісти! Сьогодні комбінат належить нам!

Крики не вгавають, в'язні беруть один одного в танець, цілуються, сміються і разом плачуть; їх огортає похмілля дикої радості. Ніхто не звертає уваги на Хвостова й чекістів, що немов навіжені повторяють водно:

— Перестати, перестати! . .

Врешті Хвостову щастить втекти з-поміж на-товпу до своїх приміщень. За ним гримить піс-ня, аж тинк осипається зі стін.

Щойно коло півночі, коли до праці виходить нічна зміна, комбінат порожніє. Свято на шахті кінчається, але в таборі гуде в кожному бараці, як у вулику.

31

Серед тисячних мас в'язнів у Воркуті ки-пить. Видобуток вугілля спадає з дня на день і чекісти не всилі тому зарадити. Поширюються найнеймовірніші вістки про нових верховодів у Кремлі — Маленкова й Берію. Настрої ще більше напружуються, коли прибувають з Ка-раганди перші етапи, складені переважно з ки-тайців, персів та українців, рішучих, фанатич-них людей. У Караганді вибухли страйки від-разу після смерти Сталіна. Керівників цих страйків покарано перекиненням до Воркути, й вони, немов бацилі, переносять пошесть зако-лотів. Люди з Караганди, що відбувають каран-тин, агітують між воркутцями.

Наприкінці місяця приходить етап до «Крон-штадтської». В ці дні Островський використо-вує кожну вільну хвилину й пересиджує в ба-раках для карантину, де відбуває наради з

новоприбулими, намагаючись якомога швидше створити підпільний комітет з українських керівників карагандського страйку.

У квітні карантин кінчається. Управління шахтою створює з китайців і персіянів окремі бригади, українців включає в уже існуючі, бо Хвостов хоче розпорошити їхні сили. Але китайські й персіянські бригади починають стихійний, незорганізований страйк, вони ламають свої робітничі струменти й зривають у повітря поїзди в шахті. Персіяни зважуються навіть знищити на очах чекістів пів тузень донощиків.

Починається протичекістський терор, одначе, без мети й системи. Незабаром приходять до непорозумінь і бійок між персіянами й українцями з Караганди. На керівні місця серед китайців і персіянів пролазять анархісти, що саботують підпільну працю. Створений за пляном фронт єдності розбивається на окремі акції — люди з Караганди виступають проти воркутців, персіяни проти вірменів, литовці чубляться з китайцями, калмики шарпають москалів. Бандерівці з трудом осилюють свою лють. На додаток ляклива пасивність управління табору ще заохочує заколотників до їх шкідливих виступів.

Вибрики китайців і персіянів досягають вершин тоді, коли деякі з них непотрібно забивають керівника транспортної групи Некрасова. Правда, Некрасов не був приятелем немосковських народів, але загальне обурення проти злочинців не знаходить меж. Як тільки убивці

виїхали з шахти, на них чекала півсотня гірників, що негайно повішали їх на риштуванні гірничої вежі.

Бригадир транспортової групи на своєму зібранні одногосно вибирають Островського на місце Некрасова. Цим способом український націоналіст очолює найважливіше місце в шахті. Якщо страйкує транспорт, шахта не працює.

Хвостов пронюхує небезпеку й не хоче погодитися на ухвалу бригадирів, але машиністи погрожують, що покинуть працю і керівник шахти мусить прийняти Островського на нову посаду. Маючи за собою більшість гірників, Юрій наказує вичистити табір від злочинних і донощицьких елементів.

32

Наближається червень. Дощ не вщухає вже третій день, бо ним завжди починається коротке воркутське літо. Юрій Островський лежить на своїй лежанці в бараці число 14 і слухає, як за заґратованими вікнами стукотять об шибки краплини води. Більшість друзів з його бригади вже сплять, тільки один, що сидить біля печі, тихесенько грає на гармонії тужливу мелодію. Найбільше гамору зчиняють двоє завзятих грачів у шахи; коли гра кінчається, програний змітає фігури шахів з стола, опісля підбирає їх з землі й гра починається знову.

Юрій починає якраз дрімати, коли двері бараку з гуком відчиняються і крізь них вривається, як буря, наскрізь промоклий Роман Волинський.

— Юрію, Петю! Вставайте швидко, маю новину, та таку, що вам спати відхочеться! Гей, вставайте, сплюхи!

Хропіт у бараці стихає. З лежанок обзиваються невдоволені голоси:

— Що там знову?

— Тихо!

— Та дайте ж спати...

Тільки обидва гравці в шахи не втрачають спокою і не звертають на заколот найменшої уваги. Схвильований Роман одним ударом ноги перевертає стіл з шахівницею й радісно кричить:

— Кінець з цією дурнуватою грою!.. Тепер почнеться інша забава... Нарешті, починається... Ану, вставайте!..

Островський пильно дивиться на Волинського. Обличчя Романа зачервонілося з радості, очі блищать. Він ледве стримує себе з утіхи.

— Розкажуй, Романе, які новини?

— Ось листівка. Дивіться!..

— Звідкіля її маєш?

Юрій зістрибнув з лежанки й підходить до Волинського.

— Принесли її сьогодні наші люди з будівельних бригад у місті... Дістали її від вільнонайманих, що працюють з ними на будові. Листівки появилися в цілій Воркуті...

— Сідай ось тут і читай! — наказує Островський.

Двоє в'язнів вискакують у коридор, щоб вартувати. Вся бригада схопилася з лежанок і мовчазним колом оточила Романа, який починає читати притишченим голосом:

«Каторжники! Брати всіх націй! Кістки наших замучених братів біліють на велетенському просторі від Сахаліну по Карелію, від Льодового моря по Алтай. А завтра, може, білітимуть ваші кістки серед тундри чи в піщаних пустелях. Каторжники! Слухайте сигналів з Норильська й Караганди! Нам не допоможе жадна світова війна, жадна ООН, жадна парламентарна делегація з Лондону чи Парижу! Нас вирятують тільки об'єднання всіх каторжників. Брати наші — селяни, робітники, студенти, солдати! Брати балтийці, українці, корейці, поляки, німці, узбеки, грузини, мадяри! Нашим спільним ворогом є большевицька Москва! Цього ворога можна знищити тільки бойовою солідарністю усіх поневолених! Не так давно каторжники з Норильська розпочали загальний страйк. Їм погрожували чекісти, до них стріляли, але каторжники страйкують далі. Сорок вісім годин тому вибухло повстання каторжників Караганди. МГБ-істи намагаються залякати їх, погрожуючи, що будуть стріляти без милосердя. Але якщо страйк пошириться на всі табори, — вороже насильство нічого не вдіє. Бо ж 15 мільйонів каторжників втримують наших ворогів при житті тим, що добувають для них щоденний хліб: вугілля, сталь, олію, мідь, золото. А кожна видобута тонна вугілля чи міді — це один кулемет більше до рук ворога. Каторжники Воркути! Кличемо до вашої честі: краще смерть ніж ганьба й неволя! Ми твердо переконані, що ви не кинете на поталу ваших братів у Норильську й Караганді! Герої Сибіру й Казахстану встояться в боротьбі, бо вони

покладають свої надії на вас, друзі з Воркути! Наше гасло таке: загальний страйк у всіх копальнях і на всіх будовах! Бережіться ворога серед своїх лав! Знищуйте без вийнятку всіх шпигунів, усіх слухняних чекістам бригадирів і баракових стукачів! Знищуйте їх без милосердя, бо й вони не мають серця для нас. Звільніть в'язнів з таборових в'язниць! Творіть негайно у кожному таборі страйкові комітети. Але при цьому бережіться демагогів і гарячих голів, тому не вибирайте до цих комітетів боягузів і дипломатів! Призначайте до них наймудріших і найхоробріших! Вибирайте на своїх провідників націоналістів! Організуйте таборову міліцію, що подбала б про порядок і лад. Поривайте за собою маси, бо вони творять силу! Завжди пам'ятайте про добро справи, про те, що найважливіше! Не можемо нічого втратити, крім кайданів, але здобути можемо все, що дає справжнє життя — батьківщину й волю! Тож уперед, брати, до бою!

Воля або смерть!

Хай живе наша спільна справа!

Хай живе братерство всіх поневолених і уярмлених народів!

Хай живе вільна Україна!

Хай живуть усі вільні нації Балтики, Кавказу, Середньої Азії!

Хай живе славна, безсмертна Каторжанська Армія!

Роман Волинський не встигає прочитати останнього слова, як вбігає вартовий з криком:

— Режимник іде!

Волинський поспішно складає листівку, за-

ховавшись за широкі плечі слухачів. Знадвору вривається до бараку гудіння сирен. В дверях появляється режимний старшина в супроводі дебелиого, похмурого сержанта варті:

— Сімдесят третя бригада — до праці!

У вимові старшини — хрипкі звуки, характеристичні для жидів. Зрештою, саме його прізвище — Гольденрайх — зраджує походження.

— До праці, але жваво! Сержанте Гаврищук, підженіть їх!

— Наказ, товаришу ляйтенанте! Швидше, швидше, ледарі!

Одначе, коли старшина виходить з бараку, сержант по-дружньому підморгує в'язням і заспокоююче киває рукою:

— Бога ради, хлопці, не робіть ніякого заколоту... Наказ — наказом. А єврейчик сьогодні тее... не в настрої. Напевно стара викинула його з ліжка...

Бригада регоче до сліз розгонистим, нестримним сміхом. В'язні виходять; деякі з них крадькома усміхаються до сержанта, як до приятеля, стискають йому руку. Молодець Гаврищук, їй-бо! Це справжній українець, один з тих, нечисленних українців, які належать до варті воркутських таборів. Він завжди, де тільки зможе, допомагає в'язням.

Під час праці ніхто з бригади не думає про видобуток вугілля. Кілька пом'ятих листівок, що їх перепачкувала для гірників бригада будівельників, мандрують з рук до рук, по всій копальні. Коли в'язні після праці виїжджають з шахти, їхні серця б'ються сильніше...

*

Серед в'язнів не стихають поголоски про суперечку між Берією та іншими володарями Кремля. З листів, що приходять до Воркути, видно натяки на змагання МГБ з Центральним Комітетом партії. Листи приходять відкриті й підпільний провід переконаний, що чекістські цензори зумисне пропускають їх до таборів, затіваючи якусь нову штуку. Бо в листах є згадки про швидку ліквідацію колгоспів та поворот немосковських в'язнів до їхніх батьківщин.

«Дорогий Ваня, вчора нам повернено нашу корову, — читає Островський листа, що його одержав один білоруський в'язень від своєї дружини, й глузлива усмішка появляється на його тонких устах. — Городець теж мають повернути... Недавно в нас відбувся великий мітинг, на якому висока шишка з Москви заявила, що кожна сім'я одержить десять гектарів землі. Ніби дарунок від держави... Хтось запитав, що буде з МТС-ами, то той високий сказав, що ці станції залишаться. Тож як обробимо поле без плугів і машин? Хто схоче користуватися тракторами, мусить платити за них. Той з Москви казав, що йдуть нові часи. Не потребуємо нічого боятися, бо протягом одного року нам усе повернуть. Земля належить народів. Живемо в державі, в якій голос мають робітники й селяни. Дорогий Ваню, не можемо в це вірити, бо воно надто гарне, щоб було правдиве. Сьогодні ми є тільки платними робітниками на землі, а завтра вже мали б бути справжніми селянами — хліборобами? Але я

прошу Бога, щоб врешті прийшов кращий час для нас . . .»

— Так шишки з Москви ловлять душі!

Островський сміється голосно й передає листа Олегові Шевцеві.

— Почитай! Знову оббріхують людей, бо суцужно їм . . . Може й до нас прийдуть просити порятунку? Ну, ми їм допоможемо так, що й кісточок своїх не позбирають! . . .

З вісток, що їх приносять зв'язкові з Україною, теж видно, що Берія плянує ліквідувати колгоспи та намагається з допомогою міністерств внутрішніх справ немосковських республік ССРСР захопити владу . . .

Вранці 8-го червня, саме перед виходом до праці денної зміни, у «Кронштадтській» появляється МГБ-івська комісія з Москви — майор і чотири старші лейтенанти. Ніхто не знає властивої причини їхнього приїзду, тож починають кружляти найнеймовірніші поголоски: про підвищення норм праці, слідство в справі спаду видобутку вугілля, реорганізацію . . . Підпільний провід заряджує поготівля всіх своїх клітин.

Тим часом стається подія, що її досі не було в історії таборів каторжної праці. Члени комісії з Москви одягаються в гірничу одягу, беруть лямпи і йдуть до шахти. Каторжники тільки покивають головами. Хвостов, що супроводить високих гостей аж до ліфту в шахті, тремтить зі страху. Він перестерігає МГБ-істів перед небезпекою спускатися під землю без зброї й охорони. П'ять чекістів — між тисячу

гірників-каторжників, які в шахті можуть по-
міритися і з двома тисячами МГБ-істів!

— Це наша справа, товарищу Хвостов! Не
турбуйтеся, за дві години повернемося. Ми не
боязкі. Комуністам не личить лякатись, правда,
товарищу Хвостов?

Останні слова майора МГБ бринять явною
насмішкою.

П'ятеро чекістів з'їжджають у другу штоль-
ню і сідають на поїзд, що везе робітників до
місць праці — майже вісім кілометрів дороги.
Цього ранку поїзд переповнений гірниками,
але під час їзди не чути пісень, як це звичайно
буває по смерті Сталіна. Островський, Швець,
Волинський та інші члени підпільного керів-
ництва теж їдуть. Вони буквально наступають
на п'яти чекістам, стежать за ними.

На четвертій відвідній колії майор наказує
машиністові затримати поїзд. Бунчук негайно
виконує наказ і при цьому непомітно сятає по
коротку сокирку, заховану під ватянкою. Гір-
ники в поїзді, що вичувають незвичайні події,
теж схоплюють зброю.

П'ятеро МГБ-істів сміливо уставляються пе-
ред льокомотивом, спрямовуючи яскраве світло
своїх ламп на гірників. Островський наказує
своїм людям висісти з вагонів і обережно ото-
чити чекістів колом від стіни штольні. В цю
хвилину падає гострий наказ:

— Стій! Ні кроку далі!..

В'язні завмирають на своїх місцях. Остров-
ський сердиться в душі: «До лиха, треба було
їм спершу розбити лампи!»

Але поки Юрій встигає дати цей наказ, з темряви знову роздається, без погроз, голос МГБ-іста:

— Слухайте, шахтарі! Не чинимо вам жадного лиха, бо навіть не маємо при собі зброї. Відкладіть і ви свої сокири! Свого прізвища не можемо вам виявити, ви розумієте, з яких причин. Шахтарі! Ви вже довгий час на каторзі й ми знаємо, що серед вас чимало невинних. Навіть ті, які слушно були засуджені, повинні бути амнестовані. Чия в цьому вина? Сталіна й його кліки. Партія не є вже такою, як була за часів Леніна — авангардом робітничої класи. Сьогодні вона складається з паразитів, зрадників батьківщини, злочинців і дилетантів. Сталін і його банда спустошили нашу країну й привели її на межу громадянської війни.

Промову майора перериває інший МГБ-іст. Його молодий голос дзвенить палко, з вимови видно, що чекіст азербайджанського роду.

— Всі знають правду: народи Советського Союзу незадоволені! Вони не хочуть жити в ярмі злочинної колгоспної системи. Концтабори переповнені, кожний десятий громадянин сидить за дротами, щодругий не-росіянин засланий на Сибір. Це злочинні обставини, які з соціалізмом не мають нічого спільного. Злочинці з партії мусять стати перед судом і понести сувору кару з рук революційного правосуддя...

Третій чекіст говорить дуже помалу, зважаючи кожне слово:

— Хлопці, говоримо до вас, як приятелі, вірте нам. Приходять великі зміни. Але вони не завершаться без вашої допомоги. Ніхто не по-

дарує вам нічого, якщо самі не виборете собі. Ви є великою силою, подумайте тільки — численні мільйони каторжників! Якщо схочете, будете вільні, повернетесь додому, до своїх жінок і дітей, якщо ж ні, можете ще цілі роки сидіти в бараках і гарувати за злиденну плату...

— Добре намисліться, шахтарі! — заохочує майор. — Але швидко, бо час не стоїть. А ми мусимо випередити наших ворогів. Мусимо їх залякати. Працюйте менше, найкраще взагалі не працюйте, не виявляйте страху й принизливості, не дякуйте на кожному кроці. Дармоїди з тресту повинні зрозуміти, що без вас немає вугілля. Вони мусять навчитися, що не вони, але ви тримаєте руку на важілі продукції. Якщо доведете до того, що вони благатимуть вас, тоді практично будете вільні!

В'язні слухають промови чекістів з запертим віддихом. Але Островський зразу догадується, звідкіля цей вітер. Берія справді плянує переворот проти партії. Та він надто хитрий і знає, що без підтримки з боку найбільш пригноблених прошарків населення не доб'ється свого. А хто є ці найбільш пригноблені, найбільш принижені, невдоволені? Каторжники, засланці й колгоспники. Хто йде з цими групами, той переможе. Островський бачить, що наближається година виступити широким фронтом. Але не так легко спіймає їх на свою вудочку Берія! Чекісти в першу чергу мусять заплатити за всі свої злочини!

У густій темряві шахти відбувається розмова каторжників з їхніми мучителями — чекістами. Островський цікавиться:

— А що ви обіцяєте нам?

Майор відповідає без надуми, точно й ясно, як давно завчену лекцію:

— Загальна амнестія для всіх політичних в'язнів. Поворот у рідні місця. Ліквідація усіх режимних таборів. Новий карний кодекс. Знесення колгоспів. Повернення селянам землі. Припинення депортацій, заслані ж одержуть право повернутися додому. Кінець героїзуванню російського народу. Більші права для неросійських союзних республік у господарських і політичних питаннях. Ясно?

— А що буде з вами, з МГБ? Чи теж будете рубати вугілля, як ми?

— Що буде з нами, гм... На це питання не можу вам сьогодні відповісти. Та, це зрештою другорядна справа. Ви ж не будете потребувати боїтися чекістів, бо ж не буде каторги. Правдоподібно, що війська МВД і МГБ включаться в регулярну армію...

Гірники сміються.

— Над могилою Сталіна ваш Берія обіцяв нам краще життя — більше масла, горілки, білого хліба й більше розваг! Кращі життєві обставини для працюючих мас. А що з цими обіцянками? Нічого. Все брехня.

Гірники потакують:

— Берія бреше, не віримо йому.

— Берія не винен, — борониться майор, — Маленков саботує його обіцянки.

— А що було з широко реклямованою амнестією для політичних? Все брехня! «Блатних» ви звільнили, горлорізів, злодіїв і шпигунів,

тільки й того! Ми ж, політичні, далі сидимо за дротами.

— Маленков і кліка саботували й амністію!
— сухо відповідає чекіст і ніяковіє, бо в'язні регочуть.

— Усе це гарно й добре, — глумливо погоджується Олег Швець, — але хто заручить нам, що в тому немає диявольської провокації? Бо ж слухаємо ваші слова, як хороші бабусині казочки. Чи не хочете ви, бува, витягнути нас на сухе й потім розстріляти? Ми ж знаємо вас, голубчики, не з учора! Чекісти — наші вороги, до того ж Берія — це учень Сталіна. Без Берії не було б, може, каторги. І раптом ви хочете подружити з нами!

— Ніякої, скажете, поруки не можемо дати? Чи, може, ще хочете від нас дістати якийсь документ? Що за глупота! Та ж мусите розуміти, що можемо діяти покищо конспіративно. Чи, може, справді не знаєте, що діється в усіх республіках? Не писали вам ваші дружини? Ми ж докладно знаємо, що ви маєте добрі зв'язки з Сибіром, Україною, навіть Вірменією! Ваші кур'ери звітують вам про найменші дрібниці, маєте найкращу інформативну службу, правда?

В'язні задоволено підсміхаються.

— Правда. Богу дякувати за це. Але чи ви не стріляли до нас під час страйку? Не соромитесь жебрати в нас допомоги, вбивці?

— Хай Берія забирається до чорта!

— Самі себе визволимо...

— Бандити...

— Доведіть насамперед, що ваші слова не порожні...

— Вчинків, не обіцянок нам треба!

— Спокійно, хлопці, не гарячіться! — кричить голос Островського. — Припустимо, що вони щиро говорять, припустимо теж, що почнемо загальний страйк в цілій Воркуті. Що тоді зробить Дерев'янка? Дасть наказ стріляти до нас? Чи стане по нашому боці з своїми чекістами? Дайте ясну відповідь!

Деякий час панує гробова тиша. Потім говорить майор:

— Я сподівався цього питання. Дерев'янка робитиме те, що йому накаже централь. Він не буде стріляти. Ми ж приходимо з централі. Берія, а не Дерев'янка, є головнокомандувачем військ МГБ. А в наших лавах панує сувора дисципліна.

Олег Швець не вдоволяється відповіддю.

— Яке становище займе армія? Це дуже важлива проблема. Припустимо, що війська МГБ ідуть з Берією, у них дуже добра зброя, це нам відомо. Але теж можливе, що армійські генерали будуть проти Берії. Червоноармійці послухають своїх генералів, не ваших. Тоді нам доведеться самим висьорбати цю юшечку, яку ви заварите...

— Справа напевно вдасться, бо армія з нами, — відповідають зразу два чекісти. — Важливо, щоб Кремль був у наших руках. А коли впаде голова, то й найміцніші кулаки нінащо. Не бійтеся, ми про все потурбувалися. Наші війська будуть боротися! Хоч про подробиці не можемо з вами говорити...

Молодий чекіст-азербайджанець нетерпеливиться:

— Навіщо ж цієї балаканини! Та ж у вас нема вибору. Мусите з нами маршувати! Тепер не пора на порохунки. Ми ж не закидаємо вам, що ви боролися для Бандери, Чупринки, Павлича, Андерса... Робіть так, як радимо!... Організуйте спільний фронт і ліквідуйте всіх стукачів та донощиків, що є проти визволення. Якщо переможемо, наша країна буде найвільнішою, найдемократичнішою і наймогутнішою в світі!

Чекісти несподівано зникають. Вони сходять на бремсберг і зупиняються біля нової бригади. Таким способом ці дивні висланці Берії агітують на «Кронштадтській» три робітничі бригади. Після двох годин комісія від'їжджає, не сказавши ні слова Хвостову.

Згодом підпільний провід довідується, що чекісти були в інших шахтах Воркути, немає, отже, ніякого сумніву, що Берія підготовляє наступ. В'язні-гірники дивуються.

— Божевільні часи! Каторжники й чекісти мали б іти нога в ногу!

Не минає й доби, як усі керівні групи окремих національних складів в'язнів погоджуються створити тимчасовий страйковий комітет, щоб використати нагоду не для чекістів, але для свого визволення. Островський займає в цьому комітеті керівну позицію. Підпільний провід, у якому сидять тільки українці, перебирає на себе керівництво страйку, таким чином

найзапекліші вороги чекістів — бандерівці переймають владу над трьома тисячами каторжників у «Кронштадтській» шахті.

*

Вістка про повстання в Норильську була першою бомбою, що вибухла у Воркуті. 17-го червня наступає другий вибух — в Східній Німеччині повстали робітники. Але в'язні не мають докладних відомостей про це повстання, бо большевицька преса фальшує або промовчує їх. Тож каторжники користуються перепачкованими до шахт радіоприймачами підпільного фронту.

Таборове управління робить небачені досі поступки: підвищує заробітну платню до суми триста рублів, привозить масло й білий хліб, висвітлює в таборових кінах малярські, чеські, східнонімецькі, навіть старі американські фільми. Але всі ці принади не допомагають — видобуток вугілля постійно меншає.

Підпільна група у місті Воркуті, якою керує Марія Руснак, працює над тим, щоб створити своєрідний спільний фронт амнестованих і засланців з в'язнями. В ці буремні дні кожний вільний робітник у Воркуті відчуває, що приходять довгожданні зміни. Зв'язок між окремими шахтами діє справно, як ніколи досі.

*

Напруженість настроїв помалу досягає вершин. У повітрі так і чується подих революції. І немає нікого, кого б не хвилював цей подмух.

В половині липня поголоски, перекази, «най-

новіші вістки», що походили начебто з достовірних джерел, а також дикі чутки множаться, як комарі в тундрі. В бараках і глибоко під землею, в копальняних забоях панує гнітюча спекота, задуха. Після багатих на дощ днів прийшли посушливі, вода в тундрових мочариськах «перекипіла» й має такий смак, від якого на рвоти тягне. Такого гарячого літа ще не було у Воркуті, — твердять каторжники з етапу 1943 року, які пережили роки лихоліття.

Одначе, велика маса в'язнів не звертає жадної уваги на спеку, докучливих комарів та смердючу багнисту воду. Бо кожний з них думає, снить, шепоче з друзями про страйк у Караганді... страйк у Норильську... страйк у Колімі. Ми теж будемо страйкувати, цілком певно будемо... чого ж ми ще ждемо? Це ганьба для нас... Наші брати борються, а ми лопатами загортаємо вугілля... Воркута мусить повстати... Чекісти можуть знищити тисячі, але не мільйони... Багато з нас боїться, багато кажуть: дайте нам більше хліба й ми виконаємо плян... Цих треба б повісити... ні, їх треба переконати добрим прикладом, бо голод і страх — головна підпора чекістів і комунізму... Найстрашніший ворог ховається серед нас... бити ворога його власною зброєю, терор треба зламати терором... Коли ж ми розпочнемо?..

*

Серед членів страйкового комітету точаться палкі розмови й спори. Одні з членів, головню туркестанці й кавказці, домагаються негайного виступу й проголошення загального страйку,

інші протиставляться цьому. Юрій Островський, Олег Швець та їхні друзі з страйкового комітету мають ширші горизонти. Вони виступають проти страйку, бо він, на їхню думку, є заслабою зброєю. Вони агітують за те, щоб на випадок кривавої боротьби між Берією, себто, МГБ, партією і армією перейти до збройного революційного наступу для ліквідації московської імперії. Розгорнути революцію в заколоті можновладців не для справи Берії, але проти Берії, проти всіх московських тиранів.

Одразу ж після успішного відбуття сходин страйкового комітету, Островський, за згодою своїх ближчих друзів, накреслює звіт, побудований на власних тактичних і стратегічних засадах. Звіт закінчується словами:

«Мусимо подбати про те, щоб з чвертьмільйонною кількістю українських каторжників створити міцний пробойовий мілітарний загін, який міг би вичистити від ворога Воркуту й весь полярний район та втримати цю фортецю всіма військовими і політичними засобами так довго, поки не розпочнеться всенародня визвольна революція. Армія за дротами не принесе нам ніякого пожитку. З цього приводу ми виступаємо проти страйку, проти повстання без зброї. Всі ці акції означали б, що ми замикаємося в таборах і нехтуємо зв'язком з населенням. А всяка ізоляція вже наперед перерішує програму. Тому всі наші зусилля спрямовуємо на те, щоб вирватися з усіх таборів, ліквідувати ворожі залоги, здобути місто та захопити найважливіші бази й лінії зв'язку. Після цієї військової акції прийде проголошення революцій-

ного уряду для кол. АСР Комі, отже, проголошення незалежності звільнених теренів. Одночасно ми звертаємося до ОН з проханням прийняти нову вільну республіку в склад об'єднаних націй, чим мобілізуємо для нашої справи світову опінію. На військову допомогу Заходу не розраховуємо, тому в цьому напрямі не треба робити жадних заходів, бо могли б тільки ускладнювати справу й викликати можливу інтервенцію та окупацію звільнених теренів чужими потугами. Це в свою чергу було б моральною перемогою нашого смертельного ворога — Москви. Нашими власними силами для власної справи — власним шляхом!»

33

Незабаром приходить вістка, що плянований переворот у Москві розкрито й здушено в зародку. Берію та дев'ять міністрів немосковських республік арештовано й виключено з партії, хоч успіх змовників був уже, здавалося, запевнений: танки військ МГБ їхали до Кремля, партійна кліка мала бути арештована. Тепер Берію оголошено «ворогом народу».

Ліквідація ілянів Берії позначається у Воркуті. Одного дня починається чистка серед чекістів. З Москви прибуває партійна комісія, яка проводить передачу шахт під нагляд міністерства гірництва. МГБ-істи, які досі були панами не тільки над життям і смертю людей, але й над шахтами, фабриками й машинами, втрачають свою владу. Вони не чинять жадного спротиву. З Кірова на північ вирушають танкові відділи червоної армії...

Хвостова усувають з посади, його місце займає Лопаткін, який не є ні партійцем, ані військовиком; він не турбується жадними політичними питаннями, ані ідейним наставленням каторжників.

— А тепер до вугілля, товариші, — говорить він до шахтарів з «Кронштадтської». — Після праці можете співати, що вам завгодно, про мене, навіть «Вище прапор...» Це мені аж ніяк не заваджає, аби було вугілля...

Чистка змітає теж Гольденрайха, Чугунова, яких деградують і засилають в Якутію. Радість серед в'язнів немає меж.

Страйковий комітет одержує вістки, що хоч плян Берії не вдався, але його прихильники збирають сили в балтицьких раїнах і Вірменії. Деякі члени страйкового комітету радять закинути думку про будь-яке повстання, але Островський заперечує.

— Найважливішою справою для нас є не переворот Берії, але хаос у партії, МГБ і армії. Цей хаос ще триває. Тож мусимо використати його, як також використати момент нерішучості нашого ворога. Ситуація для нас сприятлива. У ворога міжусобиці, народи позбулися страху, підпільні фронти непорушені, в'язні прокинулися з байдужості, отже, — тепер або ніколи! Ще цього літа підемо в наступ... А тепер кінечним є тільки одно: залізна дисципліна мас, жадних нерозважних потягнень! Маси повинні маршувати тільки в тому випадку, коли страйковий комітет дасть їм наказ. Дисципліна й ще раз дисципліна, друзі!

Але робітничі маси огорнув неспокій, їхня терпеливість вичерпалася. Вичікування стало для в'язнів мукою.

— До дідька з дисципліною! — все частіше лунають голоси.

Нетерпеливість переходить у невдоволення, пристрасті й бажання кривавої розправи із ненавидженими гнобителами переважають розум. Під гаслом «Геть з беріївщиною!» страйковий комітет у «Кронштадтській» вирішує проголосити генеральний страйк. Але ця постанова є zarazом кінцем існування комітету. Бо Островський з своїми друзями голосує проти страйку. Генеральний страйк не вдається, виявляючи, що престиж Островського є сильніший, ніж сповідні впливи страйкового комітету. Бандерівці гарячково готуються до збройного виступу...

*

Вдосвіта 27-го червня стається жахливий удар. Невдоволені прихильники страйку, порізнені з українцями, роблять в шахті динамітний зрив, під час якого гине багато гірників. Катастрофа викликає серед шахтарів сліпу ненависть, а тому, що вони не знають справжніх винуватців, — увесь їхній гнів обертається проти управління шахти. Немов з одного якогось наказу, всі гірники кидають працю й нападають на комбінат. Вони знищують устаткування бюр, спалюють портрет Сталіна й Маленкова, зривають червоний прапор, важко б'ють Лопаткіна й інших членів управи.

Те, чого так побоювався Юрій Островський, сталося. Замість плянованих дій виникає стихійний гнів маси, неконтрольований, ані не керований ніким вибух. Шахтарі вивішують на будинку комбінату чорний прапор, розбирають склади і крамниці в зоні шахти й плондрують їх.

І якраз цього дня приходиться вістка, що гірники з сусідніх шахт почали загальний страйк. Натовп гірників у «Кронштадтській» надиханий небаченим запалом. Але червона мла гніву й жадоби нищення швидко розвіваються, в'язні повертаються до табору, в комбінаті залишаються тільки ті, котрі його опанували. Островський вирішує рятувати ситуацію. З гуртком довірених людей він забарикадує будинок комбінату й обсаджує в ньому найважливіші місця: телефонічну централю, приміщення радіонадавчої станції, касу, амбулянс і станцію акумуляторів.

Але ось о десятій годині прибувають до комбінату озброєні МГБ-істи. Проти кількох озброєних тільки сокирами й ножами шахтарів виступають чекісти з кулеметами й машиновими пістолями. В партері комбінату приходиться до кривавого рукопашного бою. Кулеметні черги проріджують лави шахтарів і чекісти крок за кроком здобувають коридор. Об 11-ій годині боротьба ще триває.

Тим часом у приміщеннях управління шахти на першому поверсі зібралось півсотні каторжників, серед яких є теж Островський, Швець, Волинський та інші члени підпільного проводу.

Дехто починає забарикадовувати важкими меблями двері й вікна, щоб до бюр не дісталися чекісти.

— Чи ви, хлопці, збожеволіли? — кричить до них Юрій. — Та ж ви будете для себе могили! Геть з цим крамом, двері мусять бути доступні!

В'язні слухняно відсувають від дверей столи й шафи, раді, що хтось керує ними в цій напруженій ситуації, думає за них. Островський хвилину нараджується з Шевцем і Волинським, опісля пояснює присутнім:

— Слухайте мене, хлопці! Мусимо використати нову нагоду. Якщо її прогавимо, то пропадемо. Кожний з вас має ножа або сокиру, правда? Гарзд, тож покажіть, що вмієте...

— Кажіть тільки, що робити?

— Коли чекісти вдеруться на коридор поверху, ми кинемося на них з-заду й виріжемо. Але уважайте, щоб ні один з них не втік. А тоді відберемо зброю і набої.

— Найкращий плян, який я колинебудь чув!

— Тільки не розсипайтеся поодиноці хлопці, нападайте на ворога зімкненим гуртом! Пораних залишати, поленених не брати! Отже, ще раз — перше завдання: очистити комбінат, друге — очистити від ворога зону шахти. І щоб мені не втік жадний МГБ-іст, бо кожний врятований ворог, — це один машиновий пістоль для нас менше! Третє завдання: на вантажні авта й — до району та залізничної станції! Мусимо досягти свого. З двома сотнями машинових пістолей і чотирма кулеметами здобудемо весь район...

На головному коридорі галас бою змагається, в'язні обороняються розпучливо кулаками й шматками дерева. Перед будинком ще гримать постріли. Островський дає накази:

— Я перебираю перший відділ. Тридцять людей до мене! Ти, Олег, забирай інших і після нашого випадку забарикадуй коридор, щоб яка біда не заскочила нас з плечей. Бери звідсіля все барахло й збудуй барикаду до стелі. Якщо по вас стрілятимуть, лягайте на землю...

— А що зробимо з нашими вільнонайманими братами? — питає Волинський, показуючи на шістьох вільних гірників, що саме заходжуються спалити акти комбінату.

— Залежить від них. Схочуть піти з нами, тим краще, бо нам кожна пара рук пригодиться, не схочуть — не будемо їх ганити!

— Певно, що йдемо з вами, Юрію. Я ж сам українець. Зрештою, що можу втратити? Те саме, що й ви. А мені аж пальці сверблять, щоб здобути до рук рушницю. Я ж був снайпером, Юрію. Візьми мене до свого відділу.

— Ми теж ідемо з вами.

Вільнонаймані поспішно викидають через вікно шафу з запаленими паперами, просто на голови чекістів, і вигукують з радості.

— Ну, цих ми пригостили! — радіє один з них і обережно визирає крізь вікно. — Найменше десять драбуг обірвали від шафи. Йй-бо, якомусь лейтенантові голова загорілась, під шафою. Дивіться, чекістські голови горять...

Коридором утікають заюшені кров'ю безбронні каторжники; лунають крики болю й люті. Островський скрегоче зубами:

— Пождіть, собачі чекісти, поки дістанемо зброю! Заплатимо вам у десятеро!

В кутку кімнати скулилися дві телефоністки й Юрій підходить до них:

— Що з вами?

— Не залишай нас, Юрію, на поталу чекістам! — просить сміливіша. — Ми підемо з вами, правда, Ніно? Я українка, рік тому, як вийшла з табору. Вмію стріляти, вір мені! Не залишай мене!..

— Гаразд, приєднуйся до мого відділу!

Каторжник, що чатує біля дверей, раптом хвилюється.

— Надходять уже!

Островський кидається до щілини у відхилених дверях. Справді, з лівого входу коридору вибігають чекісти, перестрибують через тіла мертвих і поранених в'язнів та стріляють за втікаючими. Юрій замикає двері.

— Якщо пробіжать далі, нам пощастить. Але коли затримуються перед дверима, викосять нас, немов траву. Тому — на землю!

В ту ж хвилину, коли каторжники лягають на землю, крізь дошки дверей перелітають кулі. Перебігаючи повз кімнату, якийсь чекіст пускає в двері чергу з автомата.

— Вперед, не затримуватися! — лунає на коридорі голос коменданта відділу. — Спершу очистити коридор, опісля кімнати!

— Дякую Тобі, Боже, — шепоче Юрій, зривається з землі й помахом руки дає наказ своїм друзям. — За мною!

У коридорі Юрій бачить перед собою постаті чекістів, що переслідують в'язнів. Позаду від-

ділу два МГБ-істи тягнуть зі собою кулемет і скриньки з набоями. Юрій пізнає в одному з них сержанта й, немов рись, стрибає до нього. В останню мить приходиться до нього думка: «Чим же я переможу його? Ні ножа в мене, ні шматка дерева!» Але перед його очима випуклюється широка, похилена спина в брудно-зеленій формі, темно-м'ясистий карк, по якому спливає піт, і Юрій без застанови скаче на плечі ворога, хапаючи руками за горлянку.

Раптовий ривок зупиняє сержанта в бігу, його ноги здригаються, червоний карк темніє ще більше. Зайняті переслідуванням безборонних в'язнів чекісти не чують і не бачать, що до них наближається смерть. Коли ж вони усвідомлюють собі загрозу, вже є запізно. На одного МГБ-іста приходять двох каторжників. Ножі з розмахом вгрузають в обтягнені вузькими блязами плечі, сокири одним ударом розчерплюють голови. Коли в серце капітана затоплюється фінський ніж, з його рук випадає наган і лунко дзвенить на кам'яній долівці.

Сержант даремно намагається визволитись з залізного тиску Юрієвих рук. Він напружує свої м'язи московського селянина, міцні, немов у бика, але на грудях запирає йому віддих, в ушах дзвенить. Сержант помалу спрямовує свій револьвер понад плече й хоче зістрілити з своєї спини жахливий вантаж, що душить його без милосердя. Але Островський жвавим рухом сповзає, не роздіймаючи рук, й останнім зусиллям штовхає голову ворога об бетонову стіну. Сержант падає ниць, з його уст витікає маленький струмок крові. Чи він уже мерт-

вий? Островський не має часу перевірити. Він підриває голову сержанта вгору й ще раз стукає нею об бетон, аж кістки тріщать.

У кишенях сержанта Юрій знаходить шість ручних гранат, чотири з них затримує собі, а дві передає телефоністці, яка весь час стоїть біля нього, бліда, немов смерть. Наган дістається Волинському, для якого забракло здобичі. Островський бере важкий кулемет і дівчина допомагає йому закинути зброю на плечі.

— Бери кулеметну стрічку й скриньки та ходи за мною! — наказує їй Островський.

В галі каторжники підшукують собі становища. Островський уставляє кулемет поза знищеним підвищенням для промовців. Вклавши нову кулеметну стрічку, він вибігає на коридор і приволикає до галі труп сержанта.

— Замість мішків з піском, — пояснює він дівчині. — Ходи, мала, принесемо ще з двох!

Гніздо для кулемету готове. Юрій укладає довкола нього бруствер з дощок і трупів та вдоволено лягає біля зброї. Не спізнився ні на хвилину. Бо по широких входових сходах порталю саме тепер вбігають МГБ-істи. Здається, що вони не знають, яка доля зустріла їхніх товаришів, бо не бачать звернених до себе цівок пістоль.

Коли перші чекісти ступають ногою на останній східець, Островський натискає гудзик кулемета. Коротка черга, перерва, знову черга. Юрій стріляє влучно, без промаху, бо ворог віддалений якихось тридцять метрів. Стріляє, як під час вправ: приціл, черга, черга, приціл,

короткий погляд на стрічку з набоями, знову коротка черга пострілів.

Юрій Островський ненавидить чекістів лютіше за чорта. Це ненависть, яка лежить поза сферою всяких моральних почувань, бо й об'єкт ненависти не має в собі нічого з моралі. Лише один, однісінький раз ця ненависть послабла, а саме тоді, коли Юрій стояв перед молодим туркменом — Гасанбеєм Хаджіновим.

Проте МГБ-істи не тікають перед кулями, не підносять рук, не кидаються на землю, не шукають захисту поза тілами побитих. Вони стріляють і нагадають. Тиснуться до стін, поручнів сходів і «балалайки», як насмішливо називають каторжники московські машиніві пістолі, танцюють у їхніх руках.

Постріли чекістів не можуть пробити грубих колон, поза якими клячуть в'язні, що відстрілюються. Та ворог, здається, не думає про відступ. Щораз свіжі лави чекістів збігають на сходи, й тоді озивається кулемет Островського. Юрій виразно бачить обличчя наступаючих: це не молодики. Здається, що Дерев'янку вислав до «Кронштадтської» добірну частину МГБ-істів, самих старшин, які вже перейшли хресний вогонь — проти німців або УПА. Численні медалі на блюзі кожного з них вказують, що чекісти дістали їх не даром, не за вартову службу...

— Чорти скажені! — цідить крізь зуби Островський. — Ходіть лише, ходіть сюди! Поговоримо інакше... Цього ви не сподівалися, правда? Це не в підвалах з безборонними в'язнями... Невсипуці бандерівці потраплять і в

Воркуті припекти вас... Чупринка загинув?.. Слава йому й його борцям!..

По спітнілому, покритому пороховим димом і кров'ю, обличчі Юрія перебігає радісна, дитяча усмішка.

Наступ чекістів раптово обривається. Вхід до галі замикає високий вал людських тіл. Островському бракне на мент віддиху. «Подалися? — дивується він у душі й гордість розпирає йому груди. — СС-мани Дерев'янка втратили половину своїх людей. Тепер покличуть допомогу!..»

Юрій обтирає рукавом спітніле обличчя. Раптом він чує понад своєю головою свист і відрухово кидається на землю, кладучи з собою телефоністку. Довкола них вибухають зриви, осколки гупають об стелю, розбивають останні шиби у вікні, з стін осипається тинк. Ручні гранати!

Знову шум над головою. Одночасно з лівого крила коридору роздається горласте: «У-р-р-р-а-а!» Крізь залю летять рої куль, бринять рекошетом. Островському нема часу повернути кулемет наліво, чекісти випереджують його.

— Ох, до ста чортів, так дешево не дістанете нас!

Юрій хапає гранату, але серед замаху зупиняється і знову заховається за бруствером. З-поза гори трупів на сходах підводиться якась постать і з флангу обстрілює МГБ-істів. Юрій зразу пізнає стрільця. Це Олег Швець. Правдоподібно, він підповз до забитих чекістів зараз після того, як умовкли постріли. Це рятує ка-

торжників. Олег стріляє, не набиваючи машинного пістоля. Вистрілявши один диск, він швидко сягає по другий машинний пістоль, що їх він нагромадив на барикаді з забитих.

Островський підсилює друга вогнем зі свого кулемета, зважаючи, щоб не поцілити своїх людей, які скрізь позаягали в залі поза колонами. МГБ-істи тікають, залишаючи вбитих і поранених. Наступ знову в'дбито.

— В моєму відділі всі живі й цілі! — звітує Островському Волинський, що появився в галі, усміхаючись цілим молодим обличчям.

Швець спокійно запалює цигарку й кидає, ніби знехотя:

— У моєму тільки два поранені!

— Вимети зі своїми людьми партер, Романе! — наказує Волинському Юрій. — Не думаю, щоб чекісти ще були в комбінаті. Але треба переконатися. Тільки не роби ніяких дурниць!

До галі входять каторжники, що повилазили з усіх можливих схованок. Островський чує тільки українську мову й радіє — не буде зайвих балачок і нарад!

Поміж прибулими — з півсотні каторжників з карагандинського етапу, колишніх вояків УПА, що їх у 1947 році видали большевикам чехи. Островський зразу пізнає їх по одежі: короткі чоботи, смугасті моряцькі сорочки, на головах саморобні чорні кашкети, що їх карагандинці, не знати чому, пообертали дашками назад. «Матроси» з карагандинського етапу переглядають кишені побитих МГБ-істів і забирають набої. Вони дбайливо лічать здобич — набої, пістолі, нагани й ділять її між собою.

Очима знавців оглядають вони зброю, набивають її і відбезпечують. Їхні шорсткі, спрацьовані руки любовно доторкаються до тьмянополіскуючих цівок, немов би пестили коханих дівчат.

— Тепер ще кілька танків і ми покидаємо Воркуту!

Колишні вояки УПА, віддалені на тисячі миль від рідних степів і лісів, тримають у руках замість лопат та джаганів рушниці й машинні пістолі. Але своїх ножів вони не кидають. Ця холодна, безголоса зброя припала їм до серця.

До Островського підходить невисокий ростом, цупкий мужчина з бистрими, повними запалу очима. Це Орест Мазур, речник бандерівців з Караганди в страйковому комітеті. Мазур передає Юрієві пістоль.

— Оце тобі, Юрію, цяцька!

Юрій не вірить власним очам — новісінький Вальтер, широко відомий, як «ПП». Ручка викладена шовковополіскуючим перламутром. Островський з захопленням оглядає чудові форми цієї, майже витонченої, досконалої зброї. Але саме в цю мить перед ним зринає інший образ. Ця зброя стріляла до людей, до українців...

Мазур немов відгадує його думки, бо говорить глухо:

— Я відняв його в капітана. З знайдених при ньому документів виходить, що капітан власноручно стріляв у людей...

Пістоль для пострілів у потилицю! Як же ж інакше могло бути! Чекіст не носить пістоль

для паради! Островський з огидою дивиться на зброю. Думка про те, що з цієї гарної цівки смерть забирала життя багатьом українським борцям і простим людям, душить Юрія за горло. Врешті він перемагає себе.

— Навіщо ти даєш мені його, Оресте?

Мазур прижмурює очі.

— Щоб ти карав тих, які стріляють у потилицю!

Він круто повертається і відходить.

— В цілому комбінаті немає жадного чекиста! — звітує Роман Волинський, що повернувся до галі зі своїми людьми. — В партері лежать тільки мертві. Наших ми забрали до лазні: дванадцять каторжників і одна каторжниця.

Опісля він додає притишеним, схвильованим голосом:

— Коли все минеться, нарвемо для них квітів...

— Цілком певно, Романе. Ти забрав зброю від мертвих чекистів?

— Так, п'ятнадцять машинових пістоль, два, нагани, двадцять чотири гранати й кругло шістсот набоїв. На якийсь час вистачить...

Друзі Волинського вносять поранених чекистів і Роман задумується.

— А що зробимо з цими? Самі старшини: майор, три капітани й два старші лейтенанти. Всі важко поранені...

«Матроси» оточують чекистів і поранені зі страхом дивляться на озброєних каторжників. Островський сам не знає, що в цій ситуації ро-

бити з пораненими ворогами. Врешті один в'язень перериває мовчанку, звертаючись до Юрія:

— Залиши нам цих щурів, командире! Ми зробимо порядок. Зайвий балаяст.

— Що ти хочеш з ними зробити?

Великі, ще хлоп'ячі очі Романа Волинського дивляться на в'язня з турботою і недовір'ям.

— Нічого особливого, — відповідає йому каторжник, кидає свій недокурок на землю і дбайливо розтирає його ногою. — Ось так! — пояснює він Волинському, показуючи на недокурок.

Островський суворо дивиться в обличчя каторжника.

— Ні в якому разі! Ми вояки української армії, а не чекісти! Занесіть їх у бюро головного інженера, дайте їм води й перев'яжіть рани, якщо є перев'язки. Ти, Романе, накажи своїм чотирьом людям, щоб пильнували чекістів. І щоб їм волосок з голови не спав! Але, коли який буде тікати, застрілити на місці. Ясно?

Волинський мовчки виконує наказ. Повернувшись, питає тихо Юрія:

— Я був би так само поступив, як ти, Юрію. Але чи ти зробив це лише з . . . гуманности?

— Якщо маю бути чесним — ні! Були й тактичні мотиви, Романе. Шість МГБ-івських недобитих старшин під цю пору стануть нам у великій пригоді. Вони будуть нашими закладниками.

В залі появляються Мазур і Швець. В Олега аж дві «балалайки» — одна перевішена через груди, друга на плечах. При боці торба, як у

слюсарів, повна набоїв. У Мазура тільки невідлучний фінський ніж і рушниця, звернена цівкою вниз.

— Скільки у вас людей? — питає Островський, відтягнувшись з ними в куток.

— Я маю сорок три мужчини і чотири жінки. Самі українці.

— Моїх «матросів» є п'ятдесят. До того ж одинадцять жінок.

— Без тих чотирьох, що їх я відіслав стерегти поранених чекістських щурів, у мене тільки дванадцять. Трохи мало, га?

— Партизанки є теж? — цікавиться Мазур.

— Н-ні!

Роман Волинський несподівано червоніє і крадькома зиркає на телефоністку, що помагала Островському біля кулемета.

Швець запалює свіжу цигарку. Він нервовий, що є дивним для цієї скупой на слова, завжди врівноваженої людини. Та цей настрій — це тільки ловецька гарячка, охота до боротьби, перемоги й знищення ворога; це міцний запах порохового диму й свіжої крові розворушив холодну істоту старшини Шевця. Те, що досі було майже немислимим, стало дійсністю — каторжники, які, звичайно, могли мати за зброю тільки ножі й каміння, носять тепер рушниці й автомати своїх ворогів. Після довгих жахливих років принизливого таборового життя повернулася колишня боротьба.

— Погано, що в нас тільки один скоростріл!

— Чекісти прийшли з чотирма. Один ми здобули, три ще їм залишилося.

— Мусимо забрати від них! — сухо пропонує Мазур.

— Куди ж вони відступили?

— До будинку машин, — пояснює Волинський.

— Треба розглянутися в тій їхній крамничці, — пропонує Олег Швець.

Чотири друзі знову йдуть у знищене бюро керівника шахтоуправління, звідки так добре видно околицю шахти. Майдан перед шахтою порожній; в'язні, що втекли під час боротьби в комбінаті, сидять уже в таборі або сховалися в штольнях.

Островський з друзями присіли біля забаркадованого скриньками й столами вікна.

— Ось там! — кричить приглушеним голосом Волинський і показує на будинок машин, віддалений приблизно на двісті метрів. З малих отворів даху висуваються дві цівки кулеметів і кулі стукотять об стіни партеру в комбінаті. Опісля знову залягає тиша.

Мазур спльовує.

— Дурниці, цим нас не налякають! Тільки пару порядненьких бомб могли б розбити будинок комбінату... А своїми за... краще хай стріляють комарів!..

— Все одно, щурі там на піддашші теж сидять так безпечно, як ми тут. Пригляньтесь, друзі, до будинку машин! Стіни з бетону й заліза, завтовшки в метр, дах з залізних плит. Жадних вікон, а двері з протилежного боку, так, що нашою зброєю нічого їм не вдіємо! Твердий горіж!..

— Одначе, мусимо знайти спосіб, щоб викурити звідтіля чекістських щурів! — гарячиться Роман Волинський.

Здається, що він найрадіше пішов би сам зі своїм відділом — «балалайка» в одній руці, ніж у другій — проти чекістських кулеметів.

— Спосіб є, — тихо відповідає Островський.

«Юрій про все думає!» — радіє в душі Роман і з подивом дивиться на командира, що за нього пішов би на смерть, якщо б зайшла потреба.

— Мусимо зайти їх збоку, — думає вголос Островський. — Один відділ залишається в комбінаті, два інші...

З рудопідіймальної башти раптом блискає і кулеметна черга шматує барикаду біля вікон комбінату. Кидаючись на землю, Островський клене. Його поцілено. Швець нахиляється над ним. На правому рамені Юрія виступає кров. Швець розрізує рукав.

— Постріл у рам'я, другий здряпнув лікоть!

Волинський крадькома заглядає крізь щілини барикади.

— Ох, собаки, там вони загніздилися! З третім кулеметом. Уставили його на плятформі під підіймальним колесом. Ну, й хитрі в біса, чекісти! Поскидали свої уніформи й надягли брудні в'язничні ватянки!..

Островський перемагає біль.

— Мазуре, в тебе рушниця. У відділі Олега є снайпер, тож усі, що мають рушниці, негайно на дах комбінату! Викуріть чекістів з їхнього гнізда, але обережно, ціляйте влучно, щадіть набой. Стягніть їх першими пострілами!..

Мазур здіймає рушницю з плечей і відходить. Незабаром з даху лунають постріли й Волинський кричить з радості:

— Котяться вниз червоні пацюки!

Мазур повертається з лікарем-литовцем.

— Треба Юрієві витягти кулю!

— Не маю жадних заштриків.

Островський морщить чоло.

— То й не треба.

— Без анестези?

— Еге ж, починай!

Лікар порпається в своїй скриньці з інструментами, тим часом Швець здіймає з себе сорочку й скручує її. Він втискає вузол між зуби Юрія.

— На те, щоб не відкусив собі язика! — пояснює він Волинському, що стоїть на колінах біля свого командира.

— Тримайте його міцно!

Усі три ловлять Островського за руку. Коли лікар вкладає в рану сонду, тіло Юрія корчиться з болю і несподівано охляває. Островський втрачає свідомість.

Швець вдоволено закурює.

— Тим краще!

Лікар працює швидко, впевненим рухом здобуває кулю і перев'язує рану. Коли Островський відкриває очі, литовець пояснює йому:

— Вхопить тебе гарячка.

— Не біда з гарячкою, гірше, що не можу поворухнути рукою.

— Може я займуся кулеметом?

— Ні, Мазуре, спасибі, сам дам раду!..

Островський підводиться з землі. Рука звисає вниз.

З будинку для машин знову стріляють кулемети. В'язні в залах комбінату навіть не думають відповідати пострілами, шкода куль. У перерві між кулеметними чергами Островський звертається до Шевця:

— Знаєш підземний вхід до складу з вентиляторами? Недалеко башти, що підіймає руду...

— Знаю добре.

— Візьми своїх людей і поспробуй зайти чекістів з флангу. Але, можливо, склад уже обсаджений, тож тихенько познімай вартових ножами...

Швець мовчки притакує головою.

— А ти, Оресте, постарайся проникнути з своїми матросами до механічного цеху й наскоч на чекістів з другого боку. Пролізьте аж до східного запасного виходу, потім уздовж купи порожньої породи, поза цех. Там заляжте й, коли розпочне Олег, ударте!

Островський присів на землі. Його обличчя кривиться в жахливій гримасі болю; Волинський вкладає йому між зуби запалену цигарку. Юрій обережно витягає з кишень гранати й розкладає їх перед собою, у формі пляну.

— Ця граната — це комбінат, а ось тут машиновий будинок. Праворуч склад з вентиляторами, ліворуч — механічний цех. Отже, чекістів можна оточити з усіх боків. Ти, Романе, залишишся в комбінаті. Якщо б чекістські пацюки намагалися зробити пролом, відкриєш вогонь. Зрозумів?

— Розумію, але для цього мені потрібний кулемет.

— Не дістанеш його. Кулемет я уставлю на північному флігелі, напроти вартівні біля брами. Треба рахуватися з тим, що чекісти одержать підмогу.

— А коли приїдуть танки? Кулеметом не зірвеш у повітря Т-34!

— Знаю. Тому мусимо підготувати пляшки з бензиною. В пивниці лежать повні банки, а в магазині знайдеш удосталь пляшок. Повиливай з них те, що там є, і наповни бензиною. Знаєш, як це робиться, щоб можна ними запалити танк?

— Знаю.

— Отже, за двадцять хвилин починаємо. Олегу, ти даси знак до наступу. Три постріли з нагана. Стягни ними червону зорю з рудопідіймальної башти. Цей знак побачать усі, ти теж, Оресте. А тепер — до роботи!

Спершись на руку Волинського, Островський помалу виходить з кімнати. Відділи Шевця і Мазура збираються. За кілька хвилин заля і коридор порожніють. Островський і мала телефоністка розташовуються в колишній телефонічній централі. Відділ Волинського забарикадував вікна й уставив кулемет. Юрій дивиться крізь щілину на подвір'я. Брама до зони шахти замкнена на засувку, двері й вікна вартівні закладені мішками з піском. Ніде не видно вояків, не чути гулу автових моторів.

На Островського наводить хвиля запаморочення і він безсило падає біля барикади. Рани печуть вогнем, немов би їх полито палахкотя-

чою бензиною. Потім його трусить лихоманка. Кров просякає крізь перев'язки й скапує на долівку. Юрій питає дівчину:

- Вмієш стріляти?
- Так.
- З кулемета теж?
- Так.
- То все гаразд...
- Змінити тобі перев'язку, Юрію?
- Ех, дрібниці! Зрештою, немає чим...
- Не оглядайся! — наказує суворо дівчина.

Юрій дивиться в землю і чує, як поза його плечима вона шарудить одежею. Телефоністка здимає блюзу, опісля сорочку й рве її на довгі стяжки. Щоб заглушити біль під час перев'язування ран, Юрій починає розмову:

- Як ти, властиво, називаєшся?
- Ліда.
- Гарне ім'я...
- Можливо.
- Звідкіля?
- З Севастополя.
- З УПА?
- Ні.
- Була у фріців?
- Так. У фабриці Круппа.
- Ага! Значить — «остівка»?
- Гм... Не говори багато!

Островський затискає долоню здорової руки на зап'ясті пораненої, яка трясеться з гарячки. Перед його очима зринає мла, спрага висушує горло.

- Отже, ти виливала фріцам гармати, що?

— Не багато. Більше продукувала листівки, як хочеш знати.

— Цікаво. Що за листівки?

— На заводі ми організували клітину ОУН. Було нас українців понад дві тисячі душ...

— Тож усе таки ти бандерівка, Лідо! Я так і думав. Але розкажуй далі, прошу тебе.

— Немає про що розказувать. Одного дня мене накрили. Зразу в підвал Гештапо, опісля на допит. Ну, пекло й годі. Потім до Равенсбрюку, до бараку, де знову пекло. Після звільнення пішла я до Варшави, згодом до Львова. Півроку пізніше я вже сиділа в підвалах МГБ...

— Скільки дали?

— П'ять років.

Островський пильно дивиться в обличчя дівчини. Її голос такий спокійний, немов би вона розказувала про найбуденніші речі. В неї дивні очі, що відблискують голубуватою сіриною. Темнорусе волосся хвилями обрамлює біле, майже прозоре обличчя, в якому всі лінії зарисовані чітко, майже по-мужеськи. З цього обличчя промовляє твердість і чутливість. Вродя, що виросла в суворості й гіркості. Отже, вона була в Равенсбрюку...

— Не дозволено тобі повернутися на рідну землю?

— Ні, але навіть якщо б... Що там робитиму?

— Може тебе ждуть? Мати або сестра?

— Ніхто не жде. Мама рік тому померла в божевільні. Вона мусіла дивитися, як гештапівці мучили моїх братів. На її очах. А руки в неї були зв'язані на плечах...

Юрій змагається з нападами пропасниці.

-- Поглянь, Лідо, що діється надворі.

Дівчина визирає крізь щілини барикади.

— Ні живої душі.

Юрій дивиться на годинник. Минуло десять хвилин з того часу, як вийшли відділи.

— Маєш... хлопця?

— Так.

— Знайомий мені?

— Так.

— Є він у комбінаті?

— Так.

Юрій замислюється. Незвичайна дівчина! Навіть словечком не обмовилася, що її хлопець є тут з нами. Чому ж вона не залишилася біля нього? А, може, він уже... загинув? Островський повертає голову до вікна й крізь гарячковий серпанок мли дивиться на дрібну струнку постать дівчини, що сперлася об барикаду. «Щасливий той, кого вона любить!» — стверджує він.

— Чому не хочеш сказати мені, як він зветься?

— Це тепер ніяк не цікаве. Але, якщо хочеш знати, — це Роман Волинський.

Зі здивування Юрій на кілька хвилин замовкає. Але врешті не втримується, щоб не спитати:

— Роман має свій відділ. Чому ти не пристає до нього?

— Ти наказав мені нести кулеметні стрічки. Гарзд, ти командир і твої накази треба виконувати.

Дарма, що біль у руці пече, Островського проймає усмішка.

«Романові треба було тільки слово сказати і я залишив би її при ньому!.. Що за таємниче кохання між ними, немов би вони соромилися його!»

Несподіваний оклик дівчини вириває Островського з задуми.

— Ходи сюди! Мені здається, що вони надходять!..

Юрій підсувається до вікна. Один короткий погляд вистачає йому пізнати, що всі його пляни знівечені. На дорозі з тундри, що єднає районуву залізничну станцію з «Кронштадтською», видно густі хмари пилюки, яка швидко наближається до комбінату. Можна вже пізнати авта. Островський налічує чотири «Форди» й чотири джипи, вщерть наповнені МГБ-істами.

— Стріляй! — кричить до Юрія дівчина, коли з вартівні вибігають вояки й відчиняють браму.

Островський підносить поранену руку, дивуючись, що знаходить у собі стільки сили. З кривавленого рамена переливається в його груди гаряча хвиля, немов кип'яток, розганяє з-перед очей криваву млу. Юрій прицілюється до першого авта, що в'їжджає в браму, й пускає пів стрічки куль. З мотора авта вибухає полум'я, віз огортають дим і вогонь. З авта вискакують скулені постаті і падають на землю, виючи зі страху й болю.

Юрій мітить у друге авто, що намагається проїхати повз палаючого «Форда». Поки кулетна стрічка кінчається, авто вибухає. Прав-

доподібно, воно було наповнене гранатами й амуніцією.

День тихий, безвітряний, тому дими з палаючих авт застрягають у брамі й не дозволяють Юрієві бачити, що робить ворог. Допмагаючи дівчині закласти нову стрічку, Островський раптом відчуває, що пальці пораненої руки завмерли. Юрій відрухово натискає гудзик кулемета лівою рукою, але зброя дико танцює сюди й туди. Однієї руки замало, щоб перехоплювати відбій важкої зброї і втримувати в належній позиції.

Ліда відсуває Островського й її ніжні пальці впиваються в ручки кулемета. Островський слідкує з заціпленими устами за оповитою димом брамою. МГБ-істи позістрибували з авт і починають відстрілюватися. Попри згорілі авта переливається зелена хвиля уніформ, яка негайно розсипається по парку комбінату, ховаючись поза деревами. Чекісти готуються до нападу. Юрій зі страхом бачить, що кулі кулемета летять зависоко.

— Нижче держи, нижче!

Дівчина знизує зброю і кулі б'ють у мураву перед чекістами.

— Ти обманула мене, кажучи, що вмієш стріляти!

Юрій біліє з серця й болю.

— Вище держи, міряй у браму, вони якраз перебігають нею! Бий у масу, не бачиш?

Дівчина прицілюється. Нова хвиля МГБ-істів заломлюється в собі, кулеметна черга розбиває її, заганняючи недобитків назад за браму.

— Ти ж ніколи не стріляла з кулемета!

Островський кричить, але в його голосі вже нема сердитости.

— Перший раз!

Обличчя дівчини скам'яніло, вилиці гостро випнулися з-під шкіри.

— Бачиш, тепер іде краще! — підбадьорює її Юрій, допомагаючи закласти нову стрічку набоїв. — Як тільки вони покажуться, стріляй.

З вартівні безперервно торохтять два «максими», але їхній вогонь не цільний. Чекісти раптом вискакують з укриття і біжать до комбінату, виючи, як орда дикунів.

— Короткі черги... поверни наліво... добре! Трішки нижче... праворуч... гаразд! Група хоче продертися ліворуч, довгий запірний вогонь! Утікають... Стріляй!.. Ці собаки не втечуть!..

МІБ-істи окопуються обабіч вартівні, відкриваючи проти Островського й Ліди гураганний вогонь. В цю хвилину з заходу, де лежать купи сміття, розлягаються постріли й зриви гранат та крики чекістів.

«Нас оточили, обходять збоку, — пронизує голову Островського тривожна думка. — Крики й постріли наближаються. А де ж Швець і його відділ? Чому ж вони не відповідають ворогові?»

Коридором надбігає покритий кров'ю в'язень і кидається до Островського:

— Командире, склад з вентиляторами був обсаджений, не можна було його здобути! Чекісти заскочили нас з тилу великою силою, ми мусили відступати, великі втрати... Ми забарикадували західній вхід, але набоїв забракло, нема й гранат...

— Вас повинен підтримати відділ Волинсько-го! А я тим часом затримаю кулеметом ворога, щоб не прорвався крізь браму. Біжи!

За хвилину з'являється другий вістун — «матрос».

— Мазур каже повідомити, що щурі з машинного складу замкнули нам дорогу. Впало чотирнадцять людей. Ми відтягнулися, обороняємо східній вхід. Потребуємо скоростріла, для «балалайок» не вистачить дисків...

— Та ж, у пивницях стоять банки з бензиною, поробіть з неї пляшкові гранати й коли чекісти наближаться, закидайте їх пляшками. Східній вхід треба втримати! Резерв ще не можу вам послати... ще не зараз, зрозумів?

— Ясно. Витримаємо. Маєш, може, цигарку, командире?

Островський подає посланцеві цілу коробочку й «матрос» зникає.

Вздовж подвійної колючої загороджі перед комбінатом вибухають динамітні набої. Островський зразу орієнтується, що чекісти знищують загороджу для поширення фронту наступу, щоб розсіяти вогонь його кулемета та послабити оборону. Він закладає останню стрічку набоїв, останніх двісті п'ятдесят куль. Опісля укладає перед собою на підвіконні чотири гранати. Юрій стає перед кулеметом, обхоплюючи здоровою рукою ручку зброї, устами доторкає гудзика. Він хоче стріляти.

Від західнього входу до комбінату долітає бойовий гул, либонь, чекісти перейшли до наступу й зударилися в рукопашному бою. Біля

східнього входу панує тиша, неймовірна тиша, яка віщує лихо...

З-поза мішків з піском біля вартівні знову торохтять кулемети. МГБ-істи зриваються до великого фронтного наступу. Збитою масою вони перестрибують найнижчу дротяну загорожу й наближаються до комбінату. Островський натискає устами гудзик, відбої вдаряють його по зубах, до крові розбивають губи. Юрієві треба випльовувати кров, але коли він відкриває уста, кулемет перестає стріляти. Тому він ковтає кров, обстрілюючи швидким вогнем лави, що надбігають, блискавково змінюючи ціль... Цівка кулемета розпікається, бо в лодільнику забракло води. Вистріливши останній набій, Юрій хапає гранати, зриває зубами шнур і викидає їх за вікно, у ворожі стовпища, що саме вдираються до партеру будинку.

Островський і Ліда тікають з кімнати, біжать до західнього флігеля, де МГБ-істів стримує відділ Шевця.

— Швець, важко поранений, попав у полон! — зголошують Островському.

Відділ не має набоїв. МГБ-істи устали в партері кулемет і пробивають собі дорогу на перший поверх. Сходи устелені трупами. Поза високою барикадою причаїлися останні бойовики з відділу Шевця. Островський наказує принести кілька банок з бензиною. Коли чекісти підходять помалу, не паде ні один постріл. Але в той час, як вони хвилиною заливають сходи, на них спадають запалені банки з бензиною, вибухають, обливаючи ворогів палаючою рідиною. Кулемет замовкає.

Друзі Юрія обливають барикаду бензиною, запалюють її і відходять до східного входу, де матроси Мазура кидаються на чекістів з вистріляними «балалайками».

Островський і Ліда затримуються в галі. Незабаром ворог вдереться до них сходами порталу. Юрій дивується, що чекісти досі не зробили цього, бо ж галя є центром комбінату й, здобувши її, ворог зміг би оточити повстанців з усіх боків.

Юрій з дівчиною присіли у старому кулеметному гнізді. В лівій руці Островський тримає подарованого Мазуром револьвера. Шість набоїв у магазинку, сьомий у цівці. Островський вирішує стріляти якнайбільше холоднокрівно, прицільно: сім куль, семеро ворогів мусить згинути. Ліда має дві ручні гранати. Крім того, вони мають ще дві пляшки з бензиною. Для того, щоб умерти — забагато, для перемоги — замало. Але для боротьби — вистачить!

Юрій навіть не зазримічує, як біля нього з'являється Роман Волинський. Одежа на ньому цілком порвана, сорочка й блуза попалені вогнем. На покритому кров'ю і брудом обличчі дивним блиском палають великі чорні очі. З них сипляться іскри фанатичної ненависти й любови. Волинський питає так спокійно й байдуже, як ніколи досі:

— Чи запалити бензину в пивниці, Юрію?

Власне його запит одночасно є вирішенням. Островський відчуває, що Роман підпалить склад бензини, всеодно, матиме від нього дозвіл чи ні.

— Я їх не рахував, але повинно бути якихось двісті банок.

Юрій мовчить. Якщо бензина вибухне, то над комбінатом швидко здійметься море полум'я. Створиться велетенський крематорій, в якому знайдуть смерть ворог і друг, МГБ-істи і вояки УПА.

Островському здається, що молодий Волинський навіть не глянув на свою дівчину, коли відходив. Тільки крикнув на прощання до них обох: «Оставайтесь з Богом!»

У східній частині будинку, деь цілком близько, стукотить кулемет. На сходах порталю виринають перші зелені шоломи МГБ-істів, що їх каторжники звикли називати «капустою». Вони крадуться вздовж стін. Островський кидає пляшки з бензиною і «капуста» зникає. Замість неї блискають синьоваті вогники. Горить поруччя сходів, крики попарених лунають по цілій галі.

Чекісти відповідають градом ручних гранат. Островського раниць в бедро, згодом у праву лопатку. Ліда хоче перев'язати рани, але Юрій відхиляє її руку. Це зайве, говорять його очі...

Гамір битви наближається. Передсмертні крики, гугнявий рев «гура», заблукані кулі, гарячий, уривчастий гавкіт «балалайок» і безперервне, приглушене папахання кулемета, — усе сплелось в одно.

«Тільки пістоль, — усміхається, кривлячись, Островський. — Кажуть, що Чупринка теж мав у руці тільки пістоль...»

— Піддайтеся! — лящить несподівано голос знизу. — Спротив даремний! Дасмо вам дві

хвилини часу. Киньте зброю і підійміть лапи понад голови, але виходьте поодиноці! Я, полковник Толстой, даю вам слово честі, що нічого вам не станеться, якщо зараз піддастесь! З вами поводитимуться, як з військовополоненими! Піддайтеся!

— До сто сот громів! — морщить чоло Островський. — Здається, що там унизу зібрався увесь штаб! Тільки не рухатися, — шепоче він дівчині. — Не поворухнутись! Хай щурі мислять, що всі ми згинули, тоді зважаться прийти...

МГБ-істи підлазять горі сходами тихенько, обережно, немов коти. Островському видно спершу лише сталеві шоломи. На якусь мить чекісти затримуються, нюхаючи, немов гончаки, щоб переконатися, чи всі бандерівці згинули. Вогонь вздовж стін погас, і лише дими примарно снуються біля чекістів, що скрадаються нишком.

Юрій бачить їхні перекошені ненавистю і страхом обличчя, блискучі нараменники. Ось підходить капітан, там знову майор...

«Стрілятиму щойно тоді, коли всі зйдуться в галі. Тоді не промахнусь!..» — вирішує в душі Юрій. В цю хвилину він пригадає, що Ліда має ще дві ручні гранати. Його серце сповнюється радістю. Та несподівано дівчина зривається з свого місця, біжить з піднесеними вгору руками до МГБ-стів і кричить пронизливо:

— Не стріляйте, не стріляйте, мене бандити забрали як закладницю, допоможіть мені!..

Один з них читає зі списку прізвища, забирає кількох чоловіків і жінок і виганяє їх на подвір'я. Звідтіля лунають сальви, прокльони, сміх. Але незабаром в'язні знову повертаються до шопи. Чекісти придумали для себе нову розвагу. Вони починають шукати на тілі в'язнів зброї.

— Ану, бандити, скидайте одягу!

Спершу вони примушують до цього чоловіків, опісля жінок. МГБ-істи мають якийсь диявольський плян, бо в'яжуть мужчин і наказують їм лягати обличчям до землі. Потім кидаються до жінок...

*

Північ минула. Над «Кронштадтською» висить моторошна тиша. Чекісти лежать біля шопи. Півгодини тому вони повечеряли. Островський не відчуває голоду, лише велику спрагу. Все його тіло немов спалюється помалу, як суха губка.

В шопі задушлива спека. Двері й вікна замкнені наглухо, крізь них не проходить найменший подих повітря. Пахне кров'ю, потом і сечею сотень брудних, скривавлених тіл. Але найжахливіше — спрага.

До волосся Юрія дуже ніжно й тихо торкається м'яка рука. Дівоча рука. Він не бачить дівчини, не знає теж, як вона зветься. Тільки відчуває на своєму обличчі її віддих. Юрій упевнений, що дівчина є україночкою і що боролася в комбінаті. Бо ж інакше не прийшла б до нього... Певно шукає трішки надії і розради в нього...

здається густим лісом постатей, що дико галасують і стріляють. Втім новий вибух потрясає будинком, стіни немов тріскають і по них шугають могутні полум'яні язики.

«Романові таки пощастило!» — думає Островський і щасливо поринає в глибину небуття.

*

Островський не знає, як довго він був непритомний. Не знає теж, як вибився з палаючого комбінату. Щойно пізніше довідується, що його винесли звідтіля друзі. Він прокидається якраз у ту хвилину, коли його разом з іншими в'язнями заганяють до шопи біля комбінату. Перед входом до шопи чекісти переводять обшук. З їхніх очей так і визирає жадоба крові й убивств, в горлянках клеочуть придушені прокльони. На Островського спадає град ударів.

У шопі панує сваволя московського мужика, озвірілої солдатески. МГБ-істи впихають крізь двері нову юрбу полонених. Це вільнонаймані телефоністки, робітниці з магазину і станції акумуляторів, молоді українки, що добровільно пристали до своїх друзів під час боротьби у комбінаті. Їхня одежа порвана й закривавлена. Жінки безвладно валяться на землю, здригаючись від недавно пережитого жахіття... Островський знову втрачає свідомість...

Прокинувшись, Островський бачить, що крізь вікна в даху шопи впадають скісні, багрові проміння полярного надвечір'я. В'язні лежать на землі й сплять. У сні вони стогнуть, скрикують, зриваються. Знову входять МГБ-істи.

Один з них читає зі списку прізвища, забирає кількох чоловіків і жінок і виганяє їх на подвір'я. Звідтіля лунають сальви, прокльони, сміх. Але незабаром в'язні знову повертаються до шопи. Чекісти придумали для себе нову розвагу. Вони починають шукати на тілі в'язнів зброї.

— Ану, бандити, скидайте одягу!

Спершу вони примушують до цього чоловіків, опісля жінок. МГБ-істи мають якийсь діявольський плян, бо в'яжуть мужчин і наказують їм лягати обличчям до землі. Потім кидаються до жінок...

*

Північ минула. Над «Кронштадтською» висить моторошна тиша. Чекісти лежать біля шопи. Півгодини тому вони повечеряли. Островський не відчуває голоду, лише велику спрагу. Все його тіло немов спалюється помалу, як суха губка.

В шопі задушлива спекота. Двері й вікна замкнені наглухо, крізь них не проходить найменший подих повітря. Пахне кров'ю, потом і сечею сотень брудних, скривавлених тіл. Але найжахливіше — спрага.

До волосся Юрія дуже ніжно й тихо торкається м'яка рука. Дівоча рука. Він не бачить дівчини, не знає теж, як вона зветься. Тільки відчуває на своєму обличчі її віддих. Юрій упевнений, що дівчина є україночкою і що боролася в комбінаті. Бо ж інакше не прийшла б до нього... Певно шукає трішки надії і розради в нього...

- Ти теж не спиш? — питає тихо дівчина.
— Не можу спати.
— А чи дадуть нам води?
— Не сподіваюся.
— Але ж у мене страшенна спрага...
— Не говори про неї.
— Намагаюся навіть не думати, але ніяк не стримаюся.
— Думай про щось інше, прожени думки про спрагу.
— Про віщо ж думати?
— Ох, про щонебудь!.. Тільки не про воду.
— Але про що, коханий?
— Про мене, думай про Бога, про хліб, навіть про цигарки...
— Попробую, коханий...

Островський замислюється. Чому ж вона зве його коханим? Це ж не Марія, що лежить біля нього, не Маріїні ж руки, що ласкають його обличчя... Можливо, що дівчина взяла його за якого Тараса, Петра, Миколу?.. А, може, вона говорить тільки в сні чи в півсні, на порозі між світлом і темрявою. Її руки слабкі, несміливі й тихі, і такою є, либонь, її душа, овіяна млою смутку, сповнена спраги, голоду, хвороби й передчуття смерті. Дівчина, в якій сон став дійсністю, а дійсність тільки жахливим сном... Але хіба ж важить те, хто вона, хто я, які наші імена? Важливе одно: ми відчуваємо себе взаємно, чуємо свої голоси й стукіт наших сердець. Отже, я все таки її — коханий...

— Ох, яке гаряче твоє дихання, сухе, як твоя шкіра, як висохла порепана глина, як і моя шкіра, коханий...

Дівчина шукає руками Юрієвих уст.

— Якщо б ти мав воду, лише один манюсінський кухличок, чуєш, то чи ти дав би мені бодай пару краплинок?

— Може й дав би — не знаю... Знаєш, справа — це жахлива річ...

— А я б подарувала тобі всю воду. І дивилася б, як ти п'єш її до дна. А коли б ти випив і заснув, я б доторкнулася до твоїх вологих уст своїми й цього вистачило б мені...

Островський не бачить, а відчуває в темряві, що над ним нахиляється її бліде обличчя.

— Прохолодить це тебе? — питає вона шепотом і притискає свої гарячі напіврозкриті уста до його шкіри.

Юрій простягає свою руку до дівчини й вона щільно пригортається до його тіла.

— Я шукала тебе весь день, усюди в комбінаті, але не могла знайти... де ж ти був, любий, де?

Дівчина покриває його груди поцілунками, злизує з них піт.

— Тепер зостанешся зі мною? Не покинеш мене більше? Обіцяй мені...

Островський хоче відповісти, але дівчина затуляє йому уста, гладить по голові. Задихаючись немов у знемозі, вона шепоче йому про свою любов, свою радість, що віднайшла його, про те, що вони не розстануться більше навіть перед пеклом... Врешті вона мовкне, ще раз щасливо зітхає, кладе свою голівку на рамя Юрія і замикає очі.

Світає, коли появляються старшини МГБ і відчитують прізвища в'язнів. Викликані зі сто-

гоном зводяться, виходять з шопи й більш не повертаються. Здається, що перед шопою стоять авта, бо чути гуркіт моторів. В'язні в шопі насторожуються. Хтось з-поміж тих, хто найближче дверей, озивається:

— Це голос Дерев'янка. Не помиляюся. Напевно це голос того чорта...

Чекісти викликають тільки чоловіків.

— Ці собаки приїхали з Печори...

— Одного з них я бачив у місті Горькому...

— Між ними є майор. Знаю його. Коли я пару років тому їхав з Іркутська, бачив його у в'язниці в Кірові. Він був начальником в'язниці...

— Всі про це знають, то чого ж спорите?

— Ніхто не спорить...

Кожний раз, як у дверях появляються старшини, шепотіння в'язнів мовкнуть. Нещасні забувають на хвилину про свої болі й спрагу. Бо вичитання прізвища ще страшніше, ніж спрага.

Старшини не п'яні й не кленуть. Вони виконують лише своє завдання. Здається, що незнайома дівчина спить міцним сном, бо вона не чує, як Островський підводиться і ледве збирається з силами, щоб вийти з шопи. Він на мить примикає очі. Ноги відмовляють йому послуху, у голові шумить. Над'їжджає авто і з нього зістрибує кілька чекістів. Цівки машинових пістоль мають іржаву синяву, немов би на них поприсихали краплини свіжої крові. Старшина вигукує наказ. В'язні сідають на авто, де їх кують.

— Давай! — кричить старшина.

Авто котиться з подвір'я, ескортоване численними «джіпами», на яких кулемети звернені на скованих каторжників.

Ізда не триває довго — тільки до таборової турми. Островський і його друзі не знають того, що їх замкнено з наказу начальника оперативної частини в «Кронштадтській», Хаджінова. Дерев'янко хотів зразу дати відстрашуючий приклад для інших, на місці розстріляти бунтівників. Але Хаджінов мав інший плян.

— Якщо їх розстріляємо, ніколи не довідаємося, хто керував ними. Ціла акція яскраво вказує на те, що вони наперед складали пляни й підготовлялися до виступу. Хто були організатори? Які агенти сидять серед вільного населення? Як називаються люди в підпільному керівництві на інших шахтах, з якими бунтівники напевно мали контакт? Про все це мусимо довідатися. Мусимо виполоти бур'ян разом з корінням. Мусимо відкрити підземні канали збройної диверсії не лише в «Кронштадтській» шахті, але й в усіх таборах Воркути. Тому пропоную, щоб спійманих піддати суворим, докладним допитам, щоб ми дізналися про все й мали змогу раз назавжди покінчити з контрреволюцією. Останнє слово й так належить до воєнного трибуналу. Засуд уже схвалений!

До думки Хаджінова прихилилися старшини з спеціальної комісії МГБ і Дерев'янко мусів погодитися. Ні в кого не виринуло жадне підозріння, жадний сумнів у щирість слів молодого туркмена, хоч кожний з МГБ-істів один одному не вірить. І якраз цій недовірливості завдячує

Хаджінов успіх свого задуму. Хто ж може гарантувати, що той, хто сьогодні розстріляє спійманих бунтарів без жадного слідства, завтра вже не стратить своєї голови? Сьогоднішні накази генерала у Воркуті завтра можуть бути змінені Москвою й визнані як злочинні супроти держави... Тож краще поступати обережніше й без поспіху. Краще ждати наказів Москви й тоді діяти. А що з цього вийде, добре чи зле, за це відповідає не дрібний старшина Хаджінов, але сам Дерев'янка. Спершу вішається великих, опісля дрібних, а до того часу чимало води спливе до Москви!..

Так думали старшини МГБ, які прибули з Печори. Але не так думав Хаджінов. У нього є інший плян, що його він хоче здійснити наперекір Дерев'янкові: врятувати від негайного розстрілу в'язнів, які так мужньо боролися! Очевидно, їх жеде не весела доля — цілонічні допити, карцер, голод, знуцання та муки, що їх тільки придумав московський мозок. Але бунтарі витримають. Принаймні більша частина з них житиме! А що станеться за рік, то чорт знає! Все таки бажання Дерев'янка не сповняться! Тому треба дати контрреволюціонерів до в'язниці, де вони бодай тимчасово врятуються від пострілу в потилицю... Між ними той дивний... проклятущий українець, Юрій Островський!..

Смертельно втомлений, виголоджений і поранений, Юрій не знає плянів Хаджінова, але якесь неясне прочуття каже йому вірити, що він ще житиме. Він радіє теж почутою новиною: Мазур і Швець у в'язниці. Вони не згину-

ли, хоч поранені. Немає тільки Романа Волинського. Він лежить під звалищами комбінату, запаливши склад бензини. Страшна смерть, але принаймні швидка.

34

У таборі вибухає пекло. Силу його вибуху відчують навіть в'язні в камерах таборової тюрми. В ніч з 27 на 28 липня гуляють у таборі «довгі ножі». Каторжники полюють на «щурів». Вони убивають їх, топлять в кльоаках, лазнях, волочать вулицями. Опівночі немає на «Кронштадтській» жадного донощика, жадного стукача, чекістського агента, шпигуна. Вартових і старшин, що зважуються зайти до табору, в'язні спершу скобочуть кінчиками ножів, опісля б'ють і проганяють за браму.

А наступного дня, о першій годині полудня, в'язні штурмують таборову в'язницю. Роз'ярені маси не зупиняються ані перед подвійною дротяною загорожею, ані перед вартівничими вежами. Блискавично Островський і його друзі звільнені, й лють натовпу перетворюється в крик тріумфу:

— Ми перемогли! Смерть чекістам! Геть з комунізмом! До чорта з чекістами й вугіллям! Хочемо свободи!

Хоч рани ще не позаживали, як слід, Островський знову очолює кілька тисяч каторжників, готових на все. Правда, він не має багато надії на здійснення своїх колишніх стратегічних плянів — зробити з Воркути Вандею, але не покладає рук. Старий страйковий комітет не існує, постає новий. Увечері 28-го липня кожна

національна група в'язнів висилає своїх двох делегатів і комітет опрацьовує п'ятиточкову програму й передає її загальним зборам каторжників для схвалення. Програма вимагає: загальної амнесії для всіх політичних в'язнів, повернення їх на батьківщину, ліквідації таборового режиму й ґрунтовної реформи карного кодексу, кари для тих МГБ-істів, що спричинили пролиття крові 27-го червня, усунення московізації і дискримінації немосковських народів в ССРСР. Зібрані з захопленням прийняли резолюцію страйкового комітету.

Наступного дня в таборі панують лад і дисципліна, хоч спокою немає. «Кронштадтська» почала генеральний страйк. Радість з приводу осягнення перемоги й добре заслуженого дозвілля переплітається з турботою про наслідки зриву. Але хаосу нема. Всі слухняно виконують накази комітету. Формується таборова поліція, яка вдень і вночі перевірює бараки й крамниці та таборові склади. Здається, що все йде нормальним ходом, але це тільки здається. Ніколи ще ситуація у Воркуті не була такою неприродною і незвичайною, як у ці липневі дні.

Страйковий провід кожного дня видає бюлетені всіма мовами в'язнів, що живуть у таборі. Хоч приділи харчів скорочено, бо немає нових достав, ніхто не нарікає. Таборовики повністю відрізані від зовнішнього світу, вільнонайманих робітників та інших шахт і таборів. Вартові чекісти не сміють входити до табору, таборові брами замкнені на засуви, в брами запу-

щено електричний струм. Обидві сторони — в'язні й чекісти — сторожать себе взаємно.

Те, чого Островський лякався раніше, сталося: в'язні з «Кронштадтської» опинилися в обложеної, замкненій звідусіль твердині. Сподіватися зовнішньої допомоги є ілюзією. А все таки страйкарі дуже добре поінформовані про події в світі. Вони мають кілька великих радіоапаратів, що їх урятовано з бараку «культурга». У лікарні стоїть рентгенівський апарат і німецькі спеціалісти поспішно монтують з нього надавчу радіостанцію.

Страйковий комітет заохочує в'язнів до спорту, влаштування концертів, читацьких вечорів і шахових змагань, щоб відтягнути думки людей від турбот і зневіри.

На вартівничих вежах зміцнено сторожу, збільшено кількість кулеметів. Але немає жадних знаків, щоб начальство стягало війська, отже — страйковий комітет переконаний, що чекісти розгубилися і перейшли до оборони.

Підпільна група Марії розгортає в місті широку працю, випускає листівки, в яких надруковано домагання страйкуючих в'язнів. Група закликає вільних робітників допомогти своїм братам у таборі, але робітники вагаються. Правда, вони відкрито симпатизують в'язням, але більшість із них лякаються відкритого страйку й повстання. Тому вони зважуються тільки на «кишеньковий» страйк. Вільнонаймані робітники з'їжджають у штольню, добувають кілька тонн вугілля, опісля тиняються по всій шахті, заклавши руки в кишені, розважаються розмовами або грою в карти.

До демонстрацій пориваються тільки кілька сотень студентів з гірничого технікуму у Воркуті. Але МГБ негайно висилає проти них половину полку. На вулицях міста лежать убиті й поранені. Студенти, одначе, жорстоко розплачуються з чекістами. Увечорі вони малими гуртками прочісують вулиці й шинки і стиха ліквідують ножами кожного зустрічного МГБіста.

Прогнане в'язнями з «Кронштадтської» таборове управління примістилося у воркутській централі МГБ, де перебуває Дерев'янка з своїм штабом. З Москви немає ніяких вказівок, як поводитися з страйкарями. Дерев'янка переконаний, що страйк треба б здушити кривавою різнею в'язнів, але побоюється реакції з боку інших таборів. А це коштувало б, може, навіть його голови.

П'ятого дня страйку Дерев'янка ставить чекістам з таборового управління ультиматум: або вони в найкоротший час наведуть лад і дисципліну в «Кронштадтській», або він накаже їх арештувати й судити. Чекісти дрижать, проклинають страйкуючих і себе, і безперервно відбувають наради. Якраз тут, у головній квартирі ген. Дерев'янка, виявляється їхня безсильність. Вони зайшли в сліпу вуличку. Перед ними непоступливі, готові на все, каторжники, поза ними суд, деградація, постріли в потилицю від власних товаришів. Наради завжди кінчаються взаємними обвинуваченнями. Шеф табору звинувачує режимного старшину, що його надто жорстока поведінка з в'язнями принижувала їх і призвела до страйку; начальник

оперативної частини Хаджінов чує закиди у свій бік, що він занадто по-людському поведився з бунтівниками. Кожний чекіст намагається виправдати себе. Тільки старший лейтенант Хаджінов мовчить. На всі запитання, як поправити ситуацію, він відповідає цинічною усмішкою, знаючи, що його товариші мають забагато бруду на своїх руках, щоб скрутити для нього петлю.

Десятого дня страйку Дерев'яно скликає до себе всіх гарнізонних старшин. Він наказує щільно оточити військами табір «Кронштадтської» і бути приготованими до негайного наступу. Але, на превелике здивування найвищого ката Воркути, деякі чекісти, що довго вже живуть у Воркуті, відмовляються від виконання його наказів. Цього в історії Воркути досі не траплялося, і Дерев'яно бентежить. Отрута бунту проникла в лави МГБ! Чимало з тих, що відмовилися стріляти до в'язнів, самі відбирають собі життя, інших розстрілюють на очах вільного населення Воркути. Між тими, хто замість ганьби — стріляти до безборонних — вибрав вільну смерть, стає старшина з «Кронштадтської», туркмен Гасанбей Хаджінов.

Вістка про самовбивство Хаджінова поширюється немов блискавка по всіх таборах і районах Воркути. Дістає її і страйковий комітет у «Кронштадтській». Островський схвильований. Він мовчить цілі години і, забившись у куток бараку, лежить на нарах, глибоко думає. Йому здається, що він відгадав справжню причину самовбивства Хаджінова, в якого, врешті-решт, перемогла шляхетна туркменська кров. Цей

туркмен двічі врятував йому, Юрієві, життя. Врятував йому, бандерівцеві, смертельному ворові Москви й її режиму. А тепер мусів сам жертвувати своїм життям і нікого не було при ньому, хто міг би його врятувати перед смертельною кулею . . .

Крім Островського, є ще інші, які докладно знають, чому начальник оперативної частини поклав край своєму життю. Спеціальна комісія МГБ, складена з високих старшин, знайшла під час обшуку кімнати Хаджінова листа й передала його Дерев'янкові. Лист короткий, але московський запроданець Дерев'янко щулиться зі страху, хоч у кімнаті нема нікого, коли він читає його:

«У мене огида до дальшого життя! Ненавиджу форму, що її я колись із такою гордістю одягав. Ненавиджу своїх виховників та учителів, які вчили мене брехні, простакуватости, бруду, пороків, садизму й узаконення вбивств. Ненавиджу присягу, що я її склав державі. Ненавистю киплю до свого партійного квитка, бо ним я принизив себе самого й став співучасником банди убивць. Ненавиджу російський народ, бо він дозволяє, щоб його іменем поневолювано, упокорювано, катовано й убивано мільйони невинних і безборонних людей. Ненавиджу все, що діється в ім'я проголошеного большевиками миру, прогресу й комунізму, бо все це — обман, що служить тільки війні. З ненавистю дивлюсь на всю російську культуру, бо нею керують найнижчі інстинкти, що їх не знайти навіть серед диких звірів і варварів. Гидую безклясовим суспільством, бо в

ньому немає людей, є тільки цифри, брудні ганчірки й заржавілі цвяхи, що не мають власної волі. Ненавиджу свою маму, що породила мене. Ненавиджу й батька, що ніколи не сказав мені правди й дозволив, щоб я заплутався в сітках спокусників, брехунів і гвалтівників. Ненавиджу ввесь режим, що пограбував у мене мою душу, мою мову, мою віру й мою батьківську землю та затруїв мою кров. Ненавиджу життя, що не є життям, а лише звірячим, порочним вегетуванням на дні смердючого багна. Не хочу далі жити, бо немає жадного сенсу дихати зачумленим повітрям цього багна, — воно ж смердить кров'ю. Душуся в ньому. Гидко мені стає, коли бачу і чую себе. Ненавиджу себе самого, бо я не знайшов у собі стільки мужності, щоб перейти до правдивого фронту й боротися там, де боронять правду, людяність і братерство. Хочу умерти. Радше волю бути богузом, ніж убивцею свого народу та інших народів, на знищення яких мене вишколювано й заправлювано. Умираю з гарячим прагненням, щоб країна й народ, що ніколи, ніколи не зможуть сплатити своєї провини, скоро пішли за мною в небуття. Ненавиджу Москву, ненавиджу росіян, ненавиджу комунізм, ненавиджу вас, убивці! Росія мусить згинуть, бо Бог ще існує!..»

Переляканий подіями Дерев'янка поспішно стягає нові відділи з Печори й Ухти — самих молодих кадровиків МГБ, добровільців, що досі не мали жадних контактів з в'язнями. Двадцятого дня страйку в місті появляються танки, на північній залізничній станції вивантажують

гармати й важкі гранатомети. Каторжники в «Кронштадтській» про ці приготування нічого не знають. Світляні сигнали, що їх вони мали з інших таборів у перші дні страйку, більше не появляються. Керівництво страйкового комітету в «Кронштадтській» слушно переконане, що тут справа не без зрадників.

35

Юрій Островський виходить з баракової сушарні, з таким поспіхом, що навіть забуває свій записник. Крізь відчинене вікно вривається легкий подих серпневого вітру й гортає листками щоденника...

«11-го серпня. — Ми на межі наших сил. Кожний свідомий цього, але ніхто не говорить про це голосно. Бо наш табір єдиний, що ще палає полум'ям повстання. Єдиний табір без шпигунів і зрадників, табір, у якому панує справжня демократія. Єдиний табір, над дахами якого має скупаний у крові прапор Каторжанської Армії.

«Проте, як ще довго він маятиме? Наші дні, а може й наші години вже пораховані. Два дні тому з нами говорили генерал Масленников і генерал Руденко. Перший, як заступник шефа МГБ, другий, як найвищий прокурор. Але обидва — представники московсько-більшевицької влади, яку ми заприсяглися знищити. Масленников, убивця наших братів з Колими й Норильська, промовляв до нас, як добродушний царський поміщик до своїх наймитів; Руденко, оскаржувач німецького народу в Нюрнберзі, завзято мовчав, насупившись, як градова хма-

ра. Здається, що його чекістська гордість забороняла йому знизитися до відкритої розмови з «ворогами народу». Масленніков говорив довго, обіцяв амністію, рублі, жінок, поворот на батьківщину, лестив і приманював нас раєм, якщо перервемо страйк і підемо до праці. „Батьківщина потребує вас! Дайте їй вугілля, товариші!..”

«Зібрані на спортовому майдані в'язні мовчали. Прилюдна дискусія не відбулася. Тільки наприкінці, коли вже обидва чекісти зійшли з трибуни, хтось крикнув з натовпу:

— Хто тут є панами, ми чи ви?

«Масленніков і Руденко затрималися. МГБ-істи з їхньої особистої охорони відбезпечили свої машиніві пістолі. Але наші хлопці зберегли сувору дисципліну. А так легко було кинутися на чекістів і розірвати їх на шматки! Та ми все ще чекали чуда. Ачей їх зворушить наша тверда постава й вони не повторять масакри, як минулого місяця — вірив кожний з нас...

«12-го серпня. — Богу дякувати, знову бачимо світляні знаки з сусіднього табору! Тривожні вістки. Прийшли відділи МГБ з Печори. Я вважав за доцільне не приховувати цієї вістки перед хлопцями, хоч члени комітету були іншої думки. Я мав рацію. Не зчинилася ніяка паніка. Навпаки, прагнення встоятися зросло. Близькість смерті не бентежить нікого.

«13-го серпня. — Ще пройшли один день і одна ніч. Нічого не сталося. Наші нерви нап'яті, як тятива лука. Відчувається, як усі тужать за розв'язкою нестерпного чекання: с'як або

так. Замовкли співи, розмови й жарти. Люди мовчки курять і з-під прижмурених повік дивляться понад дроти, поза якими густими лавами стоять МГБ-істи з готовими до стрілу рушницями. Кілька годин тому ми довідалися, що в нашому районі появилися танки. Я скликав страйковий комітет. У зв'язку з цією вісткою знову прийшло до розладу. Та, Богові слава, більшість делегатів висловилась за продовженням генерального страйку. Загрожує розкол у комітеті. Тому я пішов на таку компромісову розв'язку: самі хлопці повинні вирішити таємним голосуванням питання, чи перестати, чи продовжувати страйк. В той час, коли перед таборовими воротами їздили авто МГБ з гучномовцями й без перерви сипали до нас свої брехні, страйкарі підходили в бараках до урн і вирішували свою долю. Вислід випав такий, як я сподівався: понад 88% було за продовженням боротьби, мала кількість утрималася і тільки незначний відсоток голосував за капітуляцію. Тому я закликав капітулянтів, щоб вони для власного добра зібралися біля брами з білим прапором. Ніхто їх не зупинятиме. Але ніхто не зголосився...

«Бувають хвилини, коли я запитую себе, чи наші заходи мають якийсь сенс. Що ж вдіємо голими руками проти танків? Немає ж жадної можливості перемогти. Вірити, що чекісти скапітулюють перед нашою відвагою і погордою смертю — це самообман. Вони ж можуть знищити нас за кілька хвилин, спалити весь табір, притоптати гусеницями танків пожарище

й руїни, під якими лежатимуть наші тіла, а за кілька років там, де була «Кронштадтська», поросте трава, тундри...

«І в цю ж мить, коли мене мучать такі думки, виринає в моєму серці жахливе питання: чи не вчинив я злочину, закликаючи до продовження генерального страйку?.. Чи не було б краще, якщо б ми були боролися в комбінаті аж до останнього віддиху, а не тільки до останнього набою? Чи те, що ми піддалися — хоч проти нашої волі, бо ж більшість із нас була важко поранена й без свідомости, — не було для нас моральною програмою, що важить більше, ніж військова?

«Як гордо звучать ці слова: краще вмерти стоячи, ніж жити навколішках! Але ми ще живемо. Страшні питання і ще страшніші відповіді на них... Якщо піддамся чекістам, якщо тим способом заломиться генеральний страйк, то що на цьому зискаємо? Я дістану кулю. Не боюся смерти, але не про це йде... Мусимо корисно вмерти, наша смерть повинна мати сенс, наша смерть мусить бути перемогою! Немає більшого самолюбства, як смерть задля самого геройства!..

«Перервати загальний страйк — це значить зберегти життя більшості з нас. Це значить знову жити навколішках, тягти каторжну працю для виконання пляну, режиму, що його так ненавидимо. Але цим боротьба ще не закінчиться. Вона триватиме. Одначе, боротися можна з живими, а не з трупами. Чи ця логіка не примушує до чинів? Перервати страйк, зберегти життя людей, себто, зберегти кадри, а

тим самим фронт, який колись поставить Москову на коліна! . .

«Але чи не диктує ця логіка теж другої розв'язки, а саме, що перервання страйку так пригнічуюче й так розкладницько вплине на масу, що про новий зрив навіть і мислити не можна буде? . . Капітуляція завжди є найгіршою програною, скільки б розумових доказів не промовляло за перерванням боротьби. Перебороти духову поразку в тисячу разів болючіше, жертовніше, ніж загоїти рани мілітарної невдачі. Рани на душі не так швидко гояться, як на тілі. Деколи вони взагалі не заживають . . . Що діяти? Який шлях правильний? Ох, ця мука вибирати, зважуватися, замість змагатися з ворогом у відкритому бою! Мене проклинатимуть, якщо я здамся. Буду не лише мертвим, але й відштовхнутим на віки, бандерівцем, що сплямував ім'я Бандери нестерпною плямою зради й трусливості. Але мене так само прокленуть, якщо спричиню смерть тисяч безборонних людей. Капітуляція або різня — яким шляхом мені йти, де вихід, що можна б його погодити з мораллю і разом з політичною доцільністю? . .

«Але всі мої сумніви зникають, коли я вхожу до якогонебудь бараку, в якому живуть мої земляки. Кожного разу, коли моя мудрість кінчається, я тікаю до своїх бравих, мужніх земляків і серед них віднаходжу давні сили. Як же ж ці старі, трухляві бараки змінилися від початку страйку! Кожний з них став шматком Батьківщини, твердинею нашої нездоланної волі до свободи, домом рідних пісень, поезії і танців! Кожний барак — це бункер нашої армії,

Української Повстанської Армії! Майже над кожним рядом лежанок до снання висить образ наших героїв: тут Чупринки, або Петлюри, там Хмельницького чи Бандери... Це ніякі мистецькі твори, їх малювала вуглем на шматку паперу невправна рука гірника. Але їх бережуть і моляться до них, як до святих ікон, немов би від них сходила на нас могутня сила, що дозволяє нам витримати... В таборі немає жадних квітів, лише кволі стебла трави й бур'янів з тундри. Але ми зриваємо їх і квітчаємо образи. Кожного ранку відбувається Богослужба, завжди в іншому бараці, люди товпляться навіть у сінях. А кожного вечора друзі влаштовують в залі кантини або на подвір'ї перед бараками концерти, на яких лунають слова Шевченка, Франка й Лесі Українки, вихриється гопак, і спів хору про Дніпро пливе могутньою рікою в оповиту вечірніми млами тундру...

«Коли я входжу до бараку, де панує тиша, зразу знаю, в чому справа. Якийсь упівець чи старий член ОУН оповідає молодим про свої переживання. Коли ж він уриває свою розповідь, зривається буря протестів, яка триває так довго, поки оповідач не дасть „добавки“. Бо всі хочуть учитися, учитися і ще раз учитися, але не про брехливий марксизм-ленінізм, а про правдиву історію свого народу, славу й боротьбу рідної визвольної армії. Так, маємо у Воркуті університет, що знаходиться в обложеному таборі „Кронштадтської“, на віддалі пострілу панцерів і кулеметів МГБ. В цьому університеті викладають тактику й стратегію УПА, виникнення і ідеологію української на-

ціональної революції, історію підпільної боротьби за окупації Сталіна, Пілсудського й Гітлера, вчать про життя і працю провідників нашого народу, про Петлюру, Коновальця і Бандеру. Вчать постійно найголовнішого предмету: боротьби українського народу проти його смертельного і віковичного ворога в усі часи й усякими методами! Москву треба знищити!..

«Направду, маємо добрих викладачів і кметливих учнів, бо ми не тільки знаємо, *що* мусимо, ми знаємо *теж*, *за що* боротися! А коли наші учителі, натомившись, мовкнуть, учні затягають пісню. Дарма, що не всі вони були в лавах УПА, бойові пісні знають усі. І співають вони не тихим, не несміливим голосом! Ні, надихані сміливістю і силою, вірою і перемогою, стрічка за стрічкою, немов морський вал, б'є об загрожу з колючого дроту, аж гуде в ушах МГБ-істів!..

«Чуючи і бачачи це все — образи, слова, мелодії, обличчя моїх земляків, я впевнююсь, що наші діла, колишні, теперішні й майбутні, доцільні й незнищимі. Ми не здамося, бо ж ми не можемо цього зробити. Ми творимо кілька полків нашої великої Армії і якщо поляжемо, то Армія все таки не згине! Останній полк, що залишиться на полі бою, буде українським. Жертвуємо наше життя, бо тієї ідеї, в ім'я якої ми повстали, не можна купити за меншу ціну. Хто не наражує свого життя, не вартий цієї ідеї. Тактичні міркування повинні замовкнути там, де йде про ідею. У „Кронштадтській” не йде про пару злидених домагань, що їх ми висунули 28-го липня. Йде про багато більше. Про

революцію, яка буде зраджена, коли ми тепер здамося. Краще п'ять тисяч трупів, ніж один-однісінький білий прапор! Наші нащадки втоплять наших катів у морі крові, Москва не згорить, Москва захлиснеться власною кров'ю. Немає більших святощів, як кров мучеників. Будемо продовжувати генеральний страйк!..»

«15-го серпня. — Сьогодні вранці Руденко дав нам ультиматум. Якщо не перервемо страйку до першої години в обідню пору наступного дня, він дасть наказ своїм людям стріляти до нас...»

36

Надходить вечір 15-го серпня. Члени страйкового комітету зібралися в бараці бригадирів на нараду. Єдиною точкою нарад дня є ультиматум Руденка. Під час розмов двері бараку з гуком вдаряють об стіну й на порозі стає Дімітреску.

— Знаєте новину? — кричить він схвильовано. — В місті появилися танкові відділи. На кожній вежі панцера три важкі кулемети. З Котласу прибув свіжий полк чекістів... самі молоді щенюки, комсомольці...

— Кінець усьому! — розпучливо стогне чийсь голос.

В моторошну тишу, немов каміння в воду, падають насмішкуваті слова Юрія Островського:

— Кінець, кінець, кінець усьому! І цим вичерпується вся твоя мудрість, каторжнику Дімітреску, голово румунського національного комітету?

— Мені здається... так, на мою думку... — заїкується Дімітреску. — Пропоную негайно діяти... щонебудь робити! — його слова бринять патетично, але це патос страху. — Мусимо діяти... З'ясувати нашим друзям-гірникам нову ситуацію! Найкраще було б скликати до кантини загальні збори, очевидно, що так... щоб ми могли почути їхні думки й... респектувати їх.

Страх знову перемагає в душі Дімітреску й він бентежить ще більше.

— Бо ж нам не вільно вирішувати без їхньої згоди, керувати ними понад їхніми головами, коли завтра вже може прийти до кривавої лазні... Адже ж іде про їхнє життя, життя, житт... Мати Божа, танки!..

Присутні мовчать, немов їх раптом спаралізувало. Тільки Островський є втіленням спокою. Юрій Островський, організатор таємної клітини ОУН в таборі «Кронштадтської», речник українського національного комітету, голова таборового трибуналу й майже одностайно обраний провідник страйкового комітету (тільки москалі й чехи голосували проти нього), командир трьох полків Каторжанської Армії, вояк і революціонер в одній особі, улюблений і шанований усіма, — він з холодною розважливістю говорить до Дімітреску:

— Кінчай свою думку, Дімітреску! Танки або білий прапор. Танки, себто — покотяться голови. А білий прапор — голови сидітимуть на карках... Отже, тільки це входить в рахунок. Зламати страйк. Ліквідувати наші справед-

ливі домагання. Ти це хотів запропонувати, правда?

В бараці раптом зривається страшенний рейвах. Оклики «тьфу» мішаються з вигуками хвали на честь Островського. Кожний хоче говорити, подати свій проект, але серед загального гамору ніхто не розуміє своїх слів. Завжди спокійний і розсудливий страйковий комітет несподівано перетворився у французький парламент.

— Вікиньте за двері румунського зрадника!

— Спокійно! Спокійно! Тільки без паніки, товариші!

— Повісьте його!

— Чого ж ви, йолопи, ще ждете? Виламаймо браму й ліквідуймо...

— Чи ти з глузду зсунувся? Без зброї?

— Без зброї не вдіємо нічого, кажу вам...

— Зброя? Чекісти мають зброю... Вистачить для нас!..

— Давай! Хто не є боягузом, гайда до наскоку на вартівничі вежі! Я іду перший...

— Румун не такий дурний, як показує його пияцька морда. Мабуть, його пропозиція найрозумніша...

— Я теж такого переконання... тут самі божевільні. З нерозважливими головами немає про що говорити...

— Ех, коли б Руденко знав, як ми жеремося між собою, то не потребував би й танків.

— Помиляєшся, мій любий. Бо саме прибуття танків призвело до цього хаосу.

— Якщо він хоче тільки нас застрашити, то все гаразд. Але я сумніваюся в такий... гуманний засіб.

— Навіщо так хвилюватися? Я впевнений, що румунові привиділися духи, не танки.

— Або ми заатакуємо чекістів, або загрозимо їм зірванням у повітря шахти, чи врешті спалимо табір або...

— Або... або... або...

— Або ляжемо на лежанки й позасинаємо!

— Пропоную провести чистку серед членів комітету! Надто багато серед нас угодовців!

— Так, так, вибрати нове керівництво!

— Згода! Згода!

— Тьху, до чорта!..

— Славно! Добре!..

Несподівано загальний гамір заглушує грімкий голос гучномовця:

«Увага! До вас говорить заступник міністра внутрішніх справ, генерал Масленников. Гірники, робітники будов, товариші! Контрреволюційним елементам пощастило найбрутальнішим способом ліквідувати дотеперішню управу табору й захопити владу в свої руки. Вони знищили працьовитих і чесних людей фашистськими методами самосуду. Я знаю, що в так званому страйковому комітеті та таборовому трибуналі сидять переважно бандерівці, анархісти, СС-манські бандити, грузинські та балтицькі сепаратисти й власовські зрадники. Всі вони є платними агентами англо-американського імперіялізму. Товариші, зламайте контрреволюційний терор! Советський уряд обіцяє сповнити ваші слушні домагання. Якщо ж,

одначе, до першої години в обід завтрішнього дня не приступите до праці, я з волі уряду дам наказ відкрити по вас вогонь. Товариші, пере-стерігаю вас!.. Увага, увага, говорить...»

Авто з радіогучномовцями помалу від'їжджає...

— Отже, ми будемо далі страйкувати! — говорить твердим голосом Островський.

— Найважливішим є те, що не маємо жадного вибору, — висловлює хтось свою думку.

— Так, чи саяк, кінцевий вислід буде однаковий, — погоджується Юрій. — Нам залишається тільки смерть. Якщо ми не скоримося, вони розчавлять нас танками чи винищать кулеметами за однієї півгодини. Це легка смерть!..

— Вояцька смерть! — притакує старий киянин Савченко, що служив колись при Січових Стрільцях.

— А якщо ми піддамося, то й тоді гаразд. Вони здесяткують нас, а інших вивезуть до Володимира, де вони за пару років теж погинуть. Такої смерти не раджу вибирати, брати! Врешті, всі ті, хто ще залишиться, поїдуть до копалень вапна на Новій Землі... Отже, чого ж маємо боятися?

— Але мої земляки питатимуть мене про нашу постанову! Чого ж я маю від них вимагати? — питає зажурений Дімітреску. — Що маю сказати друзям?

— Що маєш сказати? Нічого. Вони знають краще за тебе, — відповідає Островський.

— Кожний жертвує себе за свою батьківщину. Дімітреску за Румунію, Юрій Островський за

Україну. Чи є яка краща причина? Адже ж кожний з нас має батьківщину!

— Так, кожний з нас має свою батьківщину і немає кращої смерті, як саме смерть за цю батьківщину.

*

Вночі ніхто в таборі не спить. А вранці каторжники читають останній денний наказ страйкового комітету:

«Наказ число 17 Центрального Страйкового Комітету: сьогодні, об одинадцятій годині ранку всі без винятку таборовики виступлять з бараків і займуть місця поміж південною і східною брамою табору. Ми готові продовжувати страйк, поки не будуть виконані наші домагання. Якщо ми витримаємо, то напевно за нами підуть наші брати з інших таборів. Ми теж глибоко переконані, що про наш чин довідається вільний світ та народи СРСР. Виступім усі п'ятірками, плече об плече. По тому боці дряної загороди стоять МГБ-істи. Знаємо, що між ними є багато лотишів, казахів і білорусів. То ж ми глянемо їм просто в вічі й запитаємо, чи вони здатні бути братовбивцями. Гасло в'язнів з таборів Норильська, Колими й Караганди так само є нашим гаслом: смерть або воля! Чекісти увійдуть у табір тільки через наші трупи. Хай Бог помагає нам!

Підписано:

Юрій Островський.»

*

Довершується. Понад тундрою, змережаною пишними квітами, роями літають комарі. На безхмарному небі, як вчора й передучора, висить огидна, червона, як мідь, куля південного сонця.

Вже півгодини з гучномовців лунає мелодія Штравсового вальсу «Над гарним, синім Дунаєм». Каторжники мовчки виходять з бараків. Ніхто не клене, не співає, не нарікає. Чути тільки човгання та стукіт важких гірничих чо-біт. Напруження доходить до найвищих меж. Час від часу з-поза дротяної загороди долітають уривки голосних наказів. МГБ-істи теж займають свої становища. Повітря по обох боках загороди немов насичене динамітом.

Надходить колона німців — двісті людей. Їхня батьківщина роздерта надвоє, але у Воркуті вони маршують спільними лавами. Вони ідуть нерівним кроком, бо чимало молодих не служили при війську, одначе, рішуче й твердо. Прибулі перекликаються між собою притишеними голосами, намагаються жартувати, але жарти не можуть розігнати пригніченого настрою.

Ось маршує колона українців, що уставляється опісля на правому крилі, напроти варти південної брами. На даху вартівничої будки стоять два важкі кулемети. МГБ-істи дивляться на в'язнів, покуруючи. Це молоденькі хлопці, які помітно нервуються.

Керівник української колони наказує своїм

людям уставитися п'ятірками. Голос його добрячий, приятельський.

— Та рухайтесь швидше, — заохочує він. — Швидше, партизани! Чому не криєш, ти жовтодзубе, га? А скільки тобі, властиво, років, хлопче?

— Вистачить, дідусю, щоб піти в танець з твоєю донечкою...

Зухвала відповідь юнака викликає сміх і настрій кращає.

Раптом мелодія вальсу уривається. З гучномовців хрипить неприємний голос:

«Ще тільки дев'яност хвилин часу!»

І знову вирують звуки прекрасного віденського танцю. Сміх зникає з облич каторжників. Лавами людей перебігає, ніби хвиля, глухий гомін. В товаристві Шевця і Мазура переходить вздовж фронту страйкуючих Юрій Островський, йому звітують окремі провідники колон.

— Барак число тридцять сім у повному складі!

Нахилившись трохи наперед та притиснувши зціплені кулаки до боків тіла, Островський мовчки вдивляється кожному в очі. Хто переживе сьогоднішній день, ніколи не забуде цього погляду.

— Барак число чотирнадцять стоїть... є тут, — керівник колони, літній поляк, заїкується, — голошу слухняно, двісті п'ятнадцять, як один чоловік! Так.

На суворому обличчі Островського появляється, вперше цього ранку, іронічний посміх.

— Гаразд, капрале. Ти служив при бічній гвардії, правда, Антеку?

Юрій не чекає на відповідь керівника, але відходить далі.

— Барак число тридцять...

— Барак сьомий...

На лівому крилі, в останній колоні, стоять мешканці санітарного бараку.

— Зголошуємо своє прибуття: сім лікарів, двадцять вісім санітарів, один книговод. Все в порядку...

— Як то? — дивується Юрій. — Я ж нарахував у вас тридцять сім...

— Та-ак, — мнеться керівник колони. — Так, але лікарки ми не враховуємо. Ти знаєш, Юрію, це Анна, вільнонаймана литовка. Коли почався страйк, вона відмовилася покинути своїх хворих. Тому й залишилася разом з нами. Ти ж погодився на це, Юрію. А сьогодні вранці, коли ми виходили з бараку, вона підійшла до нас добровільно, без жадного примусу. Забирайся геть, — порадив я їй ввічливо. — Тут тобі нема чого шукати. Ти не є каторжницею. Твоє місце в амбуляторії. Або йди спати.

— Але вона все таки залишилася, що, Андрію?

— Аякже. Спершу вона страшенно лаялась. «Ти, боягузе, — казала вона до мене, — сам лягай спати!» Що ж мені було діяти? Сам знаєш, як важко щонебудь зробити, коли жінка починає скиглити... «Та змилосердїться наді мною, я ж належу до вас...» Про мене, бідо, — сказав я їй, — і вона пішла з нами.

— Не забороняй їй, Андрію, не забороняй! — говорить Юрій, кидаючи Анні, що стоїть поруч у першому ряді, короткий теплий погляд вдячності.

До вартових біля східної брами під'їжджають два танки. Там стоїть теж чорна лімузина Руденка. А по цьому боці дротів розташувалися люди з інвалідського бараку, створюючи гротесковий образ: одноногі, безрукі, сліпі людські недобитки стоять у тіні загрозливої танкової вежі...

— На мене можеш завжди здатися, синку, — зголошує Островському стан своїх людей старечий дрижачий голос. — Всі з мого бараку довіряють твоїй мудрості й чесності. Бачиш ось там сліпого? Десятий у першій лаві, Альоша... Боже ж ти мій, як він гарно грає на гармонії! Ох, і грає... — голос старого набрякає сльозами. — А вчора, знаєш, вчора він кинув гармонію у піч... Хай Бог і Його Син Христос простять нам наші гріхи й приймуть нас до вічності...

— Добре, батьку, добре, — говорить схвилювано Островський і цілує старого в обидві щоки.

З гучномовця чути голос: «Ще тридцять і п'ять хвилин!» І знову музика, весела, радісна, як радісні хвилі Дунаю в соняшний день.

Крізь лави людей проходить шепіт:

— Не стріляйте! Переказати далі...

— Не стріляйте! Перека...

— Перека...

— Не стріляйте...

А з радіогучномовця лунає прекрасна мелодія, чортівська мелодія, переривана час від часу гострими, вривчастими, як рушничні постріли, наказами. Лави МГБ-істів, що досі стояли у деякій віддалі, підсуваються ближче, під саму загороду. Три густі перстені чекістів. Два перші озброєні автоматами, третій перстень — рушницями. Що десять метрів один важкий кулемет, вояки тягнуть скриньки з набоями. Лави МГБ-істів віддалені від в'язнів тільки в п'ятнадцять метрів широкою, забороненою для приступу, смугою. Обличчя чекістів білі, немов вапно. Це додає в'язням відваги й вони починають кричати. Спочатку поодинці, далі гуртом, грімким, хоровим тоном:

— Не стріляйте!..

Крик заглушує слова радіоапарату: «... вага, увага! Ще двад... хвилин!»

У перервах, коли каторжники набирають в легені повітря для дальшого крику, чути лопотіння прапорів на дахах бараків. Вони мають на крилах вітру з тундри вже двадцять днів. У наказі Островського стояло: «Не стягнемо їх, цих каторжанських чорних прапорів з червоною пасмугою!» На двоповерховому будинку кантини повіває ще один прапор. І Островський впевнений, що за двадцять хвилин Руденко дасть наказ стріляти хоча б тільки через цей єдиний прапор. Бо високо понад табором «Кронштадтської», понад головами страйкуючих і МГБ-істів лопотить на вітрі прапор Бандери! На велетенському полотнищі, на якому раніше була зненавиджена емблема советського насильства, тепер стоїть, розкинувши свої

рамена, багряний хрест Голготи, хрест смерти й воскресіння, хресто-меч перемоги!

Несподівано з гучномовців гримить гаркітливий голос. В'язні мовкнуть, вражені: невже справді починається? Скільки ще хвилин до того часу, коли їх скосять, як траву в тундрі? А, може, залишилися тільки миті?.. З віддалі починають гудіти сирени. Сирени шахт, фабрик, льокомотивів. Гудуть різко й довго. Грають похоронний марш. До південної брами теж заїхали танки, спрямовуючи свої озброєні гарматами вежі в напрямку кантини. Прапор! Пронизливі, пискітливі слова наказів. Старшини з виїнятими пістолями перебігають уздовж лав своїх вояків, заохочуючи їх; чекісти глибше насувають на чола шоломи, притискають ліктями приклади машинових пістолей.

В'язні бачать, як Руденко вилазить на вежу танка. На ньому темночервоний шкіряний плащ... Людям запирає віддих...

А тоді, немов зі ста гучномовців, заgrimіли перші слова большевицького гимну. І разом з цим у душах каторжників ще раз спалахнуло полум'я обурення. Ні, вони не хочуть вмирати при звуках цієї брехливої, понад усе зненавдженної ними мелодії! Вони знову починають кричати, заглушуючи своїм криком МГБ-істських старшин, виття сирен, гудіння гучномовців. Руденко дає наказ завести мотори танків. Але крику з 5 500 горел в'язнів не можна перемогти. Він могутнішає, росте, змагається і, немов невидна велетенська хвиля, б'є бурном об колючу загороду й цівки кулеметів,

вдираються в мозки наймисних московських убивць, потрясає всією Воркугою:

— Не стріляйте!..

У відповідь свищують кулі. Смерть збирає багате жниво. З криками важко поранених в'язнів змішуються слова розколиханої над табором смерті пісні: «Над гарним, синім Дунаєм...»

МГБ-істи стріляють навіть у поранених, що ховаються поза бараками. Островський докладно бачить, як якийсь старшина цілиться в нього з пістоля. Він не може, одначе, відвернутися, кинутися на землю, бо зчіпився, як і всі в'язні, попід руки з найближчими друзями — Мазуром і Шевцем. Поцілений багатьма кулями Островський падає на тіла своїх друзів.

*

Марія блукає містом. На вулицях повно людей, чоловіки пристрасно й палко розмовляють між собою, і вимахують кулаками; жінки, зочивши чекіста, лише плачуть. Вістка про нелюдську різанину в «Кронштадтській» вигнала населення міста на вулиці. Марія не знає, куди їй іти. Скільки вона чула, на «Кронштадтській» вже немає з живих нікого. Юрій згинув... Вона не хоче далі жити, життя втратило для неї всяку принаду. Ще б тільки помститися над тими, що стратили його. Та чим? Вона ж не має будь-якої зброї, жадної бомби, навіть ножа нема. В неї тільки уста, щоб кричати.

На Ленінградській вулиці Марія довідується, що тут незабаром переїжджатимуть Масленников і Руденко. Дівчина зупиняється. Вона не

єдина, що хоче побачити двох людовбивців. На хідниках вулиці товпляться тисячі людей.

Здалека наближається колона чекістських авт. Піднесені вгору кулаки, що стирчали понад юрбою, опадають несподівано вниз, ховаються в кишені, голосні прокльони й оклики «тьху» стихають. Карний відділ чекістів іде крізь дві лави непорушних і мовчазних людей.

Марія не може цього збагнути. Вона плаче. З сорому, з ганьби за людей, з безмежної глибокої ненависти до чекістів. Вона забуває про обережність, стрибає на лавку, що стоїть при вулиці, й пронизливо кричить, вимахуючи руками:

— Ось над'їжджають убивці! Не пропустіть їх, забийте їх!

Зібрані тисячі людей втягають раптово свої голови в плечі, як під несподіваним ударом батога. Автоколона віддалена від Марії на якийсь сто п'ятдесят метрів.

— Чого ж ви витріщили свої сліпаки? — голос Марії надривається серед крику. Слова, що йдуть з глибини її пораненої душі, вибухають на устах, розбризкуючись тисячами жевріючих осколків, що застрягають у серцях слухачів. — Ганьба вам! Камінням побийте катів! Обкидайте їх бодай гноєм! Стойте ж на ньому... Наші хлопці на «Кронштадтській» не мали й цього, а не піддалися! Помстіться за «Кронштадтську»!

Кілька юнаків протискаються крізь натовп до Марії і намагаються стягнути її з підвищення. Але дівчина відштовхує їх ногами, б'є кулаками.

— Замовчи, дівчино! Та ж за такі слова заплашиш головою! Тікай звідсіля, поки час... І так ніщо не допоможе, бо ми заслабі...

— Тікай ти, герою! Сховайся в нірку, бо ж страшиш своє дороге цінне життя!..

Марія знову звертається до натовпу. В її розкриті до крику уста течуть струмочки сліз.

— Ненавиджу вас, ненавиджу більше, ніж чекістів! У вас нема сумління! І вам здається, що ви каторжники? Між вами немає жадного українця, жадного бандерівця, бо він на місці умер би з сорому! Ви труслива банда, зрадники, покидьки, дияволи!..

Крізь товпу переходить дрижання, немов би поміж густо стиснених рядів людських тіл промощувала собі дорогу велетенська гадюка. Автоколона зупиняється. Вулиця залита людьми, що починають кричати, вимахувати кулаками. Об стінки авто, в якому їдуть Масленников і Руденко, стукотять каміння, цеглини, грудки болота. Понад цим усім, понад криками команди чекістів, ревом товпи й стуком каміння, здійснюється верескливий, всепереможний голос Марії Руснак:

— Убийте Руденка! Вбийте Масленникова! Убийте їх, убийте! Хай чорти заберуть увесь російський народ! Забийте собак! «Кронштадтська» домагається помсти. Не дозвольте, щоб ці різуні втекли, запаліть Воркуту, молю вас, брати, будьте сміливі, будьте жорстокі... В канал з москвинами!..

Раптом стукоче кулемет, мотори авт виють дико й колона рухається вперед, пробиваючись силою крізь барикаду людських тіл. Маслен-

ніков і Руденко тікають вулицею, на якій пливе кров. В автах їхньої охорони чекісти стоять на весь зріст і без опам'янання стріляють в товпу з автоматів...

— Не дозвольте їм утекти!..

Чекіст скеровує цівку свого автомату на Марію, але хтось підбиває її ноги й вона падає на землю. Автоматна черга торощить шибки сусіднього будинку й скляні осколки ранять дівчині обличчя, заливаючи їй очі кров'ю. Марія чує, як дужі руки підривають її з землі й тягнуть кудись. Крики, плач, зойки жінок, прокльони й постріли пекельною хвилиною навалюються на голову дівчини й приголомшують її.

— Богу дякувати, тут ми покищо безпечні... Залишіться при ній, хлопці, а я скочу тим часом та розглянусь за відповідною схованкою. Обмий їй обличчя, Ваня, але швидко... Можливо, що надійде міліціонерська стежа, тож бережіть малу...

Марія чує твердий, енергійний голос свого рятувальника, хоче підвестися, але в цю ж мить втрачає свідомість...

37

Табір «Кронштадтської» не існує. З 5500 каторжників залишилися живими, хоч важко поранені, кілька сотень людей. Між ними і Юрій Островський, якого й цим разом пощадила доля. Його тіло пошматоване жахливо, але рани не смертельні. Але чекістська комісія лікарів, яка гарячково намагається підібрати з-поміж поранених бодай кількох видатніших

в'язнів для майбутнього показового процесу, не має великої надії на одужання Юрія.

Коротко перед Різдвом Островського переводять до лікарні, розташованої на краю міста, що складається з кількох старих, трухлявих бараків. Лікарський і санітарський склад цієї лікарні творять злочинці, що не лікують хворих, а наживаються на ліках, продаючи їх на чорному ринку. Крізь щілини в стінах бараків завиває пурга, в брудних кімнатах хворих стоять замерзлі калюжі води.

Смерть забирає кожного дня десятки хворих. Спершу їх знищує тиф, опісля дизентерія і трупаноші не спочивають ні вдень, ні вночі.

Однієї буремної лютневої ночі трупаноші забирають теж Островського, хоч він слабким голосом намагається переконати їх, що ще живе. Та понурі, мовчазні постаті не звертають на слова Юрія жадної уваги. Вони закутують його в накривала й кидають на санчата, запряжені в пару худих конячок. Островському здається, що чекісти придумали для нього спеціальні муки, щоб наситити свою лють.

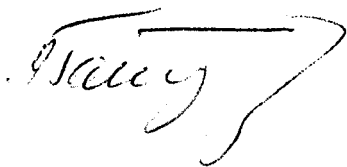
Але коли після кількох годин жахливої їзди Юрій відкриває очі, бачить над собою усмішку Марії Руснак. Заливаючись сльозами радості, вона розказує йому, що друзі, які ще залишилися у Воркуті, підкупили лікаря і трупаношів, рятуючи йому життя. Тепер він безпечний. Юрій Островський помер для Воркути, помер для чекістів, він лежить у спільній могилі в тундрі. Живе звичайний вільнонайманий робітник Олекса...

Схованка, в якій живуть Юрій і Марія, знаходиться в пивниці старого складу на передмісті Воркути, куди не заглядають ні міліціонери, ні чекісти. Марія піклується своїм коханим, лікуючи не тільки його тілесні, але й душевні рани, заспокоюючи:

— Житимеш, коханий! Це нічого, що ми програли... Перемога буде за нами, бо ж пролита за свободу кров ніколи не пропадає марно...

На худому, змарнілому до непізнання обличчі Юрія Островського розквітає усмішка, й він довго дивиться в маленьку, заплетену павутинням шибку високо вправленого в стіну пивниці вікна.

— Переможемо!... Кров за свободу не пропадає... Так, Марічко, переможемо, Україна переможе!...

Перша в українській літературі пригодницька повість з бразилійського життя (з українським сюжетом), призначена насамперед для юнацтва, належить до тих рідкісних повістей, які з великим зацікавленням читають і старші читачі.

Ольга Мак

БОГ ВОГНЮ

Багатоілюстрована пригодницька повість в трьох томах з бразилійського життя.

Том I — В САНТО АНТОНІО, сторінок 334.

Том II — ДРАМА НА ГВАІРІ, сторінок 297.

Том III — В МАТО ГРОССО, сторінок 335.

Ілюстрації й кольорова обгортка роботи
проф. Й. Пацака та А. Й. Вагнера.

Ціна кожного тому: 5 нм., 2 дол., 10 англ. шил.,
12 австрал. шил., 70 б. фр. 7 н. фр. фр.

В повісті Устим Безрідний динамічно і соковито зображено один шматок правдивого, невідфарбованого життя. Читається книжку напружено, як кажуть, з затисненням духа.

Петро Кізко

УСТИМ БЕЗРІДНИЙ

Повість

Сторінок 175, картонова обкладинка в мистецькій обгортці роботи Северина Борачка.

Ціна: 4 нм., 1.50 дол., 8 англ. шил., 10 австрал. шил.,
50 б. фр., 5 н. фр. фр.

Читаючи «Життя іншої людини», часто маємо враження, що оглядаємо знамениті кадри фільмової стрічки. Здається нам, що фільм зроблений на основі цієї повісті був би чудовий.

Юрій Тис

ЖИТТЯ ІНШОЇ ЛЮДИНИ

Фантастична повість

Сторінок 187, картонова обкладинка в мистецькій кольоровій обгортці роботи Бориса Крюкова.

Ціна: 4 нм., 1.50 дол., 8 англ. шил., 10 австрал. шил.,
50 б фр., 5 н. фр. фр.

